आर्यभिषक् पुस्तकावलि, अंक ४९.

श्रीशंकर

सार्थ श्रीचरकसंहिता.

चिकित्सास्थान, भाग २ रा.

संपादक

शंकर दाजी शास्त्री पदे,

आयुर्वेदमहोपाध्याय.

—***०***—

चिकित्सितं वन्हिवेश स्वस्थातुरहितं प्रति ॥

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥

सन १९०५

मुंबई 'सुवर्ण' प्रिंटिंग प्रेस.

किंमत १॥ रुपया.

अर्पणपत्रिका

श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज गायकवाड

सेनाखासखेल समशेरबहादर

जी. सी. एस्. आय्.

राज्य बडोदें.

विद्याप्रसारार्थ महाराज साहेबांचा अत्यंत मार्मिक
स्तुत्य प्रयत्न; दयादाक्षिण्यादि सद्गुण,
इत्यादिकांचा
आणि
तदाश्रयजन्यतेचा फलरूपी हा उपक्रम,

प्रेमादरविनयपुरःसर

सेवेसीं सादर

आहे.

वनौषधिगुणादर्श.

वनस्पतींची एकंदर माहिती, यासारखी दुसऱ्या कोणत्याच पुस्तकांत नसून, वनस्पतींचा इतका संग्रह देखील मिळणार नाहीं. प्रत्येक वनस्पती ओळखण्याची माहिती, गुणदोष, तिचे निरनिराळ्या रोगांवर उपयोग, निरनिराळ्या भाषेंतील तिचीं नांवें, वगैरे एकंदर माहिती यांत दिलेली असून, याच्या सातव्या भागापासून तर वनस्तीचे निरनिराळे रंगीबेरंगी देखावेहि दिले आहेत. हिंदुस्थानांत देशभाषेंत असा हा प्रयत्न अगदीं पहिलाच आह. आणि तो सर्व बाजूंनीं परिपूर्ण व्हावा म्हणून सर्व तजवीज केलीआहे. भाग पहिला १२ आणे, दुसरा १ रु., तिसरा १। रु', चवथा १॥ रु., पांचवा १। रु. व सहावा १२ आणे. सातवा १ रु.

सार्थ श्रीचरकसंहिता

याग्रंथाचें महत्व, अतिशय प्राचीन कालापासून जसें होतें तसेंच आजमित्तीसहि आहे आणि तें फक्त हिंदुस्थानांतच नसून, नवीन सुधारलेलें वैद्यशास्त्र काढणाऱ्या पाश्चिमात्य विद्वानांतहि हा ग्रंथ, आजमित्तीसहि श्रेष्ठ ठरला आहे. याचें भाषांतर मोठ्या परिश्रमानें, भागशः तयार होत आहे. त्यांत मूळ संस्कृत, त्याखालीं मराठी सुबोध भाषांतर, जागजागीं टीपा व जरूरप्रसंगीं शारीरचे देखावे—अशी योजना केली आहे. एकंदर ११ भाग छापून विक्रीस तयार आहेत व पुढील भाषांतर 'आर्यभिषक्' मासिक पुस्तकांत येत असून त्यांचीं पुस्तकें बांधून विक्रीस तयार करण्यांत येतील. हल्लीं विक्रीस तयार भागः—सूत्रस्थान, पूर्वार्ध २ रु., सूत्रस्थान उत्तरार्ध भाग १ ला १॥ रु. भाग २ रा २ रु. निदानस्थान १४ आणे विमानस्थान १॥ रु; इंद्रियस्थान १२ आणे, कल्पस्थान १४ आणे, सिद्धिस्थान १॥ रु. चिकित्सास्थान भाग १ ला १॥। रु, भाग दुसरा २ रु. भाग ३ रा. १॥ रु. [एकूण १६ रु. ४ आणे]

सुबोध वैद्यक.

प्रत्येक रोगाचीं कारणें व लक्षणें कळून, त्यावर थोडक्यांत अनुभविक उपचार कळावे ह्मणून हें पुस्तक तयार केलें आहे. यांत वैद्यकांची परिभाषा; —नाडी –मल – मूत्र – जिव्हा वगैरे आठही प्रकारची वरील किरकोळ माहिती; चूर्ण, गुटिका, पाक, अवलेह वगैऱ्यांची थोडक्यांत ममूद माहिती; सर्व रोगांची वर्णवार —कारण लक्षणासंबंधी माहिती त्यावर उपचार—अशा रीतिनें या पुस्तकांत संग्रह केला आहे. याचे पूर्वार्ध, उत्तरार्ध, असे दोन भाग असून त्यांची किंमत १॥ रुपया आहे.

रसवैद्य.

त्याचप्रमाणें रसायनसंबंधी थोडक्यांत जरुरीची सर्व माहिती लोह, ताम्र, रौप्य, नाग, वंग, इत्यादिकांची माहिती, त्याचीं भस्में वगैरे करण्याची व निरनिराळ्या रोगांवर देण्याची माहिती आहे. किंमत १२ आणे.

बृहन्निघंटु.

निरनिराळ्या प्रदेशांत एकाच वनस्पतीस अनेक नांवें असतात, त्यामुळें पाहिजे तें औषध मिळण्यास मोठी अडचण पडते; ह्मणून प्रत्येक औषधाला एकंदर निरनिराळ्या २२।२३ भाषेंतील नांवें या पुस्तकांत दिलीं आहेत. असें पुस्तक हें एकच आहे. किंमत १॥ रु.

औषधिबाग.

निरनिराळ्या अनेक बागांतील औषधांतून निवडक संग्रह या पुस्तकांत केला आहे. किंमत २ रुपये.

सार्थश्रीचरकसंहिता.

चिकित्सास्थान, भाग २ रा.

अनुक्रमणिका.

अध्याय १४ वा-उन्माद चिकित्सा.

अध्याय पंधरावा—अपस्मार चि०

अध्याय१६ वा-क्षतक्षीणचिकित्सा

श्रीशंकर.

सार्थ श्रीचरकसंहिता.

चिकित्स्थान भाग ३ रा.

अथ द्वादशोऽध्यायः

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आतां आपण * मदात्ययीचिकित्सा निरूपण करूं. आत्रेय ऋषि असेंच सांगते झाले.

सुरैः सुरेशसहितैर्या सुरा परिपूजिता ।
सौत्रामण्यां हूयते या कर्मभिर्या प्रतिष्ठिता ॥ २ ॥
यज्ञे हि या च शक्रस्य सोमोऽतिपतितो यया ।
नीरुजस्तमसाविष्टस्तस्माद्दुर्गात्समुद्धृतः ॥ ३ ॥
विधिभिर्वेदविहितैर्या यजद्भिर्महात्माभिः ।
दृश्या स्पृश्या प्रकल्प्या च यज्ञिया यज्ञसिद्धये ॥ ४ ॥
योनिसंस्कारनामाद्यैर्विशेषैर्बहुधा च या ।
भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥ ५ ॥
या देवानमृतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पितॄंश्च या ।
सोमो भूत्वा द्विजातीन्या युङ्क्ते श्रेयोभिरुत्तमैः ॥ ६ ॥
आश्विनं या महत्तेजो वीर्यं सारस्वतञ्च या ।
बलमैन्द्रञ्च या सोमे सौत्रामण्याञ्च या मता ॥ ७ ॥

---

* मदात्ययास Alcoholism नांव देतां येईल.

शोकारतिभयोद्वेगनाशिनी या महाबला ।
या प्रीतिर्या रतिर्या वाक्पुष्टिर्या या च निर्वृतिः ॥ ८ ॥
या सुरा सुरगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
रतिः सुरेत्यभिहिता तां सुरां विधिना पिबेत् ॥ ९ ॥

ज्या मद्याची देवांनीं इंद्रासहित पूजा केली, ज्याचें सौत्रामणि यज्ञांत हवन केलें जातें, वैदिककर्मद्वारा ज्याची प्रतिष्ठा आहे, इंद्राच्या यज्ञांत ज्याचा उपयोग केला गेला, चंद्र बेशुद्ध अंधकारांत पडला असतां ज्याच्याद्वारा पुन्हां त्याचा उद्धार झाला, यज्ञसिद्धीकरितां वैदिक विधीनें यज्ञयाग करणारे महात्मे ज्याचें विधिपूर्वक दर्शन, स्पर्शन व उपयोग करितात, जें मद्य ज्या निरानिराळ्या पदार्थांपासून (द्राक्षें, धान्य, ऊंस, माड, ताड इ.) बनतें त्यांच्या भेदपरत्वें, ज्या निरनिराळ्या क्रियांनीं तें बनविलें जातें, त्यांच्या अनेकत्वामुळें व तदनुरूप त्यांच्या वेगवेगळ्या नांवावरून अनेक प्रकारचें असूनही, सर्व प्रकारच्या मद्याचें जें एक सामान्य लक्षण अंमल येणें त्याच्या एकत्वावरून एकच प्रकारचें आहे, जें अमृतरूपानें देवाचें, स्वधारूपानें पितरांचें व सोमरसरूपानें ब्राह्मणांचें कल्याण करितें, जें मद्य अश्विनीकुमारांचें महत्तेज, सरस्वतीचें सामर्थ्य, इन्द्राची शक्ति धारण करतें, सोमयाग व सौत्रामणियज्ञांत ज्याचा उपयोग केला जातो, जें मद्य शोक, अस्वस्थता, भीति व उद्वेग यांचा नाश करितें, जें मोठें शक्ति देणारें आहे, ज्याची देव–गन्धर्व–यक्ष–राक्षस व मनुष्यांनीं प्रीति, रति (सुख), वाणी, पुष्टि व निर्वृति ह्मणजे मोक्ष किंवा आनंद अशा विशेषणांनीं स्तुति केलेली आहे, व विशेषेंकरून ज्यास रतिरूप मानतात तें मद्य पुढील विधीनें * प्यावें.

---

* दारूची ही इतकी प्रशंसा वाचून कोणी मद्यपान मात्र करावयास लागू नये. कारण हा विधि नव्हे. हीं एक प्रकारचीं अर्थवाद वचनें आहेत. व यांचा हेतु लौकिकदृष्ट्या मद्याचे गुण दाखविण्याचा आहे. भक्ष्य–पेयसंबंधानें अलौकिक विधि–निषेध करणें हें धर्मशास्त्राचें कर्तव्य आहे, वैद्यशास्त्राचें नव्हे. वैद्यशास्त्र केवळ

शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।
प्रावृतो निर्मलैर्वस्त्रैर्यथर्तुहृद्यमगन्धिभिः ॥ १० ॥
विचित्रविविधस्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।
देवद्विजातीन्सम्पूज्य स्पृष्ट्वा मङ्गलमुत्तमम् ॥ ११ ॥
देशे यथर्तुके शस्ते कुसुमप्रकरीकृते ।
संवाससम्मते मुख्ये धूपसम्मोदबोधिते ॥ १२ ॥
सोपधाने सुसंस्तीर्णे विहिते शयनासने ।
उपविष्टोऽथवा तिर्यक्स्वशरीरे सुखे स्थितः ॥ १३ ॥
सौवर्णे राजतैश्चापि तथामणिमयैरपि ।
भाजनैर्विमलैश्चान्यैः सुकृतैश्च पिबेत्सदा ॥ १४ ॥
स्त्रीभिर्यौवनमत्ताभिः शिक्षिताभिर्यथर्तुकैः ।
वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्विभूषितः ॥ १५ ॥
शौचानुरागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
संवाल्यमान इष्टाभिः पिबेन्मद्यमनुत्तमम् ॥ १६ ॥

लौकिक आरोग्यरक्षणाच्या दृष्टीनें हिताहित भक्ष्य-पेय-कर्तव्य सांगतें. म्हणजे धर्मशास्त्राच्या आज्ञा पाप-पुण्यास अनुलक्षून केलेल्या आहेत आणि वैद्यशास्त्र फक्त आरोग्यरक्षणावर नजर ठेवून कर्तव्याकर्तव्य निरूपण करितें. या ठिकाणीं मद्य विधिपूर्वक प्यावें असें जें सांगितलें आहे त्याच्या पूर्वी " जर धर्मशास्त्राची आज्ञा असेल तर व असल्यास ती ज्यांस असेल त्यांनीं " (विधिपूर्वक प्यावें) असा अर्थ अध्याहृत केला पाहिजे व वास्तविक शास्त्रकारांचा अभिप्रायही तोच आहे वाग्भटांत याच प्रकरणांत शेवटीं सांगितलेंच आहे कीं " पानप्रवृत्तौ सत्यां तां सुरान्तु विधिना पिबेत् " जर धर्मशास्त्रानें निषिद्ध नसेल व ज्यांच्याकरिता नसेल. त्यांनीं ती विधीनें प्यावी. वैद्यशास्त्रदृष्ट्या तरी दारूंत गुणापेक्षां अवगुणच किती तरी जास्त आहेत. त्यांचें वर्णन याच अध्यायांत पुढें येणार आहे. " दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन्न निर्दोषं न निर्गुणम् " या न्यायानं प्रत्येक पदार्थांत कांहींना कांहीं गुण असतात तसे मद्यांतही कांहीं आहेत. परंतु तेवढ्यावरून त्याच्या अनेक मोठमोठ्या लौकिक अवगुणांकडे लक्ष्य न देतां व पाप पुण्याची परवा न करितां त्याचें सेवन करणें हें शहाणपणाचें काम नव्हे.

पिबेन्मद्यानुकूलैर्वा फलैर्हरितकैः शुभैः ।
लवणैर्गन्धपिशुनैरवदंशैर्यथर्तुकैः ॥ १७ ॥
भृष्टैर्मांसैर्बहुविधैर्भूजलाम्बरचारिणाम् ।
पौरोगववर्गविहितैर्भक्ष्यैश्च विविधात्मकैः ॥ १८ ॥
पूजयित्वा सुरान्पूर्वमाशिषः प्राक्प्रयुज्य च ।
प्रदाय सजलं मद्यमादितो वसुधातले ॥ १९ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोधूपानुलेपनैः ।
स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैर्वातिको मद्यमाचरेत् ॥ २० ॥
शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबेन्मद्यं न सीदति ॥ २१ ॥
उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक्पिबेत् ।
श्लैष्मिकैर्धन्वजैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ २२ ॥
विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्विभवाश्च ये ।
यथोपपत्तितैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ २३ ॥

प्रथम शरीराचे संस्कार ह्मणजे स्नान ध्यान वगैरे करून, शुचिर्भूत होऊन अंगास उत्तमोत्तम सुगंधि द्रव्यें व अत्तरें लावावीं, त्या त्या ऋतूंत विशेष खुलणारीं अत्तरें लावलेलीं घमघमाटयुक्त स्वच्छ वस्त्रें धारण करावीं, निरनिराळ्या चित्रविचित्र रंगाच्या फुलांच्या माळा गळ्यांत घालाव्या, रत्न-जडित अलंकार भूषणें अंगावर घालावीं, देव–ब्राह्मणांची पूजा करावी, मंगल द्रव्यांस स्पर्श करावा, ज्या ऋतूंत जी जागा प्रशस्त असेल ह्मणजे उन्हाळ्यांत कुंज, बगीचा, थंड तळघरें वगैरे, हिंवाळ्यांत ज्या ठिकाणीं जोराचा थंडगार वारा वगैरे लागत नसेल अशी जागा पाहून त्यांत मुख्य बैठकीच्या जागीं उत्तम प्रकारचे बिछाने व गालीचे वगैरेंच्यांची शोभिवंत बैठक घालून, त्यावर लोड–तक्के ठेवून, सर्वत्र सुवासिक फुलें पसरून व धूप वगैऱ्यांनीं सर्व जागा सुगन्धमय करून त्या ठिकाणीं सरळ बसून टेंकून, तिरपें पडून किंवा ज्या रीतीनें शरीरास सुख होईल अशा रीतीनें बसून

सोनें, चांदी, किंवा रत्नजडित अशा स्वच्छ प्याल्यांतून मद्य प्यावें. तारुण्याच्या भरानें मस्त झालेल्या शिक्षीत, ऋतूस अनुसरून वस्त्रें–आभूषणें व फुलें यांनीं सुशोभित दिसणाऱ्या, शुचिर्भूत, प्रीतियुक्त व आवडत्या अशा तरुणी जातां येतां अंग दाबीत आहेत अशा स्थितींत मद्य प्यावें. मद्यास अनुकूल अशीं त्या त्या ऋतूंतील फळें, आलें, कांदे वगैरे चटण्या कोशिंबिरीचे हिरवे पदार्थ, तिखटा–मिठाचे पदार्थ व सुगंधयुक्त लोणचीं, चटण्या वगैरे तोंडीं लावणीं, बकरा, हरण–ससे वगैरे जमिनीवर चरणारीं जनावरें, मासे वगैरे जलचर जीव व तित्तर–बटेर वगैरे पक्ष्यांचें भाजलेलें मांस व मागें सूत्रस्थानांत कृतान्नवर्गांत जे नानाप्रकारचे भक्ष्य पदार्थ सांगितले आहेत ते मद्याबरोबर खावे. मद्य पिण्यापूर्वी देवांस वंदन करून आशीर्वाद प्रयोगानंतर पाण्याबरोबर थोडें मद्य जमिनीवर टाकावें. वात प्रकृतीच्या मनुष्यानें अंगास तेल मर्दन करून, उटणें लावून, स्नान करून, धूप व लेप करून आणि स्निग्ध व उष्ण अन्न खाऊन मद्य प्यावें. नानाप्रकारचे थंड उपचार करून, आणि मधुर–स्निग्ध व थंड पदार्थांचें भोजन करून पित्त प्रकृतीच्या मनुष्यानें मद्य प्यावें; ह्मणजे तो लवत नाहीं. कफप्रकृतीच्या मनुष्यानें उष्ण उपचार करून जव व गव्हांचें अन्न खाऊन जांगल जनावरांच्या मांसास तूप चोपडून त्यावर मिरपूड घालून तें भट्टींत किंवा अन्य रीतीनें भाजून त्याच्या बरोबर मद्य प्यावें. हा सर्व विधि श्रीमंत लोकांकरितां सांगितला. जे तसे नसतील त्यांनीं आपल्या ऐपतीप्रमाणें यांतील शक्य तितका प्रकार करून घेतानें व हितकर असें मद्य प्यावें.

वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ।
कफपित्ताधिकेभ्यस्तु फालमाधवशार्करम् ॥ २४ ॥
बहुद्रव्यं बहुगुणं बहुकर्मप्रदात्मकम् ।
गुणैर्दोषैश्च तन्मद्यमुभयं चोपदेक्ष्यते ॥ २५ ॥
विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥ २६ ॥

यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्येन पीयते ।
रूक्षव्यायामनित्येन विषवद्याति तस्य तत् ॥ २७ ॥
मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश सङ्क्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ २८ ॥
लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्माम्लव्यवायाशुगमेव च ।
रूक्षं विकासि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥ २९ ॥
गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यं चोष्णादम्लस्वभावतः ।
माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ॥ ३० ॥
रौक्ष्यात्स्नेहं व्यवायित्वात्स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
विकासिभावात्पैच्छिल्यं वैशद्यात्सान्द्रतां तथा ॥ ३१ ॥
सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
सत्वं तदाश्रयं चाशु सङ्क्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥ ३२ ॥
रसधात्वादिमार्गाणां सत्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥ ३३ ॥
अतिपीतेन मद्येन विहितेनौजसा च तत् ।
हृदयं याति वैकृत्यं तत्रस्था ये च धातवः ॥ ३४ ॥
ओजस्याविहते पूर्वो हृदि च प्रतिबोधिते ।
मध्यमो विहतेऽल्पेच विहते तूत्तमोमदः ॥ ३५ ॥
नैवं विघातं जनयेन्मद्यं पैष्टिकमोजसः ।
विकासरूक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोल्बणाः ॥ ३६ ॥
हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्तर्षो रतिः सुखम् ।
विकाराश्च यथासत्वं चित्रा राजसतामसाः ॥ ३७ ॥
जायन्ते मोहनिद्रान्ता मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
स मद्यविभ्रमो नाम्ना मद इत्यभिधीयते ॥ ३८ ॥

वातप्रकृतीच्या मनुष्यांनीं विशेषेंकरून गुळाची व पिठाची दारू प्यावी. कफ व पित्त प्रकृतीच्या मनुष्यांनीं द्राक्षे, डाळिंब, खजूर, फणस वगैरे

फळांची, मधाची किंवा साखरेची दारू पिणें हितकर होय. मद्य अनेक द्रव्यांपासून बनत असल्यामुळें त्यांत अनेक गुण आहेत व तें पिणारा अनेक प्रकारचीं कर्मे करितो. आतां मद्याचे गुण व दोष सांगतों. जो मनुष्य विधिपूर्वक ह्मणजे त्यासंबंधीं सांगितलेले सर्व नियम पाळून योग्य प्रमाणांत, योग्य काळीं, हितकर अन्नांसहित ह्मणजे मागें सांगितल्याप्रमाणें मद्याच्या विपरीत गुणांच्या भक्ष्यपदार्थांसहित आपली शक्ति पाहून व हर्षयुक्त होत्साता मद्यपान करील त्यास तें अमृताप्रमाणें गुण करील. उलटपक्षीं रुखें-सुखें अन्न खाणारा व नेहमीं कसरत वगैरे मेहनत करणारा मनुष्य तेंच मद्य, मिळेल तसें व मिळेल तितकें प्यालयास त्यास तें विषाप्रमाणें अव-गुण करितें. तात्पर्य मद्य विषाप्रमाणें आहे. विष योग्य रीतीनें व योग्य प्रमा-णांत घेतल्यास तें रसायन होतें आणि कसें तरीच किती तरी घेतल्यास प्राण-घात करितें. तद्वतच मद्याचें आहे. मद्य हृदयांत प्रवेश करून आपल्या अंगच्या दहा गुणांनीं हृदयस्थ ओजाचे दहा गुण दूषित करून चित्तास अव्यवस्थित करितें. मद्य हलकें, उष्ण, तीक्ष्ण, सूक्ष्म, आंबट, सर्वत्र पसरणारें, आपली, क्रिया जलद करणारें, रूक्ष, शरीर ढिलें करणारें व विशद ह्मणजे जें बुळबुळींत नव्हे तें—स्वच्छ, असें दहा गुणांनीं युक्त आहे. जडपणा, शैत्य, मृदुता, श्लक्ष्णता, दाटपणा, मधुरता, स्थिरता, मन्दपणा, (संथपणा) बुळबुळीतपणा, व चिकणाई हे दहा गुण ओजांत आहेत. मद्य आपल्या पूर्वोक्त दहा गुणांनीं ओजांच्या या दहा गुणांस नष्ट करितें. आपलया हलके पणानें ओजाचा जडपणा, उष्णतेनें शैत्य, आंबटपणानें मधुरता, तीक्ष्णतेनें मृदुपणा, त्वरित क्रियेनें संथपणा, रूक्षतेनें चिकणाई, व्याप्तिशीलता—सर्वत्र पसरण्याच्या शक्तीनें स्थिरपणा, विकासितेनें श्लक्ष्णत्व, स्वच्छतेनें बुळबुळीतपणा व सूक्ष्मतेनें दाटपणा याप्रमाणें ओजाचे दहा गुण विकृत करितें व तदा-श्रित जें मन त्यास लगेच क्षुब्ध करून अमल आणतें. रस—रक्तादि सप्त-धातूंच्या स्रोतसांचें, मन, बुद्धि, इंद्रियें व आत्मा यांचें आणि सर्वधातूंचा सार भाग असें जें ओज त्याचें अधिष्ठान हृदय आहे. अतिशय मद्य प्याल्यानें

ओजास धक्का बसला ह्मणजे हृदय व त्याच्या ठिकाणीं राहणारे धातु हे विकृत होतात. ज्या मदांत ओजास धक्का न पोंचतां हृदयास उत्तेजन मिळतें त्यास प्रथम मद ऊर्फ अम्मल समजावें. ज्यांत ओजास थोडा धक्का पोंचतो तो मध्यम किंवा द्वितीय मद समजावा. आणि ज्यांत ओजास जबरदस्त आघात होतो तो उत्तम किंवा तृतीय मद जाणावा. अशा प्रकारचा आघात पिठाच्या दारूपासून ओजास होत नाहीं. कारण तींत विकासिता, रूक्षता व विशदता हे हानिकारक गुण विशेष नाहींत. मद्याचा अम्मल हृदयावर झाला ह्मणजे हर्ष होतो, तहान लागते, प्रीती किंवा विषयवासना उत्पन्न होते, सुख वाटतें व त्या त्या माणसाची राजस—तामस ज्या तऱ्हेची प्रकृति असेल त्याप्रमाणें तो नानाप्रकारच्या विकार चेष्टा करितो. ह्मणजे एखाद्या सात्विक प्रकृतीच्या मनुष्याला दारू पाजली व ती चढली तर तो बडबड, शिव्या-गाळी वगैरे प्रकार कांहीं न करितां केवळ निचेष्ट पडून राहील. परंतु एखाद्या तामसी मनुष्याला दारू पाजली असतां तो शिव्यागाळी, मारामारी वगैरे नानाप्रकार करून दाखवितो. तात्पर्य दारूच्या अम्मलांत मनुष्य ज्या ज्या चेष्टा करितो त्या त्या त्याची प्रकृति दर्शवितात असें समजावें. अतिशय दारू प्याल्यानें मनुष्य बेशुद्ध होऊन झोंपीं जातो. यास मद्यविभ्रम अथवा मद ह्मणजे दारूचा अम्मल ह्मणतात. दारू पिण्यापासून येणाऱ्या अम्मलाचे तीन प्रकार आहेत. पहिला, दुसरा व तिसरा. यापुढें त्यांची लक्षणें सांगतो.

प्रहर्षणः प्रीतिकरः पानान्नगुणदर्शकः ।
वाद्यगीतप्रहासानां कथानाञ्च प्रवर्तकः ॥ ३९ ॥
न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः ।
सुखनिद्राप्रबोधश्च प्रथमः सुखदो मदः ॥ ४० ॥
मुहुः स्मृतिर्मुहुर्मोहो व्यक्ता सज्जति वाङ्मुहुः ।
युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रपलायनमेव च ॥ ४१ ॥
स्थानपानान्नसाङ्कथ्ये योजना सविपर्यया ।

लिङ्गान्येतानि जानीयादाविष्टे मध्यमे मदे ।
मध्यमं मदमुत्क्रम्य मदमप्राप्य चोत्तमम् ।
न किञ्चिन्नाशुभं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ॥
को मदं तादृशं विद्वानुन्मादमिव दारुणम् ।
गच्छेदध्वानमस्वन्तं बहुदोषमिवाध्वगः ॥
तृतीयन्तु मदं प्राप्य भग्नदारुवन्निष्क्रियः ।
मदमोहावृतमना जीवन्नपि मृतः
स्पर्शनीयान्स विषयान्न वेत्ति न सुहृज्जनम् ।
यदर्थं पीयते मद्यं रतिं तांश्च न विन्दति ।
कार्याकार्यं सुखं दुःखं लोके यच्च हिताहितम् ।
यदवस्थो न जानाति कोऽवस्थां तां
स दृष्यः सर्वभूतानां निन्द्यश्चाग्राह्य
व्यसनित्वाद्दुर्नाम च सदुःखं व्याधिम्
प्रेत्य चेह च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षश्च
मनः समाधौ तत्सर्वमायत्तं सर्व
मद्येन मनसश्चास्य संक्षोभः क्रियते
महामरुत्वेगेन तटस्थस्येव शाखिनः
मद्यप्रसक्तमज्ञात्वा महादोषं महागदम् ।
सुखमित्यधिगच्छन्ति रजोमोहवशात्
मद्योपहतविज्ञाना वियुक्ताः सात्विकै
श्रेयोभिर्विप्रयुज्यन्ते मदान्धा मदलालसाः

मद्याचा पहिला अम्मल सुखदायक असतो.
प्रीति उत्पन्न होते. त्याप्रमाणें पिणारास गाणें येतें.
... विनोद करितो व गोष्टी सांगतो.
असतो, सर्व व्यवहार ओळखून रीतीनें करितो, ...
... होऊं शकतो. याप्रमाणें पहिल्या अमला ...

अमलांत—घटकेंत चांगली आठवण असणें, घटकेंत भ्रम होणें; कांहीं वेळ स्पष्ट बोलणें, कांहीं वेळ बोलतांना अडखळणें, कधीं चांगलें समंजसपणानें बोलणें, कधीं यद्वातद्वा वरळणें; इकडे तिकडे धांत्रू पळूं लागणें; स्थान—खाणें पिणें वगैरे गोष्टी विपरीत करणें, हीं लक्षणें होतात. दुसरा अम्मल उलटून तिसरा अम्मल येण्यापूर्वी* मध्यंतरी एक अमंल येत असतो. त्या अमंलांत राजस व तामस प्रकृतीचे मनुष्य अमुक एक वाईट कृत्य करणार नाहींत असें नाहीं, अर्थात् वाटेल तीं अनन्वित कृत्यें करतील. अशा प्रकारचा उन्मादाप्रमाणें भयंकर अमल कोण विद्वान् करील ? अर्थात् ज्याप्रमाणें हिंस्रक प्राण्यांनीं व्यापलेला व चोर लुटारू लोकांनीं घेरलेला असा भयंकर रस्ता वाटसरू सोडून देतो, त्याप्रमाणें अशा प्रकारचा भयंकर अम्मल येण्याजोगें मद्यपान बुद्धिमानांनीं दुरूनच वर्ज्य करावें. अमलाच्या तिसऱ्या अवस्थेंत तर मनुष्य मोडक्या लांकडाप्रमाणें निश्चेष्ट पडतो. मद्याचा अम्मल व मोह यांच्या योगानें त्याचें मन आच्छादित होऊन जातें. सर्व प्रकारें तो जिवंत असून मेल्याप्रमाणें पडतो. त्यास रमणीय पदार्थ कळत नाहींत. इष्ट—मित्र ओळखतां येत नाहींत व ज्या विषयसुखाकरितां दारू पितो तें सुखही प्राप्त होत नाहीं. ज्या अवस्थेंत कार्याकार्य विचार राहत नाहीं, सुखदुःख

* सुश्रुतांनीं मद्याच्या चार अवस्था सांगितल्या आहेत. त्यानें या ठिकाणीं सांगितलेल्या तीन अवस्थांशीं तत्वतः साम्यच आहे. दुसऱ्या व तिसऱ्या अवस्थेच्या दरम्यान जी ही अवस्था सांगितली आहे तीसच सुश्रुतांनीं तिसरी अवस्था ह्मटलें आहे. व चरकांतील तिसरी अवस्था ती सुश्रुतांच्या विभागाप्रमाणें चवथी आहे. वस्तुतः तीनच अवस्था कां याचा खुलासा पुढें येणार आहे. दुसरी व तिसरी यांच्या दरम्यानची अवस्था कांहीं एक निराळी अवस्था नाहीं. तर दुसऱ्या अवस्थेच्या शेवटची व तिसऱ्या अवस्थेच्या आरंभाची जी विशिष्टदशा तिलाच मधली दशा ह्मटलें आहे. जसें “ कुंभमीनर्क्षयोर्मध्ये यदा चरति चन्द्रमा । नाहरेत्तृणकाष्ठानि न गच्छद्दक्षिणां दिशम् ” कुंभ व मीन राशीच्या दरम्यान चंद्र असतां गवत—काष्ठ वगैरे आणूं नये असें सांगितलें आहे. या ठिकाणीं कुंभ व मीनराशीचा मध्यभाग ह्मणजे कुंभराशीचा शेष अंश व मीनाचा प्रथम अंश हा होय. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या अवस्थेची शेवटची दशा व तिसरीचा आरंभ यानें नांव मधली दशा होय.

समजत नाहीं, हित—अहित कळत नाहीं, अशी अवस्था प्राप्त होण्याजोगें मद्य कोण शहाणा मनुष्य पिईल? अशा अवस्थेप्रत प्राप्त झालेल्या मनुष्यास सर्व चांगले लोक दूषण देतात, त्याची निन्दा करितात, त्यास आपल्या संगतीस घेत नाहींत आणि परिणामीं त्यास अत्यंत क्लेश होऊन तो रोगग्रस्त होतो. इहलोकीं व परलोकीं जें जें कल्याण किंवा सुख मिळावयाचें, तसेंच सर्वांत शेवटचें जें मोक्षसुख तेंही सर्व मनाची शांति व एकाग्रता यांवर अवलंबून आहे. मद्य त्या शांति व एकाग्रतेचा भंग करून ज्याप्रमाणें झंझावाऱ्यानें शांत व स्वच्छ असलेलीं झाडें डळमळूं लागतात, त्याप्रमाणें मनास अत्यंत क्षुब्ध करितें. रजोगुण व मोह यांच्या योगानें ज्यांची विवेक शक्ति भ्रष्ट झाली आहे अशा लोकांस मद्यापासून होणारे महा अनर्थ व भयंकर रोग ऐन वेळेपर्यंत दिसत नाहींत; आणि तोंपर्यंत ते यांत मोठें सुख मानीत असतात. मदांध व मद्यलोलुप मनुष्यांची बुद्धि मद्य पिऊन भ्रष्ट झाली, म्हणजे एकंदर सात्विक गुण व सर्व श्रेयस्कर गोष्टींस ते अंतरतात.

मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः ।
सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥ ५३ ॥
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधुवत् ।
इत्येवं मद्यदोषज्ञा मद्यं गर्हन्ति यत्नतः ॥ ५४ ॥
सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः ।
अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवर्जनम् ॥ ५५ ॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम् ॥ ५६ ॥
प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसून् ।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ५७ ॥
हर्षमूर्जो मदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् ।
युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं मदसुखावहम् ॥ ५८ ॥

[illegible] [illegible] हृद्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
[illegible] बृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ॥ ५९ ॥
[illegible] नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विबोधनम् ।
[illegible] [illegible]निद्राणां विबद्धानां विबन्धनुत् ॥ ६० ॥
[illegible]क्लेशदुःखानां चावमोहनम् ।
[illegible] रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकम् ॥ ६१ ॥
[illegible]संयोगप्रीतिसंयोगवर्द्धनम् ।
[illegible] मद्यमुत्सवामोदकारकम् ॥ ६२ ॥
[illegible] [illegible] या गतिः प्रथमे मदे ।
[illegible] [illegible]णां वा तस्य नास्त्युपमा भुवि ॥ ६३ ॥
[illegible] [illegible]स्य शोकेनोपहतस्य च ।
[illegible] [illegible] शोकस्य मद्यं युक्त्या निषेवितम् ॥ ६४ ॥

मो[illegible] [illegible], गर, मृत्यू, उन्माद, मद, मूर्च्छा, अपस्मार, अपतानक [illegible] मद्यांत वास करीत आहेत. फार कशाला: ज्या ठिकाणी [illegible] [illegible]भ्रंश झाला कीं त्याठिकाणीं जगांतील सर्व अनिष्टें [illegible] [illegible] स्मृतिभ्रंश हा तर मद्याचा प्रधान धर्म आहे. [illegible] [illegible] लोक आग्रहपूर्वक त्याची निंदा करितात. [illegible] [illegible]ले दोष मद्यांत निःसंशय आहेत. परंतु ते अहितकर. [illegible] [illegible]लेल्या विधीस सोडून तें प्यालें असतां होतात. वास्तविक [illegible] पाहिलें तर मद्य अन्नाप्रमाणें आहे.× तें विधिपूर्वक

× हा [illegible] [illegible]णीय आहे व यापासून इतकेंच समजावयाचें कीं विधिपूर्वक मद्य [illegible] [illegible] नुकसान न होतां कांहीं गुण होतात. इतर अंशांत अन्नाशीं मद्य [illegible] [illegible] नाहीं. अन्न प्राणरक्षणाकरितां जरूरी आहे. मद्याची तशी [illegible] [illegible] नसते. दुसरें अन्नसेवनासंबंधीं विधि पाळतां येतो. परंतु म[illegible] [illegible] तसा नियम पाळणें फार दुर्घट असतें. मद्य पिणारे लोक प्रथम [illegible] [illegible] थेंबापासून सुरवात करीत करीत शेवटीं बाटल्याच्या बाटल्या [illegible] [illegible] मोठा सत्कार करून घेतात हा अनुभव सर्वांस आहे. अन्ना-

प्यालें असतां अमृताप्रमाणें गुण करितें व मनसोक्त रीतीनें प्याल्यानें रोग उत्पन्न करितें. विधिवत् सेवन केलेलें अन्न मनुष्यांचे प्राण आहे. परंतु तें भलत्याच रीतीनें सेवन केलें असतां प्राणांचा नाश करितें. किंवा विषाचें उदाहरण घ्या. नुस्तें एक पावशेर विष घेऊन जर तसेंच खाल्लें तर मनुष्य मरेल. परंतु तेंच शुद्ध करून योग्य प्रमाणांत सांगितलेल्या पद्धतीनें घेतलें असतां रसायन होतें. याचप्रमाणें मद्याविषयीं समजावें.

मद्य युक्तिपूर्वक प्यालें असतां तत्काल हर्ष होतो, उत्साह येतो, गुंगी चढते, पुष्टि येते, आरोग्य प्राप्त होतें, अंगीं पुरुषार्थ येतो व त्या अम्मलापासून सुख वाटतें; तसेंच त्यापासून रुचि येते, भूक लागते, हृदयास हित होतें, आवाज व कांति खुलते, प्रसन्नता व तृप्ति होते, शक्ति येते, भीति शोक व थकवा नाहींशीं होतात. ज्यांस रात्रींची झोंप येत नसेल त्यांस ती यापासून येते, मुक्यांची वाचा खुलते, अति झोंपाळू मनुष्य लवकर जागा होतो, मलमूत्रादिकांचा अवरोध दूर होतो, आणि मार, बन्धन, कष्ट, दुःख यांचें विस्मरण होतें. मद्यपानापासून उत्पन्न होणाऱ्या रोगाचें औषध मद्यच आहे. मद्य अत्यंत वृद्ध मनुष्यांचाही रतिविषयक संयोग व प्रीतिसंयोग यांस वाढविणारें आणि उत्साह व आनंद देणारें आहे. पञ्चेन्द्रियांच्या शब्दस्पर्शादि इष्ट विषयांचे ठायीं मद्याच्या पहिल्या अवस्थेंत ह्मातारा असो कीं तरुण असो त्यास जी प्रीति-व मजा उत्पन्न होते तीस या पृथ्वीवर उपमा नाहीं. अत्यंत दुःखानें गांजलेल्या व शोकानें व्याकुळ झालेल्या प्राण्यांस या लोकीं मद्य हें एक विश्राम देणारें आहे. मात्र तें विधियुक्त प्यालें पाहिजे.

अन्नपानवयोव्याधिबलकालत्रिकाणि षट् ।
त्रीन्दोषांस्त्रिविधं सत्वं ज्ञात्वा मद्य पिबेत्सदा ॥ ६५ ॥

पेक्षां विषाचें उदाहरण ठीक आहे विष जसें कांहीं विशेष प्रसंगीं, प्रकृतरोगनिवृत्त होण्यापुरतेंच औषध रूपानें सेवन केलें असतां त्यापासून गुण होतो तसेंच मद्य कांहीं विशिष्ट प्रसंगीं विशिष्ट गुणाकारितां अल्पप्रमाणें सेवन केल्यानें त्यापासून लाभ होतो. विषाचें कोणी नेहमीं आवडीनें सेवन करीत नाहीं तद्वतूच याच्याही आवडीनें बाटल्या खालीं होऊं नयेत.

तेषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरुच्यते ।
यथा युक्त्या पिबेन्मद्यं मद्यदोषैर्न युज्यते ॥ ६६ ॥
मद्यस्य च गुणान्सर्वान्यथोक्तान्स समश्नुते ।
धर्मार्थयोरपीडार्थैर्नरः सत्वगुणोच्छ्रितः ॥ ६७ ॥
सत्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रयाशः प्रथमे मदे ।
द्वितीयेऽव्यक्ततां यान्ति मदे चोत्तमम ध्ययोः ॥ ६८ ॥
सत्वसंबोधकं हर्षं मोहप्रकृतिदर्शकम् ।
हुताशः सर्वसत्वानां मद्यं तूभयकारकम् ॥ ६९ ॥
प्रधानावरमध्यानां रुक्माणां व्यक्तिसाधकः ।
यथाग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥ ७० ॥
सुगन्धिमाल्यगन्धैर्वा सुप्रणीतमनाकुलम् ।
मिष्टान्नपानविशदं सदा मधुरसङ्कथम् ॥ ७१ ॥
सुखप्रपानं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्धनम् ।
स्वन्तं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥ ७२ ॥
वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्विकाः।
मद्यं हि बलवत्सत्वं गृण्हाति सहसा न तु ॥ ७३ ॥
सौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात् ।
चित्रं राजसमापानं प्रायेणास्वन्तमाकुलम् ॥ ७४ ॥
हर्षप्रीतिकथोपेतमतुष्टं पानभोजने ।
सम्मोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामसं स्मृतम् ॥ ७५ ॥

मद्य पिणारानें नेहमीं आपलें खाणें, पिणें, वय, शरीरांत रोग असल्यास ते, शक्ति, बेळ, तीन दोष व तीन प्रकारचें (सात्विक–राजस–तामस) मन यांचा विचार करून मद्य प्यावें. वर सांगितलेल्या गोष्टीच्या त्रिविध अवस्थांच्या अनुकूल योजनेचें नांव युक्ति. त्या युक्तीनें मद्य प्यालें असतां त्यापासून होणारे पूर्वोक्त अवगुण होत नाहींत. उलट धर्म व अर्थ या दोन्हीं पुरुषार्थांच्या अविरोधानें सत्वगुणाचा उद्रेक होऊन वर सांगितलेले

मद्याचे एकंदर गुण प्राप्त होतात. बहुशः मद्याच्या पहिल्या अवस्थेंत मनास एक प्रकारची जागृति--उत्तेजन मिळतें. आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या अवस्थेंत त्याची शुद्धि नाहींशी होते. मद्य हें चित्तोत्तेजक, हर्षोत्पादक, व पिणाराची प्रकृति दाखविणारें असें आहे. ज्याप्रमाणें अग्नि सोन्याची प्रत दाखवितो म्हणजे जसें विस्तवांत सोनें तापविलें असतां तें उत्तम, मध्यम किंवा कनिष्ठ प्रतीचें आहे हें समजतें, त्याचप्रमाणें मनुष्याची प्रकृति सात्विक, राजस, तामस कशी आहे हें मद्य प्याल्यानें त्याच्या अमलांत तो ज्या तऱ्हेच्या चेष्टा करितो त्यांवरून समजतें. सुगंधिपुष्पांच्या माळा गळ्यांत घालून एकाग्र चित्तानें, गोड खाद्य-पेयपदार्थांबरोबर मधुर गोष्टी बोलून, उत्तम प्रकारचे संस्कार केलेलें, पिण्यास सुखदायक, ज्यापासून किंचित् सुखदायक मद येईल, हर्ष व प्रीति वाढेल, आणि तिसऱ्या स्थितींतील बडबड बेशुद्धि वगैरे लक्षणें होणार नाहींत असें मद्य पिणें हें सात्विक पान होय. सात्विक प्रकृतीच्या मनुष्याच्या स्थितींत मद्यपानापासून सहसा चलबिचल होत नाहीं. तसेंच ज्यांचें मन बळकट आहे त्यांवरही मद्याचा पगडा सहसा बसत नाहीं. ज्या मद्यपानापासून पिणारा कधीं शांततेनें बोलतो कधीं मोठ्या आवेशानें ओरडतो, कांहीं वेळ स्वच्छ शुद्धीवर असल्याप्रमाणें बोलतो, पुनः कांहीं वेळानें कांहीं तरी अबद्ध बोलूं लागतो; सारांश, अशा चित्रविचित्र चेष्टा करूं लागतो व बहुतकरून त्याचें चित्त व्यग्र असतें, तें राजस मद्यपान समजावें. ज्यापासून पिणारा प्रथम हर्ष व प्रीतियुक्त गोष्टी करितो, त्याची खाण्यापिण्यावर रुचि नसते आणि शेवटीं मुग्ध होतो, रागावतो व अखेरीस झोंपीं जातो तें तामस मद्यपान समजावें.

आपाने सात्विकान्बुद्ध्वा तथा राजसतामसान् ।
जह्यात्सहायान्यैः पीत्वा सहदोषानुपान्नुते ॥ ७६ ॥
सुखशीलाः सुसम्भाषाः सुमुखाः सम्मताः सताम् ।
कलासु वाक्यविशदा विषयप्रवणाश्च ये ॥ ७७ ॥
परस्परविधेया ये येषामैक्यं सुहृत्तया ।
प्रहर्षप्रीतिमाधुर्यैरापानं वर्धयन्ति ये ॥

उत्सवादुत्सवतरं येषामन्योन्यदर्शनम् ।
ते सहायाः सुखाः पाने तैः पिबन्सह मोदते ॥
रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।
पिबन्ति सुसहाया ये ते वै सुकृतिभिः समाः ॥ ८० ॥
पञ्चभिर्विषयैरिष्टैरुपेतैर्मनसः प्रियैः ।
देशे काले पिबन्मद्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८१ ॥

मद्य प्यावयास बसतांना जी सोबती मंडळी घ्यावयाची त्यांच्या प्रकृतीची परीक्षा करून ज्यांच्या संगतीनें मद्यपानाचे दोष आपल्यांत येणार नाहींत अशाच मनुष्यांस बैठकींत घ्यावें. एखादा तामसी अतिशय पिणारा मनुष्य बैठकींत असला ह्मणजे तो स्वतः हवी तितकी दारू पितोच, परंतु बरोबर इतरांसही आग्रह करून त्यांच्या मर्जीविरुद्ध अधिक पाजतो आणि आपल्या बरोबर त्यांचीही दुर्गति करण्यास कारणीभूत होतो. ह्मणून अशा लोकांस बैठकींत घेऊं नये. सुशील, मधुर भाषण करणारे, पंडित, सज्जनमान्य, गायन-वादनादि निरनिराळ्या कलांत निपुण, स्वच्छ वाणी बोलणारे, विषय-प्रवण, परस्पर मर्जीनुरूप वागवणारे, ज्यांची आपसांत एकी व मैत्री आहे असे, ज्यांच्यापासून मंडळींत हर्ष, प्रीति व माधुर्य हीं वाढतील. आणि ज्यांचें परस्परांवर इतकें प्रेम आहे कीं नुस्ती भेट झाली असतां प्रत्येकास एखाद्या मोठ्या उत्सवापेक्षां देखील अधिक आनंद होतो, असे जे लोक असतील त्यांस बैठकींत मद्य पिण्यास घ्यावें. अशांच्या संगतीनें पिणें सुखदायक होतें. उत्तम लावण्ययुक्त स्त्रीपुरुषमंडळी बसली आहे. फुलांचा दमदमाट व अत्तरांचा घमघमाट चालला आहे, खाण्यापिण्यास उत्तमोत्तम स्वादिष्ट पदार्थ हजर आहेत, शीतल-मंद-सुगंध वारा येत आहे, नाच—गाणें वगैऱ्यांचे सुस्वर ध्वनि ऐकूं येत आहेत, आणि वर सांगितलेल्या गुणांची मंडळी आहे अशा तऱ्हेच्या एकंदर मनोहर सामग्रीसहीत जे मद्यपान करितात ते पुण्यवानांसारखेच समजावे. योग्य स्थानीं, योग्य काळीं, मनास आवडत्या अशा पूर्वोक्त शब्दस्पर्शादि विषयांनीं युक्त होत्साता, हर्षयुक्त अंतःकरणानें मद्य प्यावें.

स्थिरसत्वशरीरा ये पुराणा मद्यपान्वयाः ।
बहुमद्योचिता येच माद्यन्ति सहसा न ते ॥ ८२ ॥
प्राक्मद्यात्क्षुत्पिपासार्ता दुर्बला वात पैत्तिकाः ।
रूक्षाल्पप्रमिताहारा विस्तब्धाः सत्वदुर्बलाः ॥ ८३ ॥
क्रोधिनोऽनुचिताः क्षीणाः परिश्रान्ता मदक्षताः ।
स्वल्पेनापि मदं शीघ्रं यान्ति मद्येन मानवाः ॥ ८४ ॥
ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः सम्भवं स्वस्वलक्षणम् ।
अग्निवेश चिकित्साञ्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥ ८५ ॥

ज्यांचें सत्व अर्थात् मानसिक शक्ति व शरीर हीं दृढ आहेत, ज्यांचा जन्म मद्य पिणारांच्या कुळांत झालेला आहे व ज्यांस मद्य पिण्याचा नित्य अभ्यास आहे अशा मनुष्यांनीं थोडें जास्त मद्य घेतलें तरी त्यांस सहसा फारसा अम्मल चढत नाहीं. परंतु याच्याच उलट उपाशीं व तृषाक्रांत असतां आणि अशक्त, वात-पित्त प्रधान प्रकृतीचे, रूक्ष—थोडें व—एकाच प्रकारचें भोजन करणारे, विस्तब्ध, दुर्बल मनोवृत्तीचे, रागीट किंवा रागावलेले, मद्य पिण्याचा अभ्यास नसलेले, क्षीण झालेले, थकलेले आणि अतिमद्यपानानें ज्यांच्या शरीरांत क्षत झालें आहे असे जे मनुष्य असतात त्यांनीं थोडें जरी मद्य घेतलें तरी त्यांस लवकर (व जास्त) अम्मल येतो. हे अग्निवेश ! यापुढें आतां दोषभेदपरत्वें निरनिराळ्या मदात्ययांचीं लक्षणें व त्यांची चिकित्सा क्रमानें सांगतों.

स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः ।
रूक्षाल्पप्रमिताशी वा यः पिबत्यतिमात्रया ॥ ८६ ॥
रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां विहत्य च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ८७ ॥
हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ८८ ॥

स्त्रीसंग, शोक, भीति, ओझें वाहणें, मार्ग चालणें यांच्या अतिरेकानें, अत्यंत थकलेल्या मनुष्यानें, अथवा रूक्ष अन्न खाणारा, थोडें

खाणारा किंवा एकाच प्रकारचें भोजन करणारा-अशा मनुष्यानें अतिशय मद्यपान केलें असतां तें परिणामीं त्याच्या मूळच्या रूक्ष शरीरांत अतिशय रूक्षता वाढवून, व त्यामुळें त्याची रात्रीची झोंप नाहींशी करून लौकरच वाताधिक मदात्यय उत्पन्न करितें. उचकी, श्वास, मस्तककंप, बरगड्या दुखणें, झोंप न येणें व फार बडबड करणें हीं वाताधिक मदात्ययाचीं लक्षणें होत.

तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं वा योऽतिमात्रं निषेवते ।
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्न्यातपप्रियः ॥ ८९ ॥
तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः ।
स तु वातोल्बणस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ९० ॥
तृष्णादाहज्वरस्वेदमूर्च्छातीसारविभ्रमैः ।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ ९१ ॥

नेहमीं आंबट व तीक्ष्ण पदार्थ खाणारा, रागीट आणि अग्नि व ऊन्ह यांचें प्रीतिपूर्वक सेवन करणारा मनुष्य तीक्ष्ण, उष्ण, अतिशय आंबट असें मद्य अतिशय प्याला असतां त्यास पित्ताधिक मदात्यय उत्पन्न होतो. आणि त्या रोग्याची प्रकृति वात प्रधान असल्यास हा पित्ताधिक मदात्यय एकतर लवकर बरा होतो किंवा लवकरच त्याचा अंत करितो. तहान लागणें, अंगाचा दाह होणें, ताप भरणें, घाम सुटणें, मूर्छा येणें, अतीसार व भ्रम होणें, आणि अंग हिरवट होणें हीं पित्ताधिक मदात्ययाचीं लक्षणें जाणावीं.

तरुणं मधुरप्रायं गौडं पैष्टिकमेव वा ।
मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः पिबत्यतिमात्रया ॥ ९२ ॥
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥ ९३ ॥
छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ ९४ ॥

नेहमीं नवें धान्य, गुळचट, गुळाचे व पिठाचे पदार्थ, आणि मधुर, स्निग्ध व जड अन्न खाणारानें; तसेंच परिश्रम न करणें, दिवसा निजणें,

सदासर्वकाळ चैनीनें बिछान्यावर पडून किंवा एका जागीं बसून राहणें, हे दोष करणारानें अतिशय मद्यपान केलें असतां त्यास तत्काळ कफाधिक मदात्यय उत्पन्न होतो. वांति, अरुचि, मळमळ. झांपड, सुस्ती, जडपणा व थंडी लागणें हीं कफज मदात्ययाचीं लक्षणें समजावीं.

विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः ।
त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥ ९५ ॥
हन्त्याशु हि विषं किञ्चित्किञ्चिद्रोगाय कल्पते ।
यथा विषं तथैवान्त्यो ज्ञेयो मद्यकृतो मदः ॥ ९६ ॥
तस्मात्त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वत्रापि मदात्यये ।
दृश्यते रूपवैशेष्यात्पृथक्त्वं चास्य लक्ष्यते ॥ ९७ ॥

विषांत जे जे त्रिदोष प्रकुपित करण्याचे गुण आहेत ते सर्व गुण मद्यांत आहेत. फरक इतकाच कीं, मद्यांत ते सौम्य स्वरूपांत आहेत, आणि विषांत जोरदार आहेत. एखादें विष ताबडतोब प्राणघात करितें व एखादें कांहीं रोग उत्पन्न करितें. तीच स्थिति मदात्ययाची आहे. मागें मदाची जी शेवटची अवस्था सांगितली आहे तिच्या व विषाच्या परिणामांत कांहीं अंतर नाहीं. ह्मणूनच सर्व प्रकारच्या मदात्ययांत त्रिदोषांचीं लक्षणें आढळतात. परंतु ज्यांत ज्यांची विशेषता असेल त्याचें नांव त्यास देतात.

शरीरदुःखं बलवत्सम्मोहो हृदयव्यथा ।
अरुचिः प्रतता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥ ९८ ॥
शिरःपार्श्वास्थिसन्धीनां विद्युत्तुल्या च वेदना ।
जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥ ९९ ॥
उरोविबन्धः कासश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगस्त्रिकग्रहः ॥ १०० ॥
छर्द्यतीसारमुत्क्लेशो वातपित्तकफात्मकः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम् ॥ १०१ ॥
तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम् ।
प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेता स मन्यते ॥ १०२ ॥

व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत् ॥ १०३ ॥
सर्वं मदात्ययं विद्यात्त्रिदोषमधिकन्तु यत् ।
दोषं मदात्यये पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ १०४ ॥
कफस्थानानुपूर्व्या च क्रिया कार्या मदात्यये ।
पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ १०५ ॥

प्रबल शरीर क्लेश, मोह, हृदयपीडा, अरुचि, अत्यंत तहान, थंडीच्या किंवा उष्णतेच्या लक्षणांनीं युक्त असा ताप, डोकें, बरगड्या व हाडांचे सांधे यांत विजेच्या धक्क्याप्रमाणें चमका मारणें, मोठमोठ्या जोराच्या जांभया, अंग फडकणें, कांपरें भरणें, थकवा येणें, छातींत भरून आल्याप्रमाणें—अडकल्याप्रमाणें वाटणें, खोकला, उचकी, श्वास, झोंप न येणें, शरीर कांपणें, कान—डोळे व तोंड यांचे रोग, माकड हाड आखडणें, उलटी, अतिसार, तीन्ही दोष चाळवणें, भ्रम, बडबड, भलतींच खोटीं दृश्यें दृष्टीस पडणें, गवत, राख, वेली, पानें, धूळ यांनीं शरीर आच्छादित झाल्यासारखें वाटणें, पक्ष्यांनीं आपणांस धमकावलें अशी चित्तास भ्रांति होणें आणि अनेक प्रकारचीं व्याकुलता जनक वाईट—अशुभ स्वप्नें पडणें हीं सर्व मदात्ययाचीं लक्षणें समजावीं. सर्व मदात्यय त्रिदोषजनित असतात. म्हणजे त्यांत तिन्ही दोष बिघडलेले असतात. परंतु त्यांत ज्या दोषाचें वचस्व दिसून येईल त्याचें अगोदर निवारण करावें. आणि जर सर्व दोष सारखेच बिघडले असेल तर प्रथम कफाची, नंतर पित्ताची आणि शेवटीं वायुची अशी क्रमानें चिकित्सा करावी. कारण मदात्ययांत बहुधा प्रथम कफाचा बिघाड होतो आणि नंतर पित्त व वायु हे वाढतात.

मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥ १०६ ॥
जीर्णाममद्यदोषाय मद्यमेव प्रदापयेत् ।
प्रकाङ्क्षा लाघवे जाते यद्यदस्मै हितं भवेत् ॥ १०७ ॥
सौवर्चलानुसंविद्धं शीतं सबिडसैन्धवम् ।
मातुलुङ्गार्द्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवित् ॥ १०८ ॥

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ १०९ ॥
अन्तर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ॥
जनयत्याशु तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रदापयेत् ॥ ११० ॥
क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंस्कृतः ।
श्रेष्ठमम्लेषु मद्यञ्च यैर्गुणैस्तान्परं शृणु ॥ १११ ॥
मद्यस्याम्लस्वभावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।
मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥ ११२ ॥
गुणाश्च दश पूर्वोक्तास्तैश्चतुर्दशभिर्गुणैः ।
सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि तिष्ठति ॥ ११३ ॥

विधिविपरीत-गैरशिस्त रीतीनें प्याल्यानें, जास्तप्याल्यानें अथवा कमी प्याल्यांन जो रोग उत्पन्न होतो तो त्याच ह्मणजे गुळाच्या, द्राक्षाच्या अथवा अन्य ज्या जातीच्या मद्यानें रोग उत्पन्न झाला असेल त्याच जातीचें मद्य समप्रमाणानें प्यालें असतां बरा होतो. याचें कारण मागें सांगितलेंच आहे कीं, मद्य विषाप्रमाणें आहे. विष जसें विषानें उतरतें तसें मद्य मद्यानें उतरतें. यावर अशी शंका येईल कीं, एक जातीचें विष उतरण्यास दुसऱ्या जातीच्या विषाची गरज लागते, तसें एका जातीचें मद्य उतरण्यास दुसऱ्या प्रकारचें मद्य लागलें पाहिजे. याचें उत्तर मागेंच असें दिलें आहे कीं, जरी विष व मद्य या दोहोंचे गुण सारखे आहेत तरी विषांत ते फार जोरदार आहेत व मद्यांत सौम्यरूपांत आहेत. याच भेदामुळें विषास दुसऱ्या विषाची गरज लागते आणि मद्यास ती लागत नाहीं. मद्यजनित आमदोष पक्व झाल्यावर आणि मद्यपानाची इच्छा कमी झाल्यावर, त्या त्या रोग्याच्या प्रकृतिमानानुरूप त्यास हितकर असें थंड मद्य संचळ (पादेलोण), बिडलोण, शेंदेलोण, महाळुंगाचा व आल्याचा रस आणि पाणी मिळवून योग्य प्रमाणांत द्यावें. मूळचें तीक्ष्ण, उष्ण, आंबट व विदाही असें मद्य अतिशय प्याल्यानें अन्नरसाचा द्रव

१ "यावद्दृष्टेर्न सम्भ्रांतिर्यावन्न क्षोभ्यते मनः । तावदेव विरंतव्यं मद्यदात्मवतासदा" अर्थात् जोंवर डोळे फिरूं लागले नाहींत व मन क्षुब्ध झालें नाहीं तोंवर तें सम पान समजावें.

भाग जळून जाऊन क्षारत्व पावतो आणि त्यापासून अन्तर्दाह, ताप, तहान, मोह, भोंवळ, मद हे विकार तावडतोब होतात. त्यांवर वर सांगितल्याप्रमाणें तयार केलेलें मद्यच प्यावयास द्यावें. आंबटाचा सम्पर्क झाला असतां लगेच क्षारास मधुरत्व येतें. व हेंच, मद्यानें पूर्वोक्त विकार नाहींसे होण्याचें कारण आहे. एकदंर आंबट पदार्थांत मद्य श्रेष्ठ आहे, व त्याचें कारण असें आहे कीं, मद्य मुख्यत्वें करून जरी आंबट आहे तरी त्याचे मधुर तुरट, कडू, व तिखट असे चार अनुरस अथवा उपरस आहेत. आणि मागें "लघूष्णतीक्ष्ण" इत्यादि श्लोकांत दहा गुण सांगितले आहेत. असे एकंदर चौदा गुण मद्यांत आहेत. जे दुसऱ्या कोणत्याही आंबट पदार्थांत नाहींत. ह्मणून सर्व आंबट पदार्थांत मद्य श्रेष्ठ मानलें आहे.

मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतस्सु मारुतः ।
करोति वेदनां तीव्रां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ११४ ॥
दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै मद्यं विशेषतः ।
व्यवायि तीक्ष्णोष्णतया देयमम्लेषु सत्स्वपि ॥ ११५ ॥
स्रोतोविबन्धमुन्मथ्य मारुतस्यानुलोमनम् ।
रोचनं दीपनं चाग्नेरभ्यासात्सात्म्यमेव च ॥ ११६ ॥
रसस्रोतस्स्वरुद्धेषु मारुते चानुलोमिते ।
निवर्तन्ते विकाराश्च शाम्यन्त्यस्य मदोदयाः ।

मद्यानें चाळवलेल्या दोषानें स्रोतांत अवरुद्ध झालेला वायु डोकें हाडें व सांधे यांत तीव्र वेदना उत्पन्न करितो. अशा वेदना होत असलेल्या मनुष्याचे दोष स्रवून जाण्याकरितां त्यास मद्य प्यावयास द्यावें. यद्यपि इतर आंबट पदार्थही पुष्कळ आहेत तरी मद्य हें शरीराच्या एकंदर सूक्ष्म भागांत देखील पसरणारें तीक्ष्ण व उष्ण असल्यामुळें वरील विकारांवर इतर सर्व आंबट पदार्थांपेक्षां देण्यास श्रेष्ठ आहे. हें स्रोतें मोकळीं करून वायूचें अनुलोमन करितें, रुचि उत्पन्न करितें, अग्नी प्रदीप्त करितें व मद्य पिण्याची संवय असल्यानें त्याचें त्याच्याशीं सात्म्य झालेलें असतें. रसवाही स्रोतें एकदां मोकळीं होऊन वायूचें

अनुलोमन झालें ह्मणजे पूर्वोक्त सर्व विकार नाहींसे होऊन मदादिकांचें शमन होतें.

बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।
यमानीहपुषाजाजीशृङ्गवेरावचूर्णितम् ॥ ११८ ॥
सस्नेहैः सक्तुभिर्युक्तमद्धंदशीश्विरोत्थितम् ।
दद्यात्सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥ ११९ ॥
दृष्ट्वा वातोल्बण लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।
लावातित्तिरदक्षाणां स्निग्धाम्लैः शिखिनामपि ॥ १२० ॥
पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानाञ्च संस्कृतैः ।
भूशयप्रसहानाञ्च रसैः शाल्योदनेन च ॥ १२१ ॥
स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्च वेशवारैर्मुखप्रियैः ।
चित्रैर्गोधूमिकैश्चान्नैर्वारुणीमण्डसंयुतैः ॥ १२२ ॥
पिशितार्द्रकगर्भाभिः स्निग्धाभिर्धूपवर्तिभिः ।
माषपूपालिकाभिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥ १२३ ॥
नातिस्निग्धं न चाम्लेन युक्तं समरिचार्द्रकम् ।
मध्ये प्रागुदितं मांसं दाडिमस्वरसेन वा ॥ १२४
पृथक्त्रिजातकोपेतं सधान्यमरिचार्द्रकम् ।
रसप्रलेपिसम्पूपैः सुखोष्णैः सम्प्रदापयेत् ॥ १२५ ॥
भक्तेन वारुणीमण्डं दद्यात्पातुं पिपासवे ।
दाडिमस्य रसं वाथ जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥ १२६ ॥
धान्यनागरतोयञ्च दधिमण्डमथापि वा ।
अम्लकाञ्जिकमण्डं वा शुक्तोदकमथापि वा ॥ १२७ ॥
कर्मणानेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति ।
मात्राकालप्रयुक्तेन बलं वर्णश्च वर्धते ॥ १२८ ॥
रागषाडवसंयोगैर्विविधैर्भक्तरोचनैः ।
पिशितैर्बहुपिष्टान्नैर्यवगोधूमशालिभिः ॥ १२९ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरुष्णैः प्रावरणैर्घनैः ।
घनैरगुरुपङ्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्घनैः ॥ १३० ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरवगूहनैः ।
श्रोण्यूरुकुचभारैश्च संरोधोष्णसुखावहैः ॥ १३१ ॥

शयनाच्छादनैरुग्रै रूक्षैश्चान्तर्गृहैः सुखैः ।
मारुतप्रबलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥ १३२ ॥

वातात्मिक मदात्ययांत-जुनें पिठाचें मद्य, महाळुंग, आमसोल, बोर व डाळिंब यांचा रस, आणि ओंवा, शेरणी, जिरें, सुंठ यांचें चूर्ण व स्नेहयुक्त सातूचें पीठ मिळून द्यावें. ज्या मदात्ययांत वाताचीं लक्षणें विशेष दिसूं लागतील त्यांना लावा, तित्तर, कोंबडा, मोर, यांच्या मांसाचे शोरुवे तसेंच आनूप, भूशय व प्रसह पशु—पक्षी यांच्या मांसाचे शोरुवे, माशांचे शोरुवे हे स्नेहयुक्त करून व आंबटाण टाकून त्याबरोबर साळींचा भात खाऊं घालावा. स्निग्ध, उष्ण, खारट, व आंबट असे तोंडास रुचकर लागणारे मांसाचे, पदार्थ नानाप्रकारचे वारुणीमंडमिश्रित गव्हांचे पदार्थ, मांस व आलें यांचें पुरण घालून केलेल्या स्निग्ध धूपवर्ती व उडदाचे वडे हेही प्रकार वातप्रधान मदात्ययांत हितकर आहेत. फार स्निग्ध नाहींत व फार आंबट नाहींत असे वर सांगितलेल्या मांसाचे शोरुवे—काळीं मिरें, आलें, व डाळिंबाचा अंगरस टाकून द्यावे. किंवा तेजपत्र, वेलची, दालचिनी, धणे, काळीं मिरें व आलें हा मसाला टाकून तयार केलेल्या शोरुव्यांबरोबर सोसे इतके उन्हुनीत वडे खावयास द्यावे.ज्यांस तहान लागत असेल त्यांस जेवतांना मद्याचें मांड, डाळिंबाचा रस, लघु पंचमूळांचा काढा, धणे व सुंठ यांचा काढा,दह्यांवरचें पाणी, आंबट कांजीचें मंड किंवा,शिरका प्यावयास द्यावा.याप्रमाणें यथासमय व यथाप्रमाण उपचार केल्यानें विकारांची शांति होऊन रोग्याचें बल व वर्ण यांचीही वृद्धि होते. मोरंबे अनेक प्रकारच्या चटण्या, कोशिंबिरी, रायतीं, लोणचीं वगैरे तोंडास रुचि देणारे पदार्थ, मांसपदार्थ, अनेक प्रकारचे पिठाचे पदार्थ, गहूं व साळी यांचे अनेक तऱ्हेचे पदार्थ, अंगास तैल मर्दन करणें, उटणें लावणें, स्नान करणें, गरम व जाड वस्त्रें पांघरणें, अगराची जाड उटी लावणें, अगराचा खूप दाट धूर घेणें, तारुण्यानें मुसमुसलेल्या स्त्रियांचें घट्ट आलिंगन, त्यांची कंबर, मांड्या व कुच यांच्या भारानें दबून गेल्यामुळें वाटणारी सुखदायक

ऊब, गरम बिछाना व पांघरुण, आणि रूक्ष व सुखदायक तळवटें या उपचारांनीं वातजन्य मदात्यय लवकर बरा होतो,

मद्यं खर्जूरमृद्वीकापरूषकरसैर्युतम् ।
सदाडिमरसं शीतं सक्तुभिः स्ववचूर्णितम् ॥ १३३ ॥
सशर्करं शार्करं वा माध्वीकमथवापरम् ।
दद्यात्प्रभूतोदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥ १३४ ॥
शशान्कपिञ्जलानेणान्लावानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्लान्प्रयुञ्जीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥ १३५ ॥
पटोलयूषमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीनमुद्गमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥ १३६ ॥
द्राक्षामलकखर्जूरपरूषकरसेन वा ॥
कल्पयेत्तर्पणान्यूषान्रसांश्च विविधात्मकान् ॥ १३७ ॥

पित्तप्रधान मदात्ययांत खजूर, द्राक्षें, पिकलेलीं फालशाचीं फळें व डाळिंब यांचा रस, लाह्यांचें पीठ व खडीसाखर यांबरोबर साखरेचें, मधाचें किंवा दुसरें एखादें थंड मद्य पुष्कळसें पाणी घालून द्यावें. ससा, पांढरा तितर, हरिण, लावा, कालपुच्छ यांच्या मांसाचे मधुर व आंबट असे शोरुवे करून त्यांबरोबर साठेसाळींचा भात जेवावा. अथवा कडू पडवळीचें कढण मिळवून बकऱ्याच्या मांसाचा शोरुवा करावा. किंवा वाटाणे व मूग घालून व डाळिंब आणि आंवळकाठी मिळवून बकऱ्याच्या मांसाचा शोरवा करून त्याबरोबर साळींचा भात खाऊं घालावा. याच तऱ्हेनें द्राक्षें, आंवळे, खजूर, फालसा यांचे रस मिळवून निरनिराळ्या प्रकारचीं तर्पणें, कढणें, व शोरुवे बनवून ते सेवन करावे ह्मणजे पित्तजन्य मदात्यय बरा होतो.

आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं कफपित्तं मदात्यये ।
विज्ञाय बहुदोषस्य दह्यमानस्य तृष्यते ॥ १३८ ॥
मद्यं द्राक्षारसं तोयं दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
निःशेषं वामयेच्छीघ्रमेवं रोगाद्विमुच्यते ॥ १३९ ॥

काले पुनस्तर्पणाद्यं क्रमं कुर्यात्प्रकाङ्क्षिते ।
तेनाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ॥ १४० ॥

मदात्ययांत आमाशयांतील कफ व पित्त हीं चाळवलीं जाऊन अंगाचा दाह होत असेल व तहान लागत असेल अशा बहुदोषी रोग्यास लागलेंच मद्य, द्राक्षारस अथवा थंड पाणी पाजून उलटी करवावी. ह्मणजे सर्व दोष निघून जाऊन रोगी बरा होतो. वमन झाल्यानंतर क्षुधा लागली असतां सूत्रस्थानांत सांगितलेला पेया-विलेपी वगैरे तर्पणक्रम करावा. त्यायोगानें अग्नी प्रदीप्त होऊन शिल्लक राहिलेला दोष व अन्न यांचें पचन करितो.

कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजोऽस्तथा ।
तृष्यते सविदाहे च सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥ १४१ ॥
गुडूचीभद्रमुस्तानां, पटोलस्याथवा भिषक् ।
रसं सनागरं दद्यात्तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४२ ॥

पित्तमदात्ययांत खोकला येऊन त्याबरोबर रक्तमिश्रित बेडका पडत असेल, बरगड्या व स्तनांत दुखत असेल, तहान लागत असेल, दाह होत असेल आणि हृदय व छातींत मळमळ होत असेल तर गुळवेल व भद्रमोथा यांचा अथवा कडू पडवळाचा काढा सुंठीचें चूर्ण घालून द्यावा आणि वर तित्तराचें थोडेसें मांस खावयास द्यावें.

तृष्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥ १४३ ॥
जीर्णे समधुराम्लेन छागमांसरसेन तम् ।
भोजनं भोजयेन्मद्यस्यानुतर्षं च पाययेत् ॥ १४४ ॥
अनुतर्षस्य मात्रा सा यया नो हन्यते मनः ।
तृष्यते मद्यमल्पाल्पं प्रदेयं स्याद्बहूदकम् ॥ १४५ ॥
तृष्णा येन च संशाम्येन्मदं येन च नाप्नुयात् ।
परूषकाणां पीलूनां रसं शीतमथापि वा ॥ १४६ ॥

पर्णिनीनां चतसृणां पिबेद्वा शिशिरं जलम् ।
मुस्तदाडिमलाजानां तृष्णाघ्नं वा पिबेद्रसम् ॥ १४७ ॥
कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ १४८ ॥
शीतलान्यन्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजलस्पर्शाः शीतान्युपवनानि च ॥ १४९ ॥
क्षौमपद्मोत्पलानाञ्च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥ १५० ॥
हेमराजतकांस्यानां पात्राणां शीतवारिभिः ।
पूर्णानां हिमपूर्णानां दृतानां पवनाहताः ॥ १५१ ॥
संस्पर्शाश्चन्दनार्द्राणां नारीणाञ्च समारुताः ।
चन्दनानाञ्च मुख्यानां शस्ताः पित्तमदात्यये ॥ १५२ ॥
कुमुदोत्पलपत्राणां सिक्तानां चन्दनाम्बुना ।
हिताः स्पर्शा मनोज्ञानां दाहे मद्यसमुत्थिते ॥ १५३ ॥
कथाश्च विविधाः शस्ताः शब्दाश्च शिखिनां शिवाः ।
तोयदानाञ्च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ॥ १५४ ॥
जलयन्त्राभिवर्षीणि वातयन्त्रवहानिच ।
कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारागृहाणि च ॥ १५५ ॥
फलिनी सेव्यलोध्राम्बुहेमपत्रं कुटन्नटम् ।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ १५६ ॥
बदरीपल्लवोत्थश्च तथैवारिष्टकोद्भवः ।
फेनिलायाश्च यः फेनस्तैर्दाहे लेपनं शुभम् ॥ १५७ ॥
सुरा समण्डा दध्यम्लं मातुलुङ्गरसो मधु ।
सेकप्रदेहे शस्यन्ते दाहघ्नाः साम्लकाञ्जिकाः ॥ १५८ ॥
परिषेकावगाहेषु व्यञ्जनानाञ्च सेवने ।
शस्यते शिशिरं तोयं दाहतृष्णाप्रशान्तये ॥ १५९ ॥
मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणानेन शाम्यति ।
धीमतो वैद्यवश्यस्य शीघ्रं पित्तमदात्ययम् ॥ १६० ॥

वायु व पित्त हे दोष वाढले असून फार तहान लागत असल्यास सदरहू दोषांचें अनुलोमन करणारा थंड असा द्राक्षांचा रस प्यावयास द्यावा. आणि तो जिरल्यावर गोड व आंबट पदार्थ घालून तयार केलेल्या बकऱ्याच्या मांसाच्या शोरव्याबरोबर त्यास जेऊं घालावें व पेलाभर मद्य पिण्यास द्यावें. पेल्याचें प्रमाण इतकें बेताचें असावें कीं ज्याच्या योगानें मनास धक्का पोंचणार नाहीं. तहान लागल्यास, तिचें तर शमन होईल व अंमल तर येणार नाहीं अशा बेतानें थोडें थोडें मद्य पुष्कळसें पाणी घालून देत जावें. अथवा फालसा किंवा पिलूचीं फळें अथवा रानगांजा–रानभाल–रानमूग–रानउडीद यांचा थंड काढा किंवा थंड पाणी, अथवा नागरमोथा, डाळिंब व लाह्या घालून उकळलेलें तहान शमविणारें पाणी प्यावें. बोरें, डाळिंब, आमसोल, चिंच व चुका या पांच आंबट पदार्थांच्या रसांचा तोंडांत लेप केल्यानें ह्मणजे यांचा काढा करून त्याचे गुळणे तोंडांत धरल्यानें तावडतोब तहान शांत होते. थंड खाणें पिणें, थंडगार बैठक–बिछाने, थंड वायु व पाण्याचा स्पर्श, थंडगार सावलीचे बगीचे; चंदनमिश्रित पाणी शिंडकून गार केलेलें रेशमी वस्त्र, निरनिराळ्या जातीचीं कमळें, मणी, व मोत्यें, यांचा चंद्रिकेप्रमाणें शीतळ स्पर्श: गार पाण्यानें भरलेल्या सोनें, रुपें व कांशाच्या भांड्यांचा स्पर्श, बर्फानें किंवा खूब गार पाण्यानें भरलेल्या चामड्याच्या पिषव्यांचा, अंगास चंदनाची उटी लाविलेल्या स्त्रियांचा व चंदनाचा स्पर्श हे पित्तजन्य मदात्ययांत प्रशस्त आहेत. मदात्ययांत दाह होत असल्यास चंदनाचें पाणी शिंडकलेलीं निरनिराळ्या जातीचीं सुंदर कमळपत्रें अंगावर ठेवावीं. नानाप्रकारच्या मनोहर गोष्टी, मोरांचा मधुर केकाध्वनि, व मेघांचा गडगडाट यांच्या योगानेंही मदात्ययाचें शमन होतें. मदात्ययांत दाहशमन करण्याकरितां, वैद्यानें तऱ्हेतऱ्हेचे कारंजे व वारा येण्याचीं यांत्रिक साधनें असलेलीं स्नानगृहें तयार करवावीं. बोरीचीं पानें, कडू निंबाचीं पानें व रिठे यांच्या फेंसांचा लेप

लावला असतां अंगाचा दाह कमी होतो. सुरामण्ड, आंबट दहीं, महाकुंगाचा रस, मध, व आंबट कांजी हीं अंगावर शिंपडलीं असतां व यांचा लेप लावला असतां दाह बंद होतो. दाह बंद होण्याकरितां जे सेचन अवगाहन उपचार केले जातील व तहान बंदहोण्याकरितां जे, खाण्यापिण्याचे पदार्थ उपयोगांत आणले जातील त्या सर्वांत थंड पाणी वापरावें. वर सांगितलेले सर्व उपचार योग्य प्रमाणांत व योग्य काळीं होत गेले आणि रोगी बुद्धिवान् असून तो वैद्याच्या सांगण्याप्रमाणें वागत गेला तर त्याचा पित्तमदात्यय लवकर बरा होतो.

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत्कफमदात्ययम ।
तृष्यते सलिलं चास्मै दद्यादध्रीवेर साधितम ॥ १६१ ॥
बलायाः पृश्निपर्ण्या वा कण्टकार्याथवाशृतम ।
सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशीतलम ॥ १६२ ॥
दुःस्पर्शितेन मुस्तेन मुस्तपर्पटकेन वा ।
जलं मुस्तैः शृतं वापि दद्याद्दोषविपाचनम ॥ १६३ ॥
एतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये ।
निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम ॥ १६४ ॥
निरामं काङ्क्षितं काले सक्षौद्रं पाययेन्नुतम ।
शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं शीधुमेव वा ॥ १६५ ॥
रूक्षतर्पणसंयुक्त यमानीनागरान्वितम ।
यवगोधूमिकं चान्नं रूक्षयूषेण भोजयेत् ॥ १६६ ॥
कुलत्थानां सुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
तनुनाल्पेन लघुना कट्वम्लेनाल्पसर्पिषा ॥ १६७ ॥
व्योषयूषमथाम्लं वा यूषं वा साम्लवेतसम ।
छागमांसरसं रूक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम ॥ १६८ ॥
स्थाल्यां वाथ कपाले वा भृष्टं निर्द्रवमार्तितम ।
कट्वम्ललवणं मांसं भक्षयन्शृणुयान्मधु ॥ १६९ ॥

व्यक्तमारीचकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ।
भृष्टं दाडिमसाराम्लमुष्णभूपोपवेष्टितम् ॥ १७० ॥
यथाग्निभक्षयंत्काले प्रभूतार्द्रकपेशिकम् ।
पिबेच्च निगदं मद्यं कफप्राये मदात्यये ॥ १७१ ॥
सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम ।
त्वगेलामरिचार्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ १७३ ॥
एतल्लवणसप्ताङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।
मदात्यये कफप्रायं दद्यात्स्रोतोविशोधनम् ॥
एतदेव पुनर्युक्त्या मधुराम्लैर्द्रवीकृतम् ।
गोधूमान्नयवान्नानां मांसानां चातिरोचनम् ॥ १७४ ॥
पेषयेत्कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।
मृद्वीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥ १७५ ॥
सौवर्चलैलामरिचैरजाजीभृंगदीप्यकैः ।
सरागः क्षौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥ १७६ ॥
मृद्वीकानां विधानेन कारयेत्कारवीमपि ।
युक्तमत्स्यण्डिकोपेतं रागं दीपनपाचनम् ॥ १७७ ॥
आम्रामलकपेशीनां रागान्कुर्यात्पृथक् पृथक् ।
धान्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥ १७८ ॥
गुडेन मधुयुक्तेन व्यस्तामलवणीकृतान् ।
तैरन्नं रोचते दिग्धं सम्यग्भुक्तं विजीर्यति ॥ १७९ ॥
रूक्षोष्णेनान्नपानेन स्नानेनाशिशिरेण च ।
व्यायामलङ्घनाभ्यांच युक्ताभ्यां जागरेण तु ॥ १८० ॥
कालयुक्तेन रूक्षेण स्नानेनोद्वर्तनेन च ।
स्नानवर्णकवासानां प्रहर्षाणाञ्च सेवया ॥ १८१ ॥
घ्राणवर्णकरागाञ्च गुरूणामगुरोरपि ।
स्वकामोष्णसुखाङ्गीनामङ्गनानाञ्च सेवया ॥ १८२ ॥
सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ॥ १८३ ॥

कफमदात्यय वांति व उपास यांनीं बरा करावा. तहान लागली असतां वाळा, चिकणा, पित्तपापडा, रिंगणी व सुंठ यां पैकीं कोणती तरी एक जिन्नस टाकून कढविलेलें किंवा वरील सर्व द्रव्यें टाकून उकळलेलें पाणी थंड करून प्यावयास द्यावें. किंवा धमासा व नागरमोथा, नागरमोथा व पित्तपापडा, किंवा नुसता पित्तपापडा टाकून कढविलेलें पाणी द्यावें. हें पाणी दोषांचें पाचन करणारें आहे. हें पाणी सर्व प्रकारच्या मदात्ययांत देण्यास हरकत नाहीं. यापासून तहान व ज्वर हीं नाहींशीं होतात. आमदोष नाहींसा होऊन रोग्यास भूक लागली असतां त्यास मासरेचें, द्राक्षांचें किंवा उंसाचें जुनें मद्य, अथवा जुनें अरिष्ट तूप वगैरे न टाकलेल्या ह्मणजे स्नेहरहित सातू वगैऱ्यांच्या तर्पणांत मिळवून, त्यांत मध, आंवा व सुंठीचें चूर्ण टाकून तें प्यावयास द्यावें. कुळताच्या बिनतुपाच्या काटाबरोबर गहूं किंवा जवांचें अन्न खावें. किंवा थोडें तिखट, आंबट, व तूप घालून तयार केलेल्या सुकलेल्या मुळ्यांच्या पातळशा काटवणाबरोबर खावें. सुंठ, मिरें, पिंपळी, अमसोल अथवा अम्लवेतस टाकून बिनतुपानें तयार केलेल्या बकऱ्याच्या मांसाच्या शोरव्याबरोबर किंवा ससा-हारिण वगैरे जांगल जनावरांच्या अम्लयुक्त शोरव्या बरोबर खावें. तिखट, आंबट व मीठ टाकून तेपल्यांत किंवा खापरांत कोरडें मांस भाजून तें खाऊन वर मध किंवा द्राक्षमद्य प्यावें. बरीच मिऱ्यांची पूड, महाळुंगाचा व डाळिंबाचा रस, व आल्याच्या पुष्कळशा कापऱ्या, संचळ, जिरें, अमसोल, अम्लवेतस व खडीसाखर एकेक भाग आणि दालचिनी, वेलची दाणे, आणि काळीं मिरें अर्धा अर्धा भाग याप्रमाणें हा अष्टांगलवण नांवाचा मसाला घालून भाजलेलें मांस उष्ण काटवणाबरोबर जशी भूक असेल त्याप्रमानें खाऊन वर जुनें मद्य प्यावें. उपरोक्त अष्टांगलवण उत्तम प्रकारें अग्निदीपन करणारें आहे. कफजन्य मदात्ययांत स्रोतें शुद्ध करण्याच्या कामीं तें फार उपयोगी आहे. या अष्टांगलवणांत गूळ किंवा खडीसा-

खर आणि डाळिंबाचा रस, महाळुंगाचा रस किंवा दुसरी कसलीतरी आंबटाण मिळवून तें पातळ केलें असतां गव्हांचें किंवा जवांचें अन्न अथवा मांसाबरोबर खाण्यास एक उत्तम रुचिकर तोंडीलावणें बनतें. पांढऱ्या द्राक्षांतील बिया काढून टाकून तीं द्राक्षें तिखटाबरोबर वाटावीं. आणि त्यांत महाळुंगाचा किंवा डाळिंबाचा रस आणि पादेलोण, वेलची, काळीं मिरें, जिरें, दालचिनी व ओंवा यांची पूड मिळवावी. आणि शेवटीं मद्य टाकावा. ह्मणजे हें एक उत्कृष्ट दीपन—पाचन करणारें पंचामृत बनतें. सदरहू द्राक्षांच्या पंचामृताच्या पद्धतीनेंच बडीशोपेचें पंचामृत खडीसाखर घालून करावें. हेंही चांगलें दीपकपाचक आहे. आंबे व आंवळे यांच्या कापट्या करून त्यांत गूळ, मद्य, धणे, पादेलोण, जिरें, बडीशोप, काळीं मिरें यांची पूड घालून, झणझणीत आंबटाण व मीठ घालून निरानिराळे (आंब्याचा व आंवळ्याचा) मुरांबे करावे. यांच्याशीं अन्न कालवून खाल्लें असतां तें रुचिकर लागतें व त्याचें उत्तम प्रकारें पचन होतें. रूक्ष व उष्ण खाणें—पिणें, गरम पाण्याचें स्नान, देशकालानुसार योग्य कसरत व उपास, रात्रींचें जागरण, रूक्ष उटणीं अंगास लावून स्नान करणें, कामोष्ण व सुखाङ्गी स्त्रियांनीं सेवा करणें आणि हलक्या व सुशिक्षित हाताच्या स्त्रियांनीं आंग चेपणें या उपचारांनीं कफजन्य मदात्यय लवकरच बरा होतो.

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलम्प्रति ।
सन्निपाते दशविधे तद्विकल्प्यं भिषग्विदा ॥ १८४ ॥
यस्तु दोषविकल्पज्ञो यश्चौषधिविकल्पवित् ।
स साध्यान्साधयेद्व्याधीन्साध्यासाध्यविभागवित् ॥१८५॥
वनानिरमणीयानि सपद्माः सलिलाशयाः ।
विशदान्यन्नपानानि सहृत्याश्च प्रहर्षणाः ॥ १८६ ॥
माल्यानि गन्धयोगाश्च वासांसि विमलानि च ।
गान्धर्वशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठ्यश्च हृदयप्रियाः ॥ १८७ ॥

सङ्कथा हास्यगीतानां विशदाश्चैव योजनाः।
प्रियाश्चानुगता नार्यो नाशयन्ति मदात्ययम् ॥ १८८ ॥
नाक्षोभ्यं हि मनो मद्यं शरीरमवहत्य च।
कुर्यान्मदात्ययं तस्मादेष्टव्या हर्षणी क्रिया ॥ १८९ ॥

येथपर्यंत निरनिराळ्या दोषांची जी निरनिराळी चिकित्सा सांगितली आहे ती दहा ही प्रकारच्या सन्निपातांत योजनाभेदें करून कुशल वैद्यानें अमलांत आणावी. याचें तात्पर्य असें कीं, मदात्यय सर्वच सान्निपातिक असतात हें मागें सांगितलेंच आहे. आतां त्याचे वाताधिक, पित्ताधिक व कफाधिक असे तीन भेद वर्णन करून त्यांची भिन्न भिन्न चिकित्सा सांगितली. आतां वातपित्ताधिक मदात्ययांत, केवल वाताधिक व केवल पित्ताधिक मदात्यांत सांगितलेली निरानिराळी चिकित्सा मिश्रित करावी. याच प्रमाणें सर्वप्रकारच्या सन्निपातांत दोषाचें कमी जास्त प्रमाण पाहून तदनुसार मिश्रित उपाय करावे. दोषांचें कमी जास्त प्रमाण, औषधांची विविध योजना व रोगाची साध्यासाध्यता इतक्या गोष्टींचें ज्या वैद्यास चांगलें ज्ञान असेल तोच साध्य रोग बरे करूं शकेल. रमणीय वनें, कमळांनीं भरलेले जलाशय, स्वच्छ खाणें–पिणें, आनंददायक सोबती, फुलें, सुगंधी द्रव्यें, निर्मल वस्त्रें, गवयांचे गायनस्वर, हृदयप्रिय गोष्टी व बायका, हास्य -विनोद, गाणें–बजावणें, सर्व प्रकारची स्वच्छ योजना, आणि प्रिय व अनुकूल स्त्रिया या गोष्टी मदात्यय नाहींसा करितात. मद्य हें मनाचा क्षोभ व शरीराचें हनन करूनच मदात्यय उत्पन्न करितें. करितां त्यावर हर्ष–आनंद उत्पन्न करणारे उपाय करावे.

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्ययः।
न चेन्मद्यविधिं हित्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥ १९० ॥
लङ्घनैः पाचनैश्चैव दोषसंशोधनैरपि।
विमद्यस्य कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ १९१ ॥
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य वा।
ग्रीष्मोपततस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥ १९२ ॥

पयसाभिहते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
क्षीरप्रयोगं मद्यञ्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ १९३ ॥

वर सांगितलेले उपाय केल्यानें मदात्यय रोग बरा होतो. नच झाल्यास पूर्वोक्त मद्यविधि बंद करून दूध सुरू करावें. लंघन, पाचन, व दोष शोधन हे पूर्वोक्त उपाय करून ही ज्याचा रोग बरा होत नाहीं व सर्व शरीर मद्यानें करपून गेल्यामुळें व वात–पित्त वाढल्यामुळें कफ दोष क्षीण होऊन अशक्तपणा व कृशता आली असेल अशा मनुष्यास दूध हें इतकें हितावह आहे कीं जसें ग्रीष्म ऋतूंत उन्हाने होरपळलेल्या झाडास पावसाचें पाणी असतें. दुधाच्या सेवनानें रोग नाहींसा होऊन शक्ति आली ह्मणजे दूध बंद करून थोडें थोडें मद्य सुरू करावें. परंतु हें जो नेहमींचा पिणारा असेल त्याच्या करितां सांगितलें आहे.

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
ध्वंसको विक्षयश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥ १९४ ॥
व्याध्युपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ मतौ ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्साञ्च यथावदुपदेक्ष्यते ॥ १९५ ॥
श्लेष्मप्रकोपः कण्ठस्य शोषः शब्दासहिष्णुता ।
तन्द्रानिद्रातियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ १९६ ॥
हृत्कण्ठरोगः सम्मोहश्छर्दिरङ्गरुजा ज्वरः ।
तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षयलक्षणम् ॥ १९७ ॥

एकदां मद्याची संवय मोडल्यावर पुन्हां एकाएकीं खूब मद्य पिऊं लागल्यास त्यापासून ध्वंसक व विक्षय नांवाचे रोग होतात. अगोदर

---

१ मद्य व ओज यांचे गुण परस्पर विरुद्ध आहेत हें मागें सांगितलेंच आहे तेव्हां मद्यानें दग्ध झालेल्या मनुष्याचा सौम्य कफधातु व ओज हीं अर्थातच क्षीण होणार. त्याकरितां दूध जें ओजाच्या समानगुणी आहे. त्याचा प्रयोग ओजोवृद्धीकरितां सांगितला आहे. स्वादु "शीतं मृदु स्निग्ध बहलं श्लक्ष्ण पिच्छिलम् । गुरुमंदं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणंपयः" असे गाईच्या दुधाचे गुण मागें सांगितले आहेत व ओजांतही हेच गुण आहेत. करितां ओजोवृद्धीकरितां जेव्हां दूध घेणें असेल तेव्हां तें गाईचें घ्यावें.

मदात्ययरोगानें क्षीण झालेल्या मनुष्यास सदरहू रोग झाले असतां ते दुस्साध्य समजावे. त्यांचीं यथावत् लक्षणेंव चिकित्सा यापुढें सांगतों. कफप्रकोप, घशास कोरड, शब्द सहन न होणें ह्मणजे बोलण्याचा तिटकारा, आणि डोळ्यावर झांपड व झोंप असणें हीं ध्वंसकाचीं लक्षणें समजावीं. हृदय व गळ्याचे रोग, मोह, उलटी, अंग दुखणें, ताप, तहान खोकला व डोकें दुखणें हीं विट्क्षयाचीं लक्षणें जाणावीं.

तयोः कर्म तदेवेष्टं वातिके यन्मदात्यये ।
तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायेते दुर्बलस्य वा ॥ १९८ ॥
बस्तयः सर्पिषः पानं प्रयोगः क्षीरसर्पिषोः ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानान्यनुपानञ्च वातनुत् ॥ १९९ ॥
ध्वंसको विट्क्षयश्चैव कर्मणानेन शाम्यति ।
युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ॥ २०० ॥
निवृत्तः सर्व मद्येभ्यो नरो यः स्याज्जितेन्द्रियः ।
शारीरमानसैर्धीमान्विकारैर्न स युज्यते ॥ २०१ ॥

ध्वंसक व-विट्क्षयांवर वातजन्य मदात्ययावर सांगितलेली चिकित्सा करावी. हे रोग कृश किंवा अशक्त झालेल्या मनुष्यास होतात. बृंहण-बस्ती, तूप पाजणें, दूध-तुपाचा मिश्रित प्रयोग आणि वातनाशक अभ्यंग, उटणीं, स्नान व खाणें-पिणें या उपायांनीं ध्वंसक व विट्-क्षय बरे होतात. बेतानें मद्य पिणाऱ्यास मद्यापासून उत्पन्न होणारे रोग होत नाहींत. परंतु जो मद्यापासून मुळींच अलिप्त व जितेन्द्रिय राहील तो अनेक प्रकारच्या शारीरिक व मानसिक रोगांपासून मुक्त राहील.

भवन्ति चात्र ।

यत्प्रभावा भगवती सुरा पेया यथा च सा ॥
यद्द्रव्या यस्य या चेष्टा योगं चापेक्षते यथा ॥ २०२ ॥
यथा यथा मदयते यैश्च युक्ता महागुणैः ।
यो मदो मदभेदाश्च ये त्रयः स्वस्वलक्षणाः ॥ २०३ ॥

ये च मद्यकृता दोषा गुणा येच मदात्मकाः ।
यच्च त्रिविधमापानं यथासत्वं च लक्षणम् ॥ २०४ ॥
ये सहायाः सुखा ये च चिरक्षिप्रमदा नराः ।
मदात्ययस्य यो हेतुर्लक्षणं यद्यथा च यत ॥ २०५ ॥
मद्यं मद्योत्थितारोगान्हान्ति यश्च क्रियाक्रमः ।
सर्वं तदुक्तमखिलं मदात्ययचिकित्सिते ॥ २०६ ॥

मद्याचा प्रभाव, तें कसें प्यावें, कोणकोणत्या पदार्थां पासून ते बनतें, कोणीं कोणतें मद्य प्यावें व त्यांत कशाचा संयोग करावा, तें कशा तऱ्हेनें मद उत्पन्न करितें, त्यांतील मोठेमोठे गुण, निरनिराळे तीन मद व त्यांचीं लक्षणें, मद्याचे दोष व मदाचे गुण, तीन प्रकारची पिण्याची बैठक व त्यांचीं पिणाऱ्यांच्या सत्वानुसार लक्षणें, बैठकींत पिण्यास कोणत्या प्रकारचे सोबती घ्यावे, मद्याचा अमल उशिरा कोणास येतो. व लौकर कोणास येतो, मदात्ययाचीं कारणें व लक्षणें, मद्यानेंच मद्यापासून होणारे रोग बरे करण्याचा विधि, आणि मदात्ययाची चिकित्सा इतके सर्व विषय या मदात्यय चिकित्सा नांवाच्या अध्यायांत विस्तार पूर्वक सांगितले आहेत.

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

द्विव्रणीयचिकित्सितम् ।

परावरज्ञमात्रेयं गतमानमदव्यथम ।
अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान ॥ १ ॥
भगवन्पूर्वमुद्दिष्टौ द्वौ व्रणौ रोगसङ्ग्रह ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्साञ्च वक्तुमर्हसि शर्मद ॥ २ ॥
इत्यग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत ।
यौ व्रणौ पूर्वमुद्दिष्टौ निजश्चागन्तुरेव च ॥ ३ ॥

श्रूयतां विधिवत्सौम्य तयोर्लिङ्गं च भेषजम् ।
निजः शरीरदोषोत्थ आगन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ ४ ॥
वधबन्धप्रपतनाद्दंष्ट्रादन्तनखक्षतात् ।
आगन्तवो व्रणास्तद्वद्विषस्पर्शाग्निशस्त्रजाः ॥ ५ ॥
मन्त्रागदप्रलेपाद्यैर्भेषजैर्हेतुभिश्च ते ।
लिङ्गैकदेशैर्निर्दिष्टा विपरीता निजैर्व्रणाः ॥ ६ ॥
व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामसाध्यताम् ।
कुर्याद्दोषबलापेक्षी निजानामौषधं यथा ॥ ७ ॥

एके दिवशीं अग्निवेश भूतभविष्यज्ञ व मान–मद–व्यथारहित अशा आत्रेय महर्षींस विनयपूर्वक सांगता झाला कीं, हे भगवन् ! आपण मागें सूत्रस्थानाच्या अष्टोदरीय नांवाच्या १९ व्या अध्यायांत दोन प्रकारचे व्रण आहेत असें सांगितलें. तर हे लोक कल्याणकारी महर्षि ! आपण आतां त्या दोन्ही प्रकारच्या व्रणांचीं लक्षणें व चिकित्सा कृपा करून सांगावी. अग्निवेशाचें याप्रमाणें भाषण ऐकून आत्रेय ऋषि ह्मणाले, हे अग्निवेश ! पूर्वीं निज व आगन्तु असे दोन प्रकारचे व्रण मीं सांगितले आहेत; त्यांचीं लक्षणें व चिकित्सा आतां विधिपूर्वक सांगतों ती तूं ऐक. आहारादिकांनीं शरीरांतील वातादिदोष बिघडल्यानें होणार ते निज आणि बाह्य कारणांच्या योगानें होणार ते आगन्तु व्रण समजावे. आघात, बांधणें, पडणें, दाढ, दांत व नखें लागणें, विष व विस्तवाचा स्पर्श होणें आणि शस्त्राचा घाव या कारणांनीं आगंतु व्रण उत्पन्न होतात. मंत्र, औषध, लेप वगैरे उपायांनीं त्यांचें शमन केलें जातें. हे उपाय, वर सांगितलेलीं कारणें, व लक्षणें हीं निजव्रणांच्या विपरीत आहेत.

यथास्वैर्हेतुभिर्दुष्टा वातपित्तकफा नृणाम् ।
बहिर्मार्गं समाश्रित्य जनयन्ति निजान्व्रणान् ॥ ८ ॥
स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावोऽतितीव्ररुक् ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥ ९ ॥

सम्पूरणैः स्नेहपानैः स्निग्धैः स्वेदोपनाहनैः ।
प्रदेहैः परिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ १० ॥
तृष्णामोहज्वरस्वेददाहदुष्ट्यवदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धस्रावैः सपूतिकैः ॥ ११ ॥
शीतलैर्मधुरैस्तिक्तैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
सर्पिःपानैर्विरेकैश्च पैत्तिकं शमयेद्व्रणम् ॥ १२ ॥
बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसङ्क्लेदश्चिरकारी कफव्रणः ॥ १३ ॥
कषायकटुरूक्षोष्णैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥ १४ ॥

वातादि तीन दोष आपापल्या आहार विहारसंबंधीं प्रकोपक कारणानीं कुपित होऊन त्यांनीं बाह्य मार्गाचा आश्रय केला ह्मणजे व्रण उत्पन्न होतात. ताठ, स्पर्श केला असतां कठिण, थोडथोडा स्राव होणारा, अत्यंत तीव्र वेदनायुक्त, टोंचण होत असलेला, स्फुरण पावणारा, काळ-सावळ्या रंगाचा असा जो व्रण असेल तो वातापासून झालेला समजावा. पूरण करणें, वातघ्नऔषधि-सिद्ध तूप पाजणें, स्निग्ध क्रियांनीं घाम आणणें व स्निग्ध पोटीस बांधणें, आणि वातघ्न लेप लावणें व वातघ्न औषधांच्या काढ्यानें धुणें या उपायांनीं वातव्रणाची चिकित्सा करावी. पित्तजन्य व्रणांत तहान, मोह, ताप, घाम, दाह हीं लक्षणें होऊन, व्रणांत भेगा पडतात आणि दुर्गंधयुक्त व पूमिश्रित स्राव होतो. त्यावर थंड, मधुर व कडू औषधांचा लेप, त्याच औषधांच्या काढ्यानें धुणें, घृतपान आणि विरेचन हे उपाय करावे. ज्यांतून फार बुळबुळीत पू निघतो, जो फार भारी, तुळतुळीत व ओलसर सारखा असतो, ज्यांत बारीक बारीक ठणका होतो, ज्याचा रंग फिकट पांढरा असतो, ज्यांत लस थोडी असते व जो हळूहळू वाढतो तो कफजन्य व्रण समजावा. कषाय, तिखट, रूक्ष व उष्ण लेप आणि सेचन, तसेंच लंघन-पाचन या उपायांनीं कफव्रणाचें शमन करावें.

तौ द्वौ नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ।
तेषां परीक्षा त्रिविधा प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥ १५ ॥
स्थानान्यष्टौ तथागन्धाः परिस्रावाश्चतुर्दश ।
षोडशोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतिस्तथा ॥ १६ ॥
तथा चोपक्रमाः सिद्धाः षट्त्रिंशत्समुदाहृताः ।
विभाव्यमानाः शृणु तन्सर्वानेव यथेरितान् ॥ १७ ॥

मूळच्या निज व आगंतु प्रकाराचे अनेक भेदांनीं वीस प्रकारचे व्रण होतात. त्यांची तीन प्रकारांनीं परीक्षा केली जाते. दुष्ट व्रण बारा प्रकारचे सांगितले आहेत. व्रणांचीं स्थानें व त्यांचे वास आठ आठ प्रकारचे आहेत. व्रणांतून होणारा स्राव चौदा प्रकारचा आहे. व्रणांत सोळा प्रकारचे उपद्रव, चोवीस प्रकारचे दोष आहेत आणि त्यांवर छत्तीस खात्रीचे उपाय आहेत. ते सर्व आतां मी सांगत जातों. तूं श्रवण कर.

कृत्योत्कृत्यस्तथा दुष्टस्तथा मर्मस्थितो नव ।
संवृतो दारुणस्रावी सविषो विषमस्थितः ॥ १८ ॥
त्वक्संग्युत्सन्न एषाञ्च व्रणान्विद्याद्विपर्ययात् ।
इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ॥ १९ ॥

कृत्योत्कृत्य (फाटलेला, चिरलेला ?). दुष्ट, मर्मस्थानीं असलेला, नवा, आवळलेल्या तोंडाचा, अत्यंत वाहणारा, विषारी, विषम (अडचणीच्या) जागीं असलेला, कातडीशीं चिकटून असलेला, उभरलेला हे दहा प्रकार आणि यांच्याच उलट दहा प्रकार असे एकंदर वीस प्रकारचे व्रण आहेत.

दर्शनप्रश्नसंस्पर्शैः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।
वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणाञ्च दर्शनात् ॥ २० ॥
हेत्वर्तिसात्म्याग्निबलं परीक्ष्यं वचनाद्बुधैः ।
स्पर्शान्मार्दवशैत्ये च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥ २१ ॥

पाहणें, प्रश्न विचारणें व स्पर्श करणें या तीन प्रकारांनीं व्रणांची परीक्षा केली जाते. वय, वर्ण, शरीर व इन्द्रियें यांची परीक्षा पाहून

करावी. व्रणाचें कारण, त्यांत होणाऱ्या वेदना, रोगाचें सात्म्य व अग्निबल हीं रोग्यास विचारून समजून घ्यावीं. व्रणांचा मऊपणा–कठिणपणा, शीतता–उष्णता हीं हात लावून पहावीं.

श्वेतोपसन्नवर्त्मातिस्थूलवर्त्मातिपिञ्जरः ।
नीलः श्यावोऽतिपिडको रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः ॥ २२ ॥
रौप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादशव्रणाः ।
कल्पेनानेन दोषाणां चतुर्विंशतिरुच्यते ॥ २३ ॥

श्वेतवर्त्मा (व्रण फाटला असतां आंतला भाग पांढरा दिसतो) उपसन्न (जवळ असलेला) वर्त्मा, अतिस्थूलवर्त्मा, अतिपिञ्जर (अतिशय पिंगट) निळा; काळसांवळा, अतिपिडक, (अतिशय फोड असलेला) लाल, कृष्ण, अतिपूतिक (अतिशय सडलेला) रौप्य व कुंभीमुख असे एकंदर बारा दुष्ट व्रण आहेत. याप्रमाणें एकंदर २४ दोष होतात.

त्वक्शिरामांसमेदोऽस्थिस्नायुमर्मान्तराश्रयाः ।
व्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि सङ्ग्रहे ॥ २४ ॥
सर्पिस्तैलवसापूयरक्तश्यावाम्लपूतिकाः ।
व्रणानां व्रणगन्धज्ञैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ २५ ॥

चामडी, शिरा, मांस, चरबी, हाडें, स्नायु, मर्मस्थानें आणि शरीरांतील पक्वाशय, वगैरे आशय या व्रणांच्या मुख्य आठ जागा आहेत. तूप, तेल, चरबी, पू, रक्त व प्रेत यांच्या सारखा, आंबट व सडलेला असे एकंदर आठ प्रकारचे वास व्रणांतून निघणाऱ्या स्रावास येतात असें व्रणांचे गंध जाणणाऱ्यानीं ठरविलें आहे.

लसीकाजलपूयासृग्घरितारुणपिञ्जराः ।
कषायनीलहरितस्निग्धरूक्षसितासिताः ॥ २६ ॥
इति रूपैः समुद्दिष्टैर्व्रणस्रावाश्चतुर्दश ।
विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकाः ॥ २७ ॥
मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ।

कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २८ ॥

लस, पाणी, पू, रक्त, हिरवा, गुलाबी, पिंगट, कषाय, (लाल-पिवळा मिळालेला), निळा, हरित, स्निग्ध, रूक्ष, पांढरा व काळा असे व्रणस्रावाचे एकंदर चौदा प्रकार दिसतात. * विसर्प, अर्धांगवायु, शिरास्तंभ, अपतानक, मोह, उन्माद, व्रणांत ठणका, ताप, तहान, हनुग्रह, खोकला, उलटी, अतीसार, उचकी, श्वास व कांपरें हे सोळा उपद्रव व्रणांत होतात.

स्नायुक्लेदाच्छिराक्लेदाद्गाम्भीर्यात्कृमिदर्शनात् ।
अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वाच्च सर्पणात् ॥ २९॥
नखकाष्ठप्रभेदाच्च चर्मलोमातिघट्टनात् ।
मिथ्याबन्धादतिस्नेहादतिभैषज्यकर्षणात् ॥ ३० ॥
अजीर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्म्यभोजनात् ।
शोकात्क्रोधाद्दिवास्वप्नाद्व्यायामान्मैथुनात्तथा ॥ ३१ ॥
व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ।
परिस्रावाच्च गन्धाच्च दोषश्चोपद्रवैःसह ॥ ३२ ॥

स्नायु व शिरा कुजल्यास, जखम खोल असल्यास, कृमी पडले असल्यास, हाडांत व्रण पोंचला असल्यास, जखमेंत कांटा वगैरे असल्यास, जखम वि-

* १ आंग्लवैद्यकानुसार या उपद्रवांची गणना 'टेटनस' (धनुस्तंभ) जातीच्या रोगांत केली जाते. लहान मुलाची नाळ कापण्यांत कांहीं चूक झाल्यास उत्तुंडिता वगैरे धनुस्तंभाच्या जातींचे रोग होतात. म्हणून नाळ कापतांना फार हुशारी बाळगावी लागते. क्षताच्या योगानें वायुवाहिनीशिरा ताडित होऊन पक्षघात, शिरास्तंभ, हनुग्रह वगैरे रोग उत्पन्न होतात. कधीं कधीं हातापायाच्या बोटांस सामान्य व्रण झाल्यानें त्यापासून धनुस्तंभ झालेला पाहण्यांत येतो. इतकेंच नव्हे तर सुईनें एखादा फोड फोडल्यापासून देखील धनुस्तंभ झाल्याचे दाखले कोठें कोठें पाहण्यांत येतात. आपल्याकडे हातापायाचीं नखें चाकूनें किंवा दांतांनीं देखील वेडींवाकडीं कुरतुडण्याची सवय लागलेली असते. परंतु ही सवय फार घातुक आहे. नख जरा कमी जास्ती कापलें गेल्यास त्यापासून धनुस्तंभासारखा भयंकर परिणाम होण्याचा संभव असतो. करितां या बाबतींत फार काळजी घेतली पाहिजे. जंगोंयाज्याला कांटा लागल्यानें हा कधीं कधीं धनुस्तंभ होतो.

भारी असल्यास, तो पसरत चालल्यास, नखानें किंवा लांकडानें चिरली असल्यास, कातडी किंवा केंस फार चोळले गेल्यानें, बांधण्यांत चूक झाल्यानें, अति स्निग्धतेनें, जोरदार व अतिशय औषधांनीं शरीर कृश झालें असल्यास, अजीर्णानें, फार खाल्यानें, परस्पर विरुद्ध व आपल्या प्रकृतीस न सोसणारें असें भोजन केल्यानें; शोक, क्रोध केल्यानें, दिवसा निजल्यानें, कसरत केल्यानें, स्त्री संग केल्यानें आणि एके ठिकाणीं रिकामपणीं राहिल्यानें, व्रण फार वाहत असल्यास, दुर्गंधि येत असल्यास, व वर सांगितलेले उपद्रव होत असल्यास व्रण बरे होत नाहींत.

व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वं चोपजायते ।
त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखसाध्यः स्मृतो व्रणः ॥ ३३ ॥
गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रतमः स्मृतः ।
सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ ३४ ॥

ज्यांचे दोष फार वाढले आहेत अशा रोग्यांचे व्रण कष्टसाध्य असतात. चामडी व मांसांत झालेले, विन अडचणीच्या जागीं झालेले, तरुण व बुद्धिमान् मनुष्यास झालेले, आणि पूर्वोक्त विसर्पादि उपद्रवरहित असे व्रण सुसाध्य समजावे. सदरहू गोष्टीपैकीं कोणतीही एखादी गोष्ट विपरीत असली तर व्रण कष्टसाध्य समजावा. आणि सर्वच गोष्टी उलट असल्या, ह्मणजे व्रण असाध्य व चिकित्सेस अयोग्य समजावा.

व्रणानामादितः कार्यं यथासन्नं विशोधनम् ।
ऊर्ध्वभागैरधोभागैः शस्त्रैर्बस्तिभिरेवच ॥ ३५ ॥
सद्यः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि व्रणाः ।
यथाक्रममतश्चोर्ध्वं श्रुणु सर्वानुपक्रमान् ॥ ३६ ॥

व्रणांत आरंभीं शरीराचें शोधन करावें व तें शरीराच्या ज्या भागात व्रण असेल किंवा ज्या वातादि दोषांचें व्रणांत आधिक्य असेल तदनुसार वमन

विरेचन शस्त्रक्रिया किंवा बस्ति यांच्या द्वारें करावें; ह्मणजे कफाधिक व्रण असल्यास ऊर्ध्वभागा शोधन ह्मणजे वमन करवावे. पित्तव्रण असल्यास विरेचन द्यावें. वातव्रण असल्यास बस्ति द्यावा. उक्त क्रियांनीं शरीर शुद्ध झालेलें असलें ह्मणजे शामक उपायांनीं व्रण लवकर बरे होतात. आतां यापुढें क्रमशः सर्व प्रकारच्या व्रणांची चिकित्सा सांगतों, ती श्रवण कर.

शोफघ्नं षड्विधं चैव शस्त्रकर्मावपीडनम् ।
निर्वापणं ससन्धानं स्वेदः शमनमेषणा ॥ ३७ ॥
शोधनौ रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपनौ ।
द्वौ स्नेहौ तद्गुणौ पत्रच्छेदने द्वे च बंधने ॥ ३८ ॥
भोज्यमुत्सादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।
काठिन्यमार्दवकरे धूपने लेपने शुभे ॥ ३९ ॥
व्रणावचूर्णनं वर्ण्यं लेपनं लोमरोपणम् ।
इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥ ४० ॥

सूज काढणें. सहा प्रकारची शस्त्रक्रिया, ओटे लावणें, दाह बंद करणें, जोडणें, घाम आणण्याची क्रिया करणें, शमन करणें, सळई घालणें, दोन प्रकारचे शोधन करणारे व दोन प्रकारचे जखम भरून आणणारे कषाय; शोधन व रोपण करणारे दोन लेप. शोधन व रोपण करणारे दोन प्रकारचे स्नेह, शोधन व रोपण करणारे दोन प्रकारचे पत्रच्छेदन, दोन प्रकारचे पट्टे बांधणें, व्रण नाशक भोजन. सखल असलेला व्रण वर भरून आणणें, दोन प्रकारचे डाग देणें, उभरलेला व्रण खालीं बसविणें, व्रणास कठिण करणाऱ्या व मऊ करणाऱ्या अशा दोन धुऱ्या व याच क्रिया करणारे दोन लेप, व्रणावर बसवावयाचें चूर्ण, व्रणाच्या जागच्या कातडीचा बिघडलेला रंग सारखा करणारा व त्या जागचे गेलेले केंस फिरून उत्पन्न करणारा असे लेप, याप्रमाणें व्रणाचे एकंदर छत्तीस प्रकारचे उपाय आहेत.

पूर्वरूपं भिषग्बुद्ध्वा व्रणानां शोफमादितः ।
रक्तावसेचनं कुर्यादजातव्रणशान्तये॥ ४१ ॥

शोधयेद्बहुदोषाँस्तु स्वल्पदोषान्विलङ्घयेत् ।
पूर्वं कषायैः सर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरम् ॥ ४२ ॥

शरीराच्या कोणत्याही भागावर सूज आली असतां हें व्रणाचें पूर्वरूप समजून पुढें व्रण होऊं नये ह्मणून वैद्यानें त्या ठिकाणचें रक्त काढवावें. जर रोग्याचे दोष फार वाढले असतील तर त्याचें वमन—विरेचनद्वारा शोधन करावें आणि अल्पदोषी रोग्यास लंघन करावयास लावावें. किंवा बहुदोषी रोग्यास वायूचा जोर असल्यास कषायवर्गांतील औषधांनीं सिद्ध केलेलें घृत द्यावें.

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलाः ।
ससर्पिष्कः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणं परम् ॥ ४३ ॥
विजया मधुकं रागा बिसग्रन्थिः शतावरी ।
नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात्सचन्दनः ॥ ४४ ॥
सक्तवो मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात्सशर्करः ।
अविदाहीनि चान्नानि शोफे भेषजमुत्तमम् ॥ ४५ ॥
स चेदेवमुपक्रान्तः शोफो न प्रशमं व्रजेत् ।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ ४६ ॥
तैलेन वा सर्पिषा वा ताभ्यां वा सक्तुपिण्डिका ।
सुखोष्णा शोफपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ४७ ॥
सतिला सातसीबीज दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका ।
सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ४८ ॥
रुग्दाहरागतोदैश्च विदग्धं शोफमादिशेत् ।
जलबस्तिसमस्पर्शं सम्पक्वं पिण्डितोन्नतम् ॥ ४९ ॥
उमाथ गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः ।
विट् पलाशभवः क्षारो हेमक्षीरी मकूलकः ।
इत्युक्तो भेषजगणः पक्वशोथप्रभेदनः ॥ ५० ॥

वड, उंबर, पिंपळ, पायरी व वेत यांच्या साली वाटून, त्यांत तूप मिळ-

वून त्याचा लेप लावला असतां लवकर सूज उतरते. काळी निर्गुडी, ज्येष्ठमध, भुइकोहळा, कमळाचें मूळ, शतावरी, निळें कमळ, नागकेशर, व चंदन या जिनसा वाटून त्यांचा लेप लावल्यानें सूज उतरते. सातूचें पीठ, ज्येष्ठमध, तूप व खडीसाखर यांचा लेप केल्यानेंही सूज उतरते. सूज आली असतां विदाह न उत्पन्न करणारें सौम्य अन्न खाणें हेंही उत्तम औषध आहे. याप्रमाणें उपचार करूनही जर सूज उतरली नाहीं तर पोटीस बांधून ती पिकवावी. आणि मग चिरून आंतला पू वगैरे दोष काढून टाकावा. तेल * किंवा तूप अथवा तेल—तूप दोन्हीं मिळून केलेली सातूच्या पिठाची सोजी इतकी गरम वडी सुजेवर बांधावी. ह्मणजे सूज पिकते. तीळ, अळशी, सुराबीज, कोष्ठ सैंधव आणि आंबट दहीं सातूच्या पिठांत मिळवून तें शिजवावें. आणि बेताचें गरम असतां त्याची वडी सुजलेल्या जागीं बांधावी. हें चांगलें पोटीस आहे. सुजेंत जर शूल, आग, लाली व टोंचण असेल तर ती विदग्ध झाली, ह्मणजे तिच्यांत दाह सुरू झाला आहे असें समजावें; आणि सूज हात लावला असतां पाण्याच्या पखालीसारखी, पिण्डाकार ह्मणजे एके जागीं जमलेली आणि वर उभरलेली असली ह्मणजे पिकली असें समजावें. अळशी, गुग्गुळ, निवडुंगाचें दूध, कोंबड्याची अथवा पारव्याची विष्ठा, क्षमाचा क्षार, पिवळा धोतरा व दंती हीं, पिकलेली सूज फोडणारीं औषधें आहेत.

सुकुमारस्य कृच्छ्रस्य शस्त्रन्तु परमुच्यते ।
पाटनं व्यधनं चैव छेदनं लेखनं तथा ।
प्रोच्छनं सीवनं चैव षड्विधं शस्त्रकर्म तत् ॥ ५१ ॥
नाडीव्रणाः पक्कशोथास्तथा क्षतगुदोदरम् ।
अन्तःशल्याश्च ये शोफाः पाट्यास्ते तद्विधाश्च ये ॥ ५२ ॥
दकोदराणि सम्पक्का गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।
व्यध्याः शोणितरोगाश्च विसर्पपिडकादयः ॥ ५३ ॥

* वातजन्य सूज असल्यास तेल, पित्तजन्य सुजेंत तूप व रक्तपित्तजन्य असल्यास तेल—तूप दोन्ही वापरावीं असा याचा भावार्थ दिसतो.

उद्वृत्तान्स्थूलपर्यन्तानुत्सन्नान्कठिनान्व्रणान् ।
अर्शः प्रभृत्यधिमांसं छेदनेनोपपादयेत् ॥ ५४ ॥
किलासानि सकुष्ठानि लिखेल्लेख्यानि बुद्धिमान् ।
वातासृग्ग्रन्थिपिडकाः सकोठा रक्तमण्डलाः ॥ ५५ ॥
कुष्ठन्यभिहतं चाङ्गं शोथांश्च प्रोच्छयेद्भिषक् ।
सीव्यं कुक्ष्युदराद्यं तु गम्भीरं यद्विपाटितम् ॥ ५६ ॥
इति षड्विधमुद्दिष्टं शस्त्रकर्म मनीषिभिः ।

रोगी सुकुमार असून वरील उपायांनी त्याचा व्रण फुटत नसेल तर त्या-ठिकाणीं शस्त्रक्रिया करणें हाच उत्तम उपाय आहे. चिरणें, छेदणें, कापणें, झाडणें, प्रोच्छन करणें व शिवणें असे शस्त्रक्रियेचे सहा प्रकार आहेत. नाडी-व्रण, पिकलेली सूज, क्षतोदर, गुदोदर आणि ज्यांत कांटा, बंदुकीची गोळी, किंवा दुसरें कोणतेंही शल्य आहे अशी सूज, या रोगांत चिरावें. जलोदर, पिकलेला गुल्म, रक्तगुल्म, आणि विसर्प, पिडका वगैरे रक्तरोग यांत छेदावें. वर उठलेले, जाड कडांचे, फार वाढलेले व कठिण व्रण आणि मूळव्याधीच्या मोडाप्रमाणें मांस वाढून होणारे व्रण यांस कापावें. किलास, कुष्ठ हीं झाडून काढावीं. वातरक्त, गांठी, पुळया, गांधी, रक्ताचे चट्टे, कुष्ठ, बिघडलेलें अंग व सूज यांचें मार्जन करावें. कुक्ष्युदर वगैरे ज्या रोगांत पुष्कळ चिरावें लागतें त्यांत नंतर शिवावें. याप्रमाणें शस्त्रक्रियाकुशल वैद्यांनी ही सहा प्रकारची शस्त्रक्रिया व्रणचिकित्सेच्या संबंधांत सांगितली आहे.

सूक्ष्माननाः कोषवन्तो ये व्रणास्तान्प्रपीडयेत् ॥ ५७ ॥
कलायाश्च मसूराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।
कल्कीकृताः प्रशस्यन्ते निःस्नेहा व्रणपीडने ॥ ५८ ॥
शाल्मलीत्वग्बलामूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।
न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि वा ॥ ५९ ॥
आलेपनं निर्वपणं तद्विधान्यैश्च सेचनम् ।
सर्पिषा शतधौतेन पयसा मधुकाम्बुना ॥ ६० ॥

निर्वापयेत्सुशीतेन रक्तपित्तोत्तगन्त्राणान् ।
लंबानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥ ६१ ॥
सन्दधीत समं वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ।
तान्समान्सुस्थिताञ्ज्ञात्वा फलिनीलोध्रकट्फलैः ॥ ६२ ॥
समंगाधातकीयुक्तैश्चार्णितैरवचूर्णयेत् ।
पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ॥ ६३ ॥
धातकीलोध्रचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ।
अस्थिभग्नच्युतं सन्धिं सन्दधीत समं पुनः ॥ ६४ ॥
समेन सममङ्गेन कृत्वान्येन विचक्षणः ।
स्थिरैः कवलिकाबन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ॥ ६५ ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिष्कैर्बध्नीयाद्बलं सुखम् ।
अविदाहिभिरन्नैश्च पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ॥ ६६ ॥
ग्लानिर्हि न हिता तस्य संधिविश्लेषकारिका ।
विच्युताभिहताङ्गानां विसर्पादीनुपद्रवान् ।
उपाचरेद्यथाकालं कालज्ञः स्वचिकित्सितात् ॥ ६७ ॥

जे व्रण आंत पोकळ व पुवानें भरलेले असून त्यांचीं तोंडें बारीक असतील त्यांवर लाख, मसुरा, गहूं व रेणुकबीज हीं, तसेंच सांवरीची साल, चिकण्याचें मूळ व वडाची पालवी हीं, एकत्र वाटून त्यांत तूप न घालतां त्यांचा सभोंवार ओढा लावावा. न्यग्रोधादि किंवा वत्सादि गणांतील औषधांचा किंवा तशाच गुणांच्या दुसऱ्या औषधांचा लेप लावावा. व त्यांच्या काढयानें सेचन करावें. ह्मणजे व्रणांतील दाह शांत होतो. रक्तपित्तजन्य व्रणांतील दाह शांत करण्याकरितां शंभर वेळां धुतलेलें तूप किंवा ज्येष्ठीमधाचा निवाळेला काढा यांचा उपयोग करावा. व्रण फुटल्यावर त्या ठिकाणचें मांस विस्कळीत होऊन लोंबूं लागतें तें वैद्यानें, मध व तूप लावून सारखें सांधावें आणि त्यावर पट्टा बांधून टाकावा. मांस सारखें सांधलें गेलें ह्मणजे त्यावर गहुला, लोध्र, कायफळ, लाजाळू, धायटीचीं फुलें यांनीं किंवा वड, उंबर, पिंपळ, पायरी,

वेन व बोरी यांच्या सालींचें चूर्ण अथवा धायटीचीं फुलें व लोध्र यांचें चूर्ण चेपून बसवावें. ह्मणजे व्रण भरून येतात. हाड मोडलें असेल किंवा सांधा निखळला असेल तर तो सारखा न हालेसा जुळवून त्यासभोंवतीं तुपांत खूप भिजलेली फडकीं सारख्या हातानें गुंडाळून वर वृक्षांच्या साली किंवा बांबूच्या अगदी पातळ कांबी फडक्याच्या पट्टयांनीं न हालेशा बांधाव्या. अशा रोग्यास विदाह न उत्पन्न करणारे पिठाचे पदार्थ खावयास द्यावे. त्यास ग्लानि झाल्यास सांधे ढिले पडतील; ह्मणून तो न होऊं देण्याविषयीं जपावें. निखळलेल्या किंवा दुखावलेल्या जागीं विसर्प वगैरे उपद्रव झाल्यास त्यांची योग्य काळीं त्या त्या रोगप्रकरणांत सांगितलेली चिकित्सा करावी.

शुष्का महारुजः स्तब्धा ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
स्वेद्याः शङ्करकलेपन ते स्युः कृशरपायसैः ॥ ६८ ॥
ग्राम्यवैलाम्बुजानूपैर्वेशवारैश्च संस्कृतैः ।
उत्कारिकाभिरुष्णाभिः सुखीस्याद्व्रणितस्तदा ॥ ६९
सदाहवेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
तेषां तिलानुमांश्चैव भृष्टान्पयसि निर्वृतान् ॥ ७० ॥
तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ।
बला गुडूचीमधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥ ७१ ॥
जीवन्ती शर्करा क्षीरं तैलमत्स्यवसाघृतम् ।
संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी स्नेहशर्करा ॥ ७२ ॥
द्विपञ्चमूलकथितनाम्भसा पयसाऽथ वा ।
सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥ ७३ ॥
यवचूर्णं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा ।
दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ७४ ॥
उपनाहश्च कर्तव्यः सतिलोमुद्गपायसाः ।
रुग्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेषु विधिर्हितः ॥ ७५ ॥

सुकलेले अथवा कोरडे, फार दुखत असलेले, स्तब्ध अर्थात् ताठ, व वाताधिक व्रणांत तीळ, तांदूळ, उडीद व दूध यांनीं मागें सूत्रस्थानाच्या स्वेदाध्यायांत शंकरस्वेदविधि सांगितला आहे, त्या विधीनें, ग्राम्य, बिळांत राहणारे, जलज व आनूप प्राण्यांच्या मांसाच्या खिम्यांत (बारीक कुटलेल्या मांसांत) तूप वगैरे पदार्थ मिळवून त्यानें, किंवा गरम गरम रोटीनें शेकावें ह्मणजे ते व्रण बरे होतात. ज्या व्रणांत वाताचा जोर असेल. आग होत असेल व वेदना होत असतील त्यांत तीळ व अळशी भाजून दुधांत वाटून तिचा लेप करावा. चिकणामूळ, गुळवेल, ज्येष्ठमध, पिठवण, शतावरी, जीवन्ती खडी साखर, दूध, तिळांचें तेल, माशांची चरबी व तूप या सर्व जिनसा एकत्र शिजवून त्यांत मेण मिळवून त्याचा लेप करावा. ह्मणजे व्रणांतील शूल बंद होतो. यास स्नेहशर्करा ह्मणतात. दशमुळांचा काढा, दशमुळें टाकून कढविलेलें दूध किंवा तेल-तुपाचें मिश्रण यांनीं कोमट असतांना परिषेचन करावें. किंवा जवांचें पीठ, ज्येष्ठमध, तेल व तूप हीं एकत्र कढवून कोमट करून त्यांचा लेप द्यावा. ह्मणजे व्रणांतील दाह व दुखणें बंद होतें. किंवा तीळ व मूग यांचें पीठ दुधांत शिजवून त्याचें पोटीस बांधावें ह्मणजे शूल व आग बंद होतात.

सूक्ष्मानना बहुस्रावाः कोषवन्तश्च ये व्रणाः ।
न च मर्माश्रितास्तेषामेषणं हितमुच्यते ॥ ७५ ॥
द्विविधामेषणां विद्यान्मृद्वीश्च कठिनामपि ।
उद्भिदेर्मृदुभिर्नालैर्लोहानां वा शलाकया ॥ ७६ ॥
गम्भीरमांसगे देशे पार्श्वे लोहशलाकया ।
एष्यं विद्याद्व्रणं नालैर्विपरीतमतो भिषक् ॥ ७७ ॥
पूतिगन्धान्विवर्णांश्च बहुस्रावान्महारुजः ।
व्रणानशुद्धान्विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ ७८ ॥
त्रिफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधादिर्बला कुशः ।
निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधना मताः ॥ ७९ ॥

तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्घृतम् ।
मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८० ॥

ज्या व्रणाचें तोंड बारीक असून तो आंतून पोकळ आहे, ज्यांतून फार स्राव होत आहे व जो मर्मस्थानीं नाहीं अशा व्रणांत सळई (Probe घालून त्याचें तोंड मोठें करणें व रस्ता साफ करणें हितकर आहे. सळई-मृदु व काठिण अशी दोन प्रकारची असते. वनस्पतीचे कोंवळे दंड मृदु सळई व लोखंडाची कठिण सळई समजावी. शरीराच्या ज्या भागीं पुष्कळ खोल पर्यंत मांस आहे अशा ठिकाणीं व पार्श्वभागीं लोखंडाच्या सळईचा उपयोग करावा. आणि याच्या उलट स्थितीच्या व्रणांत वनस्पतीच्या दंडांचा उपयोग करावा. ज्या व्रणांतून सडकी दुर्गंधि येत असेल, ज्याचा रंग विकृत झालेला असेल, ज्यांतून फार स्राव होत असेल व वेदनाही फार होत असतील, अशा व्रणास अशुद्ध समजून त्याचें शोधन करावें. त्रिफळा, खैरसार, दारुहळद, न्यग्रोधादि गणांतील औषधें, चिकणा, दर्भमूळ, कडूलिंब व बोरीचीं पानें यांचे काढे व्रणाचें शोधन करितात. तिळाचा ठेंचा, मीठ, हळद, दारुहळद, निशोत्तर, तूप. ज्येष्ठमध व कडू लिंबाचीं पानें या जिनसांचा लेप व्रणशोधक आहे.

नातिरक्तो नाति पाण्डुर्नातिश्यावो न चातिरुक्
न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ॥ ८१ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः ।
करवीरार्ककुटजाः कषाया रोपणाःस्मृताः ॥ ८२ ॥
चन्दनं पद्मकिञ्जल्कं दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
मेदां मूर्वां समङ्गाश्च यष्ट्याव्हां व्रणरोपणम् ॥ ८३ ॥
प्रपौण्डरीकं जीवन्तीं गोजिव्हां धातकीं बलाम् ।
रोपणं सतिलं दद्यात्प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥ ८४ ॥
कम्पिल्लकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।
पटोलं पिचुमर्दश्च लोध्रं मुस्तं प्रियंगुकम् ॥ ८५ ॥
खदिरं धातकीं सर्जमेलामगुरुचन्दने ।

पिष्ट्वा साध्यं भवेत्तैलं तत्परं व्रणशोधनम् ॥ ८६ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे च चन्दने ।
सिद्धमेतैः समैस्तैलं तर्पणं व्रणरोपणम् ॥ ८७ ॥
दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा ।
दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ८८ ॥
येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा रोपणीयं घृतं तथा ॥ ८९ ॥
कदम्बार्जुननिम्बानां पाटल्याः पिप्पलस्य च ।
व्रणप्रच्छादने विद्वान्पत्राण्यर्कस्य चादिशेत् ॥ ९० ॥
राङ्कोऽथ बादरश्चैव पट्टो व्रणहितः स्मृतः ।
बन्धश्च द्विविधः शस्तो व्रणानां सव्यदक्षिणः ॥ ९१ ॥

फार तांबडा नाहीं, फार फिकट–पांढरा नाहीं, फार काळसर नाहीं, फार दुखत नाहीं, वर उभरलेला नाहीं व आंत पोकळीही नाहीं अशा तऱ्हेचा जो व्रण असेल तो शुद्ध व भरून आणण्यास योग्य समजावा. वड, उंबर, पिंपळ, कळंब, पिंपरी, वेत, कण्हेर, रुई व कुडा यांचा काढा व्रण भरून आणणारा आहे. चन्दन, कमळकेशर, दारुहळद, दालचिनी, निळें कमळ, मेदा, मोरवेल, लाजाळू किंवा मंजिष्ट व ज्येष्ठमध यांच्या लेपानें व्रण भरून येतो, पुण्डरीक, जीवंती, पाथरी, धायटीचीं फुलें, चिकणमूळ यांत तीळ व तूप मिळवून लेप केला असतां व्रणाचें रोपण होतें. कपिला, वावडिंगें कुडा, त्रिफळा, चिकणा, कडू पडवळ, कडुलिंबाचीं पानें, लोध्र, नागरमोथा, गहुला, खैरसाल, धायटीचीं फुलें, राळ, वेलची, अगर, चंदन या सर्व जिनसांचा कल्क टाकून तयार केलेलें तेल उत्कृष्ट प्रतीचें व्रणशोधक आहे. पुंडरीक, ज्येष्ठमध, काकोली, क्षीरकाकोली, आणि पांढरें व तांबडें चंदन यांचा कल्क मिळवून तयार केलेलें तेल तर्पण करून व्रण भरून आणणारें आहे. दुर्वांचा अंगरस टाकून तयार केलेलें, कपिला मिळवून उकळलेलें, किंवा दारुहळदीच्या सालीचा कल्क घालून सिद्ध केलेलें तेल

उत्तम व्रणरोपण करणारें आहे. ज्या तऱ्हेनें तेलें करावयाचीं तशींच म्हणजे तींच औषधें घालून तूप सिद्ध करावें. रक्तपित्ताधिक व्रणांत तुपाचाच उपयोग करावा. व्रणावर झांकण्याकरितां कळंब, अर्जुनसादडा, कडूलिंब, पाडळ, पिंपळ किंवा रुई यांचीं पानें घ्यावीं. व्रणावर पट्टा बांधावयाचा तो मृगाच्या केंसापासून बनविलेल्या कपडयाचा (पश्मीन्याचा ?) अथवा सुती कपडयाचा असावा. पट्टा बांधावयाचा तो डावा—उजवा बांधणें प्रशस्त आहे.

लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
वर्जयेदन्नपानानि व्रणी मैथुनमेव च ॥ ९२ ॥
नातिशीतगुरुस्निग्धमविदाहि यथाक्रमम् ।
अन्नपानं व्रणहितं हितं चास्वपनं दिवा ॥ ९३ ॥
स्तन्यानि जीवनीयानि बृंहणीयानि यानि च ।
उत्सादनार्थं निम्नानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ॥ ९४ ॥
भूर्जग्रन्थ्यश्मकासीसमधोभागानि गुग्गुलः ।
व्रणावसादनं तद्वत्कलविङ्ककपोतविट् ॥ ९५ ॥
रुधिरेऽति प्रवृत्ते तु छिन्ने छेद्येऽधिमांसके ।
कफग्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भानिलार्तिषु ॥ ९६ ॥
गूढपूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
क्लिन्नेषु चाङ्गदेशेषु कर्माग्नेः सम्प्रशस्यते ॥ ९७ ॥
मधूच्छिष्टेन तैलेन मज्जक्षौद्रवसाघृतैः
तप्तैर्वा विविधैर्लोहैर्दहेद्दाहविशेषवित् ॥ ९८ ॥
रूक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान्मारुतोत्तरान् ।
दहेत्स्नेहैर्मधूच्छिष्टैर्लोहैः क्षौद्रैस्ततोघृतैः ॥ ९९ ॥
बालदुर्बलवृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
तृष्णाज्वरपरीतानामबलानां विषादिनाम् ॥ १०० ॥
नाग्निकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुमर्मव्रणेषु च ।
सविषेषु च शल्येषु नेत्रकुष्ठव्रणेषु च ॥ १०१ ॥

खारट, आंबट, तिखट, गरम, विदाही व जड असें खाणें पिणें, तसेंच मैथुन इतक्या गोष्टी व्रण झालेल्या मनुष्यानें वर्ज्य कराव्या. फार थंड नाहीं, फार जड नाहीं, फार स्निग्ध नाहीं व विदाह न करणारें असें खाणें-पिणें आणि दिवसा न निजणें या गोष्टी व्रणी मनुष्यास हितकर आहेत. खोलगट व्रण भरून आणण्याकरितां मागें सूत्रस्थानांत सांगितलेल्या स्नग्ध, जीवनीय व बृंहणीय वर्गांतील औषधें सेवन करावीं. भोजवृक्षाच्या गांठी, शिलारस, (किंवा स्वर्णमाक्षिक ?) हिराकस, व गुग्गुळ यांच्या लेपानें उभरलेला व्रण बसतो. बिमणी व पारवा यांच्या विष्टेनेंही हें कार्य होतें. मूळव्याधीच्या मोडासारख्या मांस वाढून होणाऱ्या रोगांत वाढलेलें मांस कापून टाकलें असतां अतिशय रक्त जाऊं लागल्यास त्या ठिकाणीं अग्निक्रिया करावी ह्मणजे डाग द्यावा. तसेंच कफाच्या गांठी, गलगण्ड, वातस्तंभ, वातपीडा, या विकारांवर, त्याचप्रमाणें खालपर्यंत पू व लसीनें भरलेले, खोल असलेले, न वाढणारे, आणि चिवळलेले असे जे व्रण असतील त्यांवर अग्निकर्म हाच प्रशस्त उपाय आहे मेण, तेल, मज्जा, मध, चरबी, तूप, किंवा लोखंडाची सळई-दांडा वगैरे हीं तापवून अग्निकर्म जाणणाऱ्या वैद्यानें डाग द्यावा. रूक्ष, सुकुमार, खोल अशा प्रकारच्या व्रणांवर अनुक्रमें तेल, मेण व लोखंड यांनीं डाग द्यावा. आणि वातादिक व्रणांत मध व तूप गरम करून त्यानें अग्निकर्म करावें लहान मूल, अशक्त किंवा वृद्ध मनुष्य, गर्भार बायको, रक्तपित्तरोगी, तृषार्त व ज्वरपीडित आणि निःशक्त व खिन्न मनुष्य यांस तसेंच स्नायु, मर्मस्थानें यांवरील व्रणांत, विषारी जखमेंत, ज्यांत कांटा, बंदुकीची गोळी किंवा दुसरा कोणताही बाह्य पदार्थ आहे अशा व्रणांत आणि डोळ्याच्या किंवा कुष्ठाच्या व्रणांत अग्निकर्म करूं नये.

रोगदोषबलापेक्षी मात्राकालाग्निकोविदः ।
शस्त्रकर्माग्निकृत्येषु क्षारमप्यवचारयेत् ॥ १०२ ॥
कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धैःसारैश्च धूपिताः ।
सर्पिर्मज्जवसाधूपैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥ १०३ ॥

रुजःस्रावाश्च गन्धाश्च कृमयश्च व्रणाश्रिताः ।
शैथिल्यं मार्दवं चापि धूपनेनोपशाम्यति ॥ १०४ ॥
लोध्रन्यग्रोधशुङ्गानि खदिरस्त्रिफला घृतम् ।
प्रलेपो व्रणशैथिल्यं सौकुमार्यप्रशोधनः ॥ १०५ ॥
सरुजः कठिनाः स्तब्धा निरास्रावाश्च ये व्रणाः ।
यवचूर्णैः ससर्पिष्कैर्बहुशस्तान्प्रलेपयेत् ॥ १०६ ॥
मुद्गषष्टिकशालीनां पायसैर्वा यथाक्रमम् ।
सघृतैर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत्तान्भिषग्व्रणान् ॥ १०७ ॥

मात्रा, काल व अग्निबल जाणणाऱ्या वैद्यानें, रोग, दोष व रोग्याची शक्ति यांचें मान पाहून शस्त्रक्रिया व अग्निकर्म यांत क्षाराचाही उपयोग करावा, अगर चन्दन वगैरे सुगंधि पदार्थ आणि राळ, धूप वगैरे वृक्षसार यांची धुरी दिल्यानें व्रण टणक होतात, आणि तूप, मज्जा, चरबी यांची धुरी दिल्यानें व्रण नरम पडतात. व्रणांतील शूळ, स्राव, वास, किडे, शिथिलता व मृदुता हीं धुरीनें बरीं होतात. लोध्र, वडाची कोंवळी पालवी, खैरसाल, त्रिफळा व तूप यांचा लेप लावला असतां व्रण ढिला पडून मऊ होतो. ज्या व्रणांत वेदना होत असतील, जे टणक व ताठरलेले असतील व ज्यांतून स्राव होत नसेल त्यावर जवांच्या पिठांत तूप मिळवून त्याचा खूप लेप करावा. किंवा मूग, साळी, अथवा साठेसाळीचे तांदूळ यांची खीर किंवा तूप मिळवून जीवनीय वर्गातील औषधें यांचा तर्पण करणारा लेप लावावा.

ककुभोदुम्बराश्वत्थलोध्रजाम्बवकट्फलैः ।
त्वचमाश्वेव गृण्हन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ १०८ ॥
मनःशिलैला मञ्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ १०९ ॥
अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ।
करोति लेपः कृष्णत्वं सद्य एव नवत्वचि ॥ ११० ॥

कालीयकलताम्रास्थि हेमकाला रसोत्तमः ।
लेपः सगोमयरसः सवर्णीकरणः परः ॥ १११ ॥
श्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षा सगैरिका ।
सहेमश्चामृतासङ्गा कासीसं चेति वर्णकृत् ॥ ११२ ॥
चतुष्पदानां त्वग्लोमखुरशृंगास्थिभस्मना ।
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेल्लोमवती पुनः ॥ ११३ ॥
षोडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्तिताः ।
तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथा स्वे स्वे चिकित्सिते ॥ ११४ ॥

अर्जुनसादडा, उंबर, पिंपळ, लोध्र, जांभूळ व कायफळ यांच्या सालींचें चूर्ण करून तें व्रणावर दडपून बसविलें असतां त्या ठिकाणीं नवी चामडी लवकर येते. मनशीळ, वेलची, मंजिष्ठ, लाख, हळद दारुहळद यांचें चूर्ण तूप व मधांत खलून लेप करावा म्हणजे व्रणाच्या जागेचे डाग वगैरे जाऊन चामडी स्वच्छ होते. लोहचूर्ण, हिराकस, त्रिफलावृक्षांचीं फुलें, यांच्या लेपानें. नव्या चामडीचा पांढरा फटफटीत रंग बदलून तेथें काळसरपणा येतो. पिवळें चंदन (किंवा दारुहळद), महुला, आंब्याची कोय, धोत्र्याचें बीं किंवा नागकेसर, मंजिष्ठ व पारा हीं सर्व द्रव्यें गाईच्या शेणाच्या रसांत अथवा काढ्यांत खलून त्यांचा लेप केला असतां व्रणाच्या जागीं नव्या आलेल्या कातडीचा रंग आजूबाजूच्या कातडीच्या रंगासारखा होतो. रोहिसगवत, पिंपळाची साल, वेताचें किंवा पाणवेताचें मूळ, लाख, गेरू, नागकेसर किंवा धोत्र्याचें बीं, मोरचूत व हिराकस या द्रव्यांचा लेप केल्यानें नव्या कातडीवर स्वाभाविक रंग येतो. चतुष्पाद जनावरांचें कातडें, केस, खूर, शिंगें व हाडें यांची राख किंवा कोळसा व्रणाच्या जागीं तेल लावून वर चोळल्यानें किंवा तो तेलांत खलून

* कांहीं प्रतींत या ठिकाणीं ' नता ' असा पाठ आहे व त्याचा अर्थ तगर असा होतो. कांहीं प्रतींत ' कालीयकलनाम्रास्थि ' असा पाठ आहे, हा पाठ स्वीकारल्यास ' कालीय-कलन ' असा पदच्छेद करावा लागेल आणि त्यांचा अर्थ पिवळें चंदन वेत असा होईल, या दोहोंपैकीं कोणताही पाठ धरिल्यानें अर्थास बाध येत नाहीं.कारण तगर व वेत दोन्हीं त्वक्शोधकच आहेत.

लावल्यानें व्रणाच्या जागचे गेलेले केंस पुन्हां येतात. व्रणांचे जे सोळा उपद्रव सांगितले त्यांची चिकित्सा त्या त्या रोगप्रकरणांत निरनिराळी सांगितलीच आहे.

तत्र श्लोकौ

द्वौ व्रणौ व्रणभेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च ।
स्थानानि गन्धाः स्रावाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः ॥ ११५ ॥
व्रणाधिकारे सप्रश्नमेतन्नवकमुक्तवान्
मुनिर्व्याससमासाभ्यामग्निवेशाय धीमते ॥ ११६ ॥

व्रणाचे मुख्य दोन प्रकार, किरकोळ भेद, त्यांची परीक्षा, दुष्टता, स्थानें, वास, स्राव, उपद्रव व व्रणांची चिकित्सा या नऊ विषयांचें विवेचन, अग्निवेशाच्या प्रश्नांवरून आत्रेय महर्षींनीं संक्षेप–विस्तारानें या अध्यायांत केलें आहे.

इति त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

उन्मादचिकित्सितम् ।

बुद्धिस्मृतिज्ञानतपोनिवासः पुनर्वसुः प्राणभृतां शरण्यः ।
उन्मादहेत्वाकृतिभेषजानि कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥ १ ॥
विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ २ ॥
तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ३ ॥
धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ॥
अबद्धवाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥४॥
स मूढचेता न सुखं न दुःखं नाचारधर्मौ कुत एव शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥ ५ ॥
समुद्भ्रमं बुद्धिमनःस्मृतीनामुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः ।
तस्योद्भवं पञ्चविधस्य भूयो वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च

बुद्धि, स्मृति, ज्ञान व तपश्चर्या यांचें निवासस्थान व प्राणिमात्रांनी शरण जाण्यास योग्य असे जे आत्रेय ऋषि ते अग्निवेशाच्या प्रश्नावरून उन्मादरोगाचीं कारणें, लक्षणें व चिकित्सा सांगते झाले. परस्पर विरुद्ध, दुष्ट व अपवित्र भोजन करणें, देव, गुरु, पूज्य जन, ब्राह्मण यांस दरडावणें, अतिशय भीति किंवा हर्ष होऊन मनावर आघात होणें, आणि अनेक प्रकारच्या विषम चेष्टा करणें, या कारणांनीं अशक्त मनाच्या मनुष्याचे दोष दूषित होऊन ते बुद्धिचें राहण्याचें ठिकाण जें हृदय त्यास दूषित करून आणि मनोवाहक स्रोतांचे ठायीं अधिष्ठित होऊन त्या मनुष्याचें मन अतिशय मुग्ध करितात. बुद्धिस भ्रम होणें, मन इतस्ततः भटकणें किंवा मनाचें उड्डाण, व्याकुल दृष्टि, अधीरता, असंबद्ध भाषण, आणि शून्य हृदय हीं उन्मादाचीं सामान्य लक्षणें होत. उन्मादानें मूढ झालेल्या मनुष्यास सुख, दुःख, आचार, धर्म हीं मुळींच कळत नाहींत. त्यास कोणत्याही प्रकारें शांति प्राप्त होत नाहीं. त्याची स्मृति, बुद्धि, संज्ञा हीं नाहींशीं होतात आणि तो इकडे तिकडे भटकूं लागतो. बुद्धि, मन व स्मृति यांची जी व्याकुलता किंवा जो उद्भ्रम त्याचें नांव उन्माद. तो आगन्तु व निज असा दोन प्रकारचा आहे. निराळ्या तऱ्हेनें तो पांच प्रकारचाही आहे. त्याचीं निरनिराळीं लक्षणें व चिकित्सा आतां विस्तार पूर्वक सांगतो.

रूक्षाल्पशीतान्नविरेक धातुक्षयोपवासैरनिलो ऽतिवृद्धः ।
चिन्तादिजुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥
अस्थानहासस्मितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।
पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताच जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥
अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि श्रितं पूर्ववदेव कुर्यात् ॥ ९ ॥
अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः ।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पीताच भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् १०
सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टनैश्च सोष्मा कफो मर्मणि सम्प्रवृद्धः ।

बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहत्य चित्तं प्रमोहयन्सञ्जनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियतातिनिद्रा ।
छर्दिश्च लाला च बलश्च भुङ्क्ते नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मके स्यात् ॥ १२
यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥ १३ ॥

रूक्ष, थोडें व थंड असें अन्न खाणें; आणि अतिशय जुलाब, धातुक्षय व उपास या कारणांनीं वायु अतिशय वाढून तो, चिंता, शोक वगैरे विकारांनीं ग्रस्त झालेल्या हृदयास दूषित करून लवकरच बुद्धि व स्मृति यांस नष्ट करितो. अर्थात् उन्माद उत्पन्न करितो. प्रसंगावांचून मोठ्यानें किंवा गालांतल्या गालांत हंसणें, नाचणें, गाणें, बडबडणें, अंगें वेडींवांकडीं करणें, रडणें, शरीर खरखरीत, कृश व लाल होणें, आणि अन्न जिरल्यावर रोगाचा जोर वाढणें हीं वातोन्मादाचीं लक्षणें होत. अजीर्णावर जेवणें, आणि तिखट, आंबट, विदाही, व उष्ण पदार्थांचा आहार करणें या कारणांनीं वाढलेलें पित्त कुपित होऊन तें दुर्बलचित्त मनुष्याच्या हृदयाचे ठायीं अधिष्ठित होऊन भयंकर उन्माद उत्पन्न करितें. राग, आवेश, नागवें राहणें, लोकांस शिव्या देणें अथवा त्यांची निर्भर्त्सना करणें, पळणें, उष्णता, रुसून बसणें, दाट छाया आणि थंडगार अन्न-पाण्यावर इच्छा होणें व शरीराचा रंग पिवळट होणें हीं पित्तोन्मादाचीं लक्षणें जाणावीं. अति भोजन करणें व परिश्रम न करणें या कारणांनीं उष्णतायुक्त कफ हृदयमर्माचे ठायीं वाढून बुद्धि व स्मृति यांचा नाश करून चित्तास मोह उत्पन्न करितो. अर्थात् उन्माद होतो. थोडें बोलणें, मंद चेष्टा, अरुचि, बायकांची व एकांताची आवड, अतिशय झोंप, उलटी, लाळ गळणें, जेवल्याबरोबर रोगाचा जोर वाढणें, आणि नखें वगैरे पांढरीं होणें, हीं कफज उन्मादाचीं लक्षणें समजावीं. वातादि तिन्ही दोष प्रकुपित होण्याचीं कारणें एकत्र घडल्यानें सान्निपातिक उन्माद उत्पन्न होतो आणि त्यांत वर सांगितलेल्या तीन्ही प्रकारच्या निरनिराळ्या उन्मादांचीं लक्षणें एकत्र

होतात. सान्निपातिक उन्माद अत्यंत भयंकर आहे. त्याची चिकित्सा परस्पर विरुद्ध करावी लागत असल्यामुळें तो असाध्य आहे.

देवर्षिगन्धर्वपिशाचयक्षरक्षःपितॄणामभिधर्षणानि ।
आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे ॥ १४ ॥
अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञान बलादिभिर्यः ।
उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १५ ॥
अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं देवादयः स्वैश्च गुणप्रभावैः ।
विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ ॥ १६ ॥
आयातकालो हि सपूर्वरूपः प्रोक्तो निदानेऽस्य परं सुराद्यैः ।
उन्मादरूपाणि पृथङ्निबोध कालश्च गम्यान्पुरुषांश्च तेषाम् १७॥

देव, ऋषि, गंधर्व, पिशाच, यक्ष, राक्षस, व पितरांचें धर्षण अर्थात् त्यांची निर्भर्त्सना, नियम—व्रतादिकांत अतिक्रम होणें आणि पूर्वजन्मीं केलेलें पापकर्म या कारणांनीं आगन्तु उन्माद उत्पन्न होतो. ज्या उन्मत्त मनुष्यांत अमानुष वाणी, पराक्रम, शक्ति, क्रिया, ज्ञान, विज्ञान व सामर्थ्य हीं आढळतील आणि ज्याचा आवेश येण्याचा वेळ ठरलेला नसेल त्यास भूतोन्माद झाला आहे असें समजावें. ज्याप्रमाणें छाया व सूर्याचे किरण, आरसा किंवा सूर्यकांत मण्यांत, न दिसतां व आरसा किंवा मण्याचा भंग न करितां, आपल्या विशिष्ट शक्तिच्या योगानें झटकन आंत शिरतात, तसेंच देवर्षि गन्धर्वादिक मनुष्याच्या शरीरास दूषित न करितां व इतरांस न दिसतां आपल्या गुणप्रभावाच्या योगानें आंत झटकन प्रवेश करितात. निरनिराळ्या उन्मादांचा आगमनकाल व त्यांचीं पूर्वरूपें मागें निदानस्थानांत सांगितलींच आहेत. आतां निरनिराळ्या उन्मादांचीं लक्षणें, ते येण्याच्या वेळा व कोणता उन्माद कशा प्रकारच्या मनुष्यास होतो याविषयींचें सविस्तर व वेगवेगळें निरूपण करितों तें ऐका.

तद्यथा-सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रधृष्यमकोपनमस्वप्नम भोजनाभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवाचं शुभगन्धं फुल्लपद्मवदनमितदेवोन्मत्तं विद्यात् ॥ १८ ॥ गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिशापाभिचाराभिध्यानानुरूपाहारचेष्टाव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् ॥ १९ ॥ अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचमनन्नाभिलाषारोचकाविपाकपरीतं पितृभिरुन्मत्तं विद्यात् ॥ २० ॥ चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रधृष्यं मुखवाद्यनृत्यगीतान्नपानस्नानपानमाल्यधूपगन्धरक्तवस्त्रबलिकर्महास्यकथायोगप्रियं शुभगन्धमिति गन्धर्वोन्मत्तमिति विद्यात् ॥ ॥ २१ ॥ असकृत्स्वप्नरोदनहास्यं नृत्यगीतवाद्यकथान्नपानस्नानमाल्यधारणगन्धरतिं रक्तविप्लुताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणमिति यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥ २२ ॥

ज्याची दृष्टि सौम्य आहे असा, गंभीर, न दबणारा-धमकीस न जुमानणारा, न रागावणारा, झोंप न येणारा, ज्यास अन्नावर इच्छा नाहीं असा, ज्यास घाम, लघवी व शौच हीं कमी होतात असा, कमी बोलणारा, ज्याच्या अंगास सुगंध येतो असा, आणि ज्याचा चेहरा प्रफुल्लित कमलाप्रमाणें आहे असा जो उन्माद रोगी असेल, त्यास देवोन्माद झाला आहे असें समजावें. गुरु, वृद्ध, सिद्ध, ऋषि, यांच्या अभिशाप, अभिचार व अभिध्यानानुरूप, आहार, विहार करूं लागल्यास तत्कृत उन्माद आहे असें समजावें. ज्याचे डोळे गढूळ आहेत, ज्यास बरोबर दिसत नाहीं, झोंप फार येते, जो बोलतांना अडखळतो, ज्याची अन्नावर प्रीति नाहीं, ज्याच्या तोंडास रुचि नाहीं व ज्यास अन्नपचन बरोबर होत नाहीं, त्यास पितृकृत उन्माद झाला आहे असें समजावें. कोपिष्ट, साहसी, तीव्र प्रकृतीचा, गंभीर, न भिणारा, सनई, बांसरी वगैरे तोंडानें वाजविण्याची

वाद्यें वाजविणें, नाचणें, गाणें, खाणें, पिणें, स्नान, फुलें, धूप, सुवास, तांबडीं वस्त्रें, बलिकर्म, हास्यरसयुक्त गोष्टी, या विषयांवर ज्याची प्रीति आहे असा, आणि ज्याच्या अंगास सुगंध येतो अशा उन्माद रोग्यास गन्धर्वोन्माद झाला आहे असें समजावें. जो वरचेवर झोंपतो, रडतो, हंसतो, ज्यास नाच, गाणें, वाद्य, गोष्टी, खाणें, पिणें, स्नान, पुष्पें, धूप व सुगंध या गोष्टी आवडतात, ज्याचे डोळे लाल व पाण्यानें भरलेले असतात, जो द्विज व वैद्यांची निंदा करितो आणि जो गुप्त गोष्टी बोलतो त्यास यक्षोन्माद झाला आहे असें समजावें.

नष्टनिद्रमन्नपानद्वेषिणमनाहारमप्यतिबलिनं शस्त्रशोणित मांसरक्तमाल्याभिलाषिणं सन्तर्जकमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥ २३ ॥ प्रहासनृत्यप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषा-वज्ञाभिष्टुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीड-नेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥२४॥ अस्वस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीतहासिनं बद्धाबद्धप्रभाषिणं सङ्कुटकूटमलिनरथ्याचेलतृणाश्मकाष्ठारोहणरतिं सम्भिन्नवर्णरूक्षस्वरं नग्नं विधावन्तं नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिं पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ २५ ॥

ज्यास झोंप येत नाहीं, खाणें पिणें आवडत नाहीं, जो जेवीत नाहीं. जो अतिशय बलवान असतो, ज्यास हत्यार, रक्त, मांस, व तांबडीं फुलें हीं आवडतात व जो लोकांची निर्भर्त्सना करितो, शिव्या देतो, त्यास राक्षसोन्माद आहे असें समजावें. जो अतिशय हंसतो व नाचतो, देवांचा द्वेष करितो, ब्राह्मणांची अवज्ञा करितो, वैद्यांची स्तुति करितो, जो वेदमंत्र ह्मणतो व शास्त्राचीं उदाहरणें देतो आणि लांकूड वगैऱ्यांनीं स्वतःस मारून घेतो, त्यास ब्रह्मराक्षसोन्माद आहे असें समजावें. ज्याचें मन स्वस्थ नाहीं, जो एकजागीं स्थिर बसत नाहीं, नेहमीं नाचतो, गातो, हंसतो, कांहीं संबद्ध व कांहीं असंबद्ध भाषण करितो, भिंताड, पर्वताचें शिखर, किंवा गवताच्या ढीग यांवर चढण्यांत प्रसन्न होतो,

रस्त्यांतील घाणेरड्या चिंध्या अंगावर घेतो, शरीराचा वर्ण बदलतो, आवाज रूक्ष होतो, जो नागवा धांवतो, एके ठिकाणीं बसत नाहीं, आपलीं दुःखें मांगत फिरतो व ज्याची स्मृति नाहींशी झाली आहे अशा मनुष्यास पिशाचोन्माद झाला आहे असें समजावें.

तत्र शौचाचारं तपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्याञ्च देवा धर्षयन्ति ॥ २६ ॥ स्नानशुचिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिकाव्यकुशलं प्रायः षष्ठीनवम्योर्ऋषयो धर्षयन्ति ॥ २७ ॥ मातृपितृगुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावास्यायाञ्च पितरो धर्षयन्ति ॥ २८ ॥ गन्धर्वास्तु स्तुतिगीतवादित्ररतिं परदारगन्धमाल्यप्रियं शौचाचारं द्वादश्यां चतुर्दश्याञ्च धर्षयन्ति ॥ २९ ॥ सत्वबलरूपगर्वशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनं हास्यप्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लैकादश्यां सप्तम्याञ्च यक्षा धर्षयन्ति ॥ ३० ॥ स्वाध्यायतपोनियमोपवासव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजारतिं भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवतागारसलिलक्रीडनरतिं प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च ब्रह्मराक्षसा धर्षयन्ति ॥ ३१ ॥ रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्वपिशुनस्त्रैणलुब्धं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु पुरुषं छिद्रमवेक्ष्याभिधर्षयन्ति ॥ ३२ ॥ इत्यपरिसङ्ख्यानां ग्रहाणामाविष्कृततया ह्यष्टावेते व्याख्याताः ॥ ३३ ॥

शौचाचारयुक्त आणि तपस्वी व स्वाध्यायतत्पर मनुष्यास बहुतकरून शुक्लपक्षाची प्रतिपदा व त्रयोदशीच्या दिवशीं देवता पकडतात. अर्थात् सद-

रुद्र तिथीस देवोन्माद होतो. नेहमीं स्नान करून पवित्र राहणारा, एकांत सेवन करणारा, आणि धर्मशास्त्र-वेद-कार्यांनिपुण अशा मनुष्यास बहुत-करून षष्ठी व नवमीच्या दिवशीं ऋष्युन्माद होतो. आई-बाप-गुरु-वृद्ध-सिद्ध-आचार्य यांची सेवा करणाऱ्या मनुष्यास बहुतकरून दशमी-अमावा-स्येस पितृकृत उन्माद होतो. जो स्तुति, गाणें, वाजवणें, या गोष्टींत आसक्त असतो, ज्यास परस्त्री, सुगंध, पुष्पें, इत्यादिक आवडतात व जो शुचिर्भूत राहतो, अशा मनुष्यास द्वादशी व चतुर्दशीस गन्धर्वोन्माद होतो. धैर्यशाली, बलवान्, रूपवान्, गर्विष्ठ, शूर, पुष्पमाळा व चंदनादि सुगंधि लेप अंगास लावणारा, हास्यप्रिय व अतिशय बोलणारा, अशा मनुष्यास बहुतकरून शुक्ल एकादशी व सप्तमीस यक्षोन्माद होतो. स्वाध्याय, तप, नियम, उपास, व्रतें आणि देव-सन्यासी व गुरू यांची पूजा करणारा, पवित्राचारभ्रष्ट, ब्राह्मण, अथवा अब्राह्मण, ब्रह्मवादी, शौर्याभिमानी, देवमंदिरांत व जलांत क्रीडा कर-णारा, अशा मनुष्यास बहुतकरून शुक्ल पंचमी व पूर्णिमेच्या दिवशीं ब्रह्मरा-क्षसोन्माद होतो. धैर्यहीन, चहाडखोर, स्त्रीलंपट, व लोभी मनुष्यास, बहुतकरून द्वितीया-तृतीया व अष्टमीच्या दिवशीं, तो पापकर्मांत प्रवृत्त होत असतां राक्षस व पिशाच्च उन्मत्त करितात. असंख्य ग्रहांपैकीं संक्षेपतः हे प्रसिद्धतर आठ प्रकारचे ग्रह सांगितले.

सर्वेष्वपि तु खल्वेषु यो हस्तावुद्यम्य रोषसंरम्भान्नि-स्संज्ञमन्येष्वात्मनि वा पातयेत्सह्यसाध्यो ज्ञेयस्तथा यः साश्रुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षतजिव्हः प्रस्तुतनासिकश्छि-द्यमानमर्मा प्रतिहन्यमानपाणिः सततं विकूजन्दुर्वर्णस्तृ-षार्तः पूतिगन्धिश्च हिंसार्थ उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्ज-येत् । रत्यर्चनकामोन्मादिनौ तु भिषगभिचाराभिशा-पाभ्यां बुद्ध्वा तदङ्गोपहारबलिश्रमेण मन्त्रभैषज्यवि-धिनोपक्रमेत । तत्र द्वयोरपि निजागन्तुनिमित्तयो

रुन्मादयोः समासविस्ताराभ्यां भेषजविधिं व्याख्यास्यामः ॥ ३४ ॥

वर वर्णन केलेल्या अनेक प्रकारच्या उन्माद रोग्यांपैकीं जो रोगी आपले दोन्ही हात वर उचलून रागानें व आवेशानें आपल्या स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या आंगावर आपटून बेशुद्ध पडतो, ज्याचे डोळे पाण्यानें भरलेले असतात, ज्याच्या शिश्नांतून रक्त वाहतें, ज्याच्या जिभेस क्षत असतें, नाकांतून शेंबुड वाहतो, मर्मस्थानें फाटल्यासारखीं वाटतात, जो हात आपटीत असतो, नेहमीं कुजबुजत असतो, ज्याच्या शरीराचा वर्ण बिघडतो, अतिशय तहान लागते, आंगास घाण येते व जो हिंसा करण्याचा प्रयत्न करतो तो रोगी असाध्य समजून वैद्यानें सोडून द्यावा. रत्युन्मत्त, अर्चनोन्मत्त व कामोन्मत्त ह्मणजे देवतादिकांच्या पूजेंत किंवा कामसेवनांत कांहीं व्यतिक्रम झाल्यानें, देवतांच्या शापानें किंवा स्त्रीच्या अभिचारप्रयोगानें (ज्यास करणी केली असें ह्मणतात) उन्मत्त झालेल्या रोग्याची चिकित्सा उपहार, बलि, होम हवन, जप, मंत्र, औषध, इत्यादि दैवी व औषधी उपचारांनीं करावी. आतां यापुढें निज व आगन्तु दोन्ही प्रकारच्या उन्मादांची संक्षिप्त व विस्तृत चिकित्सा वर्णन करितो.

उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विशेषवित् ।
कुर्यादावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदुशोधनम् ॥ ३५ ॥
कफपित्तभवेप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ ३६ ॥
निरूहणस्नेहबस्ती शिरसश्च विरेचनम् ।
ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ ३७ ॥
हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः ।
मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञाञ्च विन्दति ॥ ३८ ॥
शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णनावनमञ्जनम् ।

ताडनञ्च मनोबुद्धिदेहसन्तर्जनं हितम् ॥ ३९ ॥
यः शक्तो विनयेत्पट्टैः संयम्य सुदृढैः सुखैः ।
अपेतलोहकाष्ठाद्यैः संरोधश्च तमोगृहे ॥ ४० ॥
तर्जनं त्रासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं भयम् ।
विस्मयो विस्मृतिर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ४१ ॥
प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमपानञ्च सर्पिषः ।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४२ ॥
सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्चेष्यते विधिः ।
अतः सिद्धतमान्योगान्शृणून्मादविनाशनान् ॥ ४३ ॥

वातज उन्मादांत देश-काल-मात्रादिकांचे नियम जाणणाऱ्या वैद्यानें प्रथम स्नेहपान करवावें. वायु वाढल्यानें स्रोतोमार्ग अवरुद्ध झाले असल्यास स्नेहयुक्त हलकेंसे विरेचन द्यावें. कफ-पित्तजन्य उन्मादांत प्रथम स्नेहनस्वेदन क्रिया करून नंतर वमन विरेचन द्यावें. वमन-विरेचनानें कोष्ठशुद्धि झाल्यावर पूर्वोक्त पेयादिक्रम करावा. नंतर दोषानुसार आस्थापन किंवा अनुवासनबस्ती व शिरोविरेचन द्यावें. जो दोष जोरांत असेल त्याचा उपचार प्रथम करावा. वमन-विरेचनादि प्रयोगांनीं हृदय, इंद्रियें, मस्तक व कोठा हीं साफ झालीं म्हणजे रोग्याच्या मनाला प्रसन्नता होते आणि स्मृति व संज्ञा हीं प्राप्त होतात. वमनादिकांनीं शुद्ध झाल्यानंतरही रोगी आचारभ्रष्ट राहिल्यास अर्थात् भलत्याच गोष्टी करूं लागल्यास त्यास तीक्ष्ण नस्यें व अंजनें करावीं, मार द्यावा, आणि त्याचें मन, बुद्धि व शरीर यांस झोंबण्याजोगीं कर्मे करावीं. रोगी सशक्त असल्यास त्यास मजबूत व शरीरास इजा न होईल अशा प्रकारच्या वस्त्रांनीं किंवा दोरी वगैरे बंधनांनीं बांधून अंधार कोठडींत कोंडून ठेवावें. मात्र त्या बंधनांत लांकूड किंवा लोखंडाचा संपर्क असूं नये. निर्भर्त्सना करणें, त्रास देणें, अभीष्ट वस्तु देणें, समजुतीच्या गोष्टी सांगून सांत्वन करणें, हर्ष उत्पन्न करणें, भीति दाखविणें, आणि विस्मय उत्पन्न करणें या उपायांनीं उन्मत्त मनुष्याचें मन

मूळ स्थितीवर येतें. लेप, उटणीं लावणें, अभ्यंग, धूमपान व घृतपान या उपायांनीं मन, बुद्धि, स्मृति व चेतना हीं जागृत होतात. आगन्तु उन्मादांत घृतपानादि औषधोपचार व मंत्रादि दैवी उपाय करावे. आतां यापुढें उन्मादनाशक उत्कृष्ट प्रकारचे सिद्ध औषधिप्रयोग सांगतों ते ऐक.

हिङ्गुसौवर्चलाव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ ४४ ॥

हिंग, पादेलोण, सुंठ, मिरें, पिंपळी, प्रत्येकीं आठ आठ तोळे आणि तूप चार शेर एकत्र मिळवून सोळा शेर गोमूत्रांत सिद्ध करावें. हें घृत सिद्ध उन्मादनाशक आहे.

विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वेलवालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजन्यौ द्वे शारिवे द्वे प्रियङ्गुकम् ॥ ४५ ॥
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठा दन्तीदाडिमकेशरम् ।
तालीशपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥ ४६ ॥
विडंगं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।
कल्कैः कर्षसमैरेतैर्विंशत्यष्टाभिरेव च ॥ ४७ ॥
चतुर्गुणे जले पक्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे श्वासे मन्देऽनले क्षये ॥ ४८ ॥
वातरोगे प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।
छर्द्यर्शोमूत्रकृच्छ्रे च विसर्पोपहतेषु च ॥ ४९ ॥
कण्डूपाण्ड्वामयोन्मादविषमेहगदेषु च ।
भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ॥ ५० ॥
शस्तं स्त्रीणाञ्च वन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ।
अलक्ष्मी पापरक्षोघ्नं सर्वग्रहविनाशनम् ॥ ५१ ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।

कल्याण घृत—इन्द्रायणमूळ, हिरडा, बेहडा, आंवळकाठी, रेणुकबीज, देवदार, एलवालुक, सालवणमूळ, अनन्तमूळ, हळद, दारूहळद, काळी व पांढरी उपलसरी, गहुला, निळेंकमळ, वेलची, मंजिष्ठ, दन्तीमूळ, डाळिंबरस, नागकेशर, तालिसपत्र, डोरलीमूळ, जाईच्या कळ्या, वावडिंग, पिठवण, कोष्ट, चंदन, पद्मकाष्ट, हीं २८ औषधें प्रत्येकीं एक एक तोळ्याप्रमाणें घेऊन त्यांचा कल्क करून तो चौपट पाण्यांत शिजवावा आणि तें पाणी गाळून घेऊन त्यांत एकशेर तूप घालून तें सिद्ध करावें. यास कल्याणघृत असें ह्मणतात. हें अपस्मार, ताप, खोकला, दमा, अग्निमांद्य, क्षय, वातरोग, पडसें, तीन व चार दिवसांच्या पाळीचे ताप, उलटी, मूळव्याधि, मूत्रकृच्छ्र विसर्प, कण्डू, पाण्डु उन्माद, विषविकार, प्रमेह, भूतोन्माद, गद्गदरोग, नष्टचित्तरोगी वन्ध्या स्त्रिया यांस उत्कृष्ट गुणकारी आहे. हें धन्य, आयुर्वर्धक, शक्तिदायक, दारिद्र्य-पाप-राक्षसपीडा, आणि ग्रहपीडा यांचें नाशक व पुंसवनकर्मांत श्रेष्ठ असें आहे

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ॥ ५२ ॥
रसे तस्मिन्पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणे ।
वीराद्विमाषकाकोलीस्वयङ्गुप्तर्षभकर्द्धिभिः ॥ ५३ ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत्स्यात्कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ ५४ ॥

महाकल्याणघृत.—वर कल्याणघृताच्या पाठांत सांगितलल्या औषधां-पैकीं सालवणीपासून पुढचीं २१ औषधें घेऊन त्यांच्या सोळापट पाणी घालून काढा करावा. नंतर तो गाळून घेऊन त्यांत चतुर्थांश तूप, पहलुकर गाईचें चौपट दूध आणि शतावरी, उडीद, रानउडीद, काकोली, कवचबीज, ऋषभक, ऋद्धि व मेदा यांचा समभाग कल्क घालून तूप सिद्ध करावें. यास महाकल्याण घृत ह्मणतात. हें विशेष बृंहणीय व उत्कृष्ट प्रकारचें सन्निपातनाशक आहे.

जटिलां पूतनां केशीं चारटीं मर्कटीं वचाम् ।
त्रायमाणां जयां वीरां चोरकं कटुरोहिणीम् ॥ ५५ ॥
कायस्थां शूकरीं छत्रामतिछत्रां पलङ्कषाम् ।
महापुरुष दन्ताश्च वयःस्थां नाकुलीद्वयम् ॥ ५६ ॥
कटम्भरां वृश्चिकालीं स्थिराश्चाहृत्य तैर्घृतम् ।
सिद्धश्चातुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ५७ ॥
महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।
बुद्धिस्मृतिकरश्चैव बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ ५८ ॥

महापैशाचिकघृत—जटामांसी, हिरडे, सुगंध जटामांसी, मधल्कमलिनी, कवचबीज, वेखंड, त्रायमाण, ऐरणमूळ (नरवेल) काकोली, किरमाणी ओंवा, कुटकी. क्षीरकाकोली, वरधारा, धणे, बडीशेप, लाख किंवा गुग्गुळ, शतावरी, ब्राह्मी किंवा गुळवेल अथवा आवळकाठी, दोन्ही प्रकारची सापसंद, माल्कांगोणी (कांहींच्या मतें किन्ही) लघुमेढशिंगी व सालवण यांचा कल्क टाकून तूप सिद्ध करावें. यास महापैशाचघृत ह्मणतात. हें अमृता प्रमाणे गुणकारक आहे. हें चातुर्थिक ज्वर भूतबाधा व फेंपरें यांचा नाश करणारें असून लहान मुलांची बुद्धि, स्मरणशक्ति व शरीर वाढविणारें आहे.

लशुनानां शतं त्रिंशदभयाऽभ्यूषणात्पलम् ।
गवां चर्ममसीप्रस्थो द्व्याढकं क्षीरमूत्रयोः ॥ ५९ ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्वाच मधुमानिकाम् ॥ ६० ॥
तद्दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान्विषमज्वरान् ।
अपस्मारांश्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ ६१ ॥

लशुनादिघृत—लसणीच्या कांड्या शंभर, तीस हिरडे, सुंठ, मिरीं, पि-

पळी चार चार तोळे, गाईच्या चामड्याची राख ६४ तोळे, गाईचें दूध व मूत्र प्रत्येकीं आठ आठ शेर हीं औषधें मिळवून ६४ तोळे जुनें तूप सिद्ध करावें आणि तें निवल्यावर त्यांत चार तोळे हिंगाची पूड व ३२ तोळे (कित्येकांच्या मतें ६४ तोळे) मध मिळवावा. या लशुनादिघृताचा पिण्यांत, अंगास लावण्यांत व नाकांत घालण्यांत उपयोग केल्यानें दोषज व आगन्तु उन्माद, विषमज्वर व अपस्मार हे रोग तत्काळ नाश पावतात.

लशुनस्याविनष्टस्य तुलार्धं निस्तुषीकृतम् ।
तदर्धं दशमूलस्य द्व्याढकेऽपां विपाचयेत् ॥ ६२ ॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकवृक्षाम्लमातुलुङ्गार्द्रकै रसैः ॥ ६३ ॥
दाडिमाम्लसुरामस्तु काञ्जिकाम्लैस्तदर्धिकैः ।
साधयेत्त्रिफलादारुलवणव्योषदीप्यकैः ॥ ६४ ॥
यमानीचव्यहिङ्ग्वम्लवेतसैश्च पलार्द्धिकैः ।
सिद्धमेतत्पिबेच्छूलगुल्मार्शो जठरापहम् ॥ ६५ ॥
ब्रध्नपाण्ड्वामयप्लीहयोनिदोषज्वरक्रिमीन् ।
वातश्लेष्मामयान्सर्वानुन्मादं चापकर्षति ॥ ६६ ॥

दुसरें लशुनादिघृत—सालपटें काढून टाकलेल्या उत्तम लसणीच्या कांड्या २०० तोळे आणि दशमुळें १०० तोळे सर्व मिळून आठ शेर पाण्यांत शिजवावीं. चतुर्थांश काढा झाला ह्मणजे गाळून घेऊन त्यांत ६४ तोळे तूप, ६४ तोळे लसणीचा रस, बोरें-मुळे-रातंबी-महाळुंग-आलें-डाळिंब यांचा रस प्रत्येकीं ३२ तोळे, सुरा, दह्यांवरची निवळ, आणि कांजी हीं प्रत्येकीं ३२ तोळे, त्रिफळा, देवदार, सैंधव, सुंठ, मिरें, पिंपळी, ओंवा, अजमोदा, अथवा (जिरें व ओंवा) चवक, हिंग, व अम्लवेतस या प्रत्येकाचा दोन दोन तोळे कल्क घालून तूप सिद्ध करावें. या घृताच्या सेवनानें शूळ, गुल्म, मूळ-

व्याध, उदररोग, वर्ष्म, पाण्डु, पाणथरी, योनिरोग, ताप, कृमि, सर्व प्रकारचे वात-कफजन्य रोग व उन्माद हे नाहींसे होतात.

हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्या च सकायस्था वयःस्थया ।
सिद्धं सर्पिर्हितं तद्वद्वयःस्था हिङ्गुरोचकैः ॥ ६७ ॥
केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययन्घृतम् ।
पाययित्वोत्तमां मात्रां श्वभ्रे रुन्ध्याद्गृहेऽपि वा ॥ ६८ ॥
विशेषतः पुराणञ्च घृतं तं पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वाद्विशेषाद्ग्रहमोक्षणम् ॥ ६९ ॥
गुणकर्माधिकं स्थानादास्वादात्कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥ ७० ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम् ॥ ७१ ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत्स्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्वग्रहापहम् ॥ ७२ ॥
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः ।
एतैरौषधवर्गैर्वा विधेयत्वं स गच्छति ॥ ७३ ॥
अंजनोत्सादनान्लेपान्भावनादांश्च योजयेत् ।

हिंग, डिकेमाली, क्षीरकाकोली व ब्राह्मी या द्रव्यांनीं अथवा ब्राह्मी, हिंग आणि सैंधव किंवा महाळुंग यांनीं सिद्ध केलेलें जुनें तूप उन्मादास हितकर आहे. तुपाची जी पहिल्या प्रतीची मात्रा सांगितली आहे तितकें तूप रोग्यास पाजून एखाद्या खड्ड्यांत अथवा घरांत अडकवून ठेवावें. उन्माद रोग्यास विशेषेंकरून जुनें तूप पाजावें. तें पवित्र असल्यामुळें त्रिदोषनाशक व ग्रहबाधा नाहींशी करणारें आहे. दहा वर्षाच्या तुपास जुनें तूप म्हणतात. तें पुष्कळ दिवस राहिलें असल्यानें त्याचे गुण व क्रिया अधिक आहेत. त्याचा स्वाद तिखट कडू असतो, वास उग्र येतो, व दिसण्यांत लाखेच्या रसाप्रमाणें

असतें. तें सर्व ग्रहांची बाधा सोडविणारें, धारणाशक्ति वाढविणारें, आणि उत्तम प्रकारचें रेचक आहे. दहा वर्षांनंतरच्या तुपास प्रपुराण ह्मणतात. शंभर वर्षांच्या जुन्या तुपांत इतका गुण आहे कीं त्यानें बरा होत नाहीं असा रोगच नाहीं. तें नुसतें पाहिल्यानें, स्पर्श केल्यानें किंवा वास घेतल्यानें देखील सर्व ग्रहांची पीडा नाहींशी होते. फेंपऱ्यावर व भूतोन्मादांत हें विशेष प्रशस्त आहे. या औषधोपचारांशिवाय अंजन, उटणें, लेप, नस्य वगैरे उपाय योजावे.

शिरीषो मधुकं हिंगु लशुनं तगरं वचाम् ।
कुष्ठञ्च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ॥ ७४ ॥
तद्वद्व्योषं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा हिङ्गु सर्षपाः ।
शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ७५ ॥
पिष्ट्वा तुल्यमपामार्गं हिङ्गुलं हिंगुपत्रिकाम् ।
वर्तिः स्यान्मरिचार्धांशा पित्ताभ्यां गोशृगालयोः ॥ ७६ ॥
तयाञ्जयेदपस्मारभूतोन्मादज्वरार्दितान् ।
भूतार्तानमरार्तांश्च नरार्तांश्चैव गोमये ॥ ७७ ॥
मरिचं चातपे मासं सपित्तस्थितमञ्जनम् ।
वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतेः ॥ ७८ ॥

नस्य व अंजन–शिरसाचें बीज, ज्येष्ठमध, हिंग, लसुण, तगर, वेखंड व कोष्ठ हीं औषधें बकऱ्याच्या मूत्रांत उगळून नाकांत घालावीं व डोळ्यांत अंजन करावें. सुंठ, मिरें, पिंपळी, हळद, दारुहळद, मंजिष्ठ, हिङ्ग, शिरस व मोहऱ्या यांचें नस्य व अंजन केल्यानें उन्माद भूतपीडा व अपस्मार हे विकार नाश पावतात. अघाड्याचें बीं, हिंगूळ, बाफळीचें बीं किंवा हिंगाचीं पानें हीं सर्व समभाग आणि काळीं मिरें अर्धभाग घेऊन त्यांचें चूर्ण गाय व कोल्ह्याच्या पित्तांत भिजवून त्याची सळई करून तिचें अंजन डोळ्यांत घातल्यानें अपस्मार भूतोन्माद, विषमज्वर, अर्दित, भूतावेश, देवोन्माद व पितृन्माद हे विकार नाहींसे होतात. काळ्या मिऱ्याचे चूर्णास एक महीनाभर गाईच्या व कोल्ह्याच्या पित्तांत

पुटें देऊन उन्हांत सुकवावें आणिउन्मादापासून ज्याची दृष्टि विकृत झाली आहे व दोषज किंवा भूतोन्मादनें ज्याची स्मृति नष्ट झाली आहे अशा मनुष्यास त्याचें अंजन करावें.

सिद्धार्थको वचा हिङ्गुकरञ्ज देवदारु च ।
मंजिष्ठा त्रिफलाश्वेता कटभी त्वक्कटु त्रिकम् ॥ ७९ ॥
समांशानि प्रियंगुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ ८० ॥
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा ।
अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ॥ ८१ ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥ ८२ ॥
प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्तिं कृतां पिबेत् ।
वैरेचानिकधूमोक्तैः श्वेताद्यैर्वा सहिङ्गुभिः ॥ ८३ ॥
शल्लकोलूकमार्जारजम्बूकवृकबस्तजैः ।
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखैश्चर्मभिरेव च ॥ ८४ ॥
सेकांजनं प्रधमनं नस्यं धूमं च कारयेत् ।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके च प्रशस्यते ॥ ८५ ॥
तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि मृदूनि च ॥ ८६ ॥
शंखकेशान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्ज्ञो भिषक् शिराम् ।
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मार एव च ॥ ८७ ॥
घृतमांसवितृप्तं वा निवाते स्थापयेत्सुखम् ।
त्यक्त्वा मतिस्मृतिभ्रंशं संज्ञां लब्ध्वा प्रबुध्यते ॥ ८८ ॥
आश्वासयेत्सुहृद्वा तं वाक्यैधर्मार्थसंहितैः ।
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥८९॥

बध्द्वा सर्षपतैलाक्तं न्यसेद्वोत्तानमातपे ।
कपिकच्छ्वाथवा तप्तलोहतैलजलैः स्पृशेत् ॥ ९० ॥
कशाभिस्ताडयित्वा वा सुबद्धं विजने गृहे ।
रुन्ध्याच्चेतो हि विभ्रान्तं व्रजत्यस्य यथा शमम् ॥ ९१ ॥
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा तस्करैः शत्रुभिस्तथा ॥ ९२ ॥
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयुतम् ।
त्रासयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ९३ ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं महत् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ९४ ॥
इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ॥ ९५ ॥
कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ९६ ॥

पांढरे शिरस, वेखंड, हिंग, कांटेरी व घाणेऱ्या करंजाचें बीं, देवदार, मंजिष्ठ, त्रिफळा, पांढरी गोकर्णी, किन्हीची साल, सुंठ, मिरें, पिंपळी, गहुला, शिरस, हळद, दारुहळद, हीं औषधें बोकडाच्या मुतांत वाटून प्यावीं, अंजन घालावें, नाकांत घालावीं, अंगास लेप लावावा, व अंगास चोळून स्नान करावें. यापासून अपस्मार, विषविकार, उन्माद, कृत्या, दारिद्र्य, व ज्वर यांचा नाश होतो. भूतांचें भय राहत नाहीं व राजदरबारांत प्रशंसा होते. हीं औषधें व गोमूत्र मिळवून सिद्ध केलेल्या तुपांतही हेच गुण आहेत. ज्या उन्माद रोग्याची लाळ गळत असेल व ज्यास पीनस झाला असेल त्यानें मागें सूत्रस्थानांत वैरेचनिक धूमपानविधींत सांगितलेल्या गन्धद्रव्यांची धूमवर्ति (वात)

---

१ श्वेता व 'कटभी' हे दोन शब्द निरनिराळे धरून हा अर्थ केलेला आहे श्वेता हें 'कटभी' चें विशेषण असल्यास पांढरी किन्ही असा अर्थ होईल.

करून धूम्रपान करावें. किंवा वर पांढऱ्या गोकर्णीपासून पुढें सांगितलेल्या औषधांत हिंग मिळवून त्यांची वात करून तिचें धूम्रपान करावें. वातकफाधिक उन्मादांत खवलें मांजर, घुबड, मांजर, कोल्हा, लांडगा व बकरा या पशुपक्ष्यांचें मूत्र, पित्त, विष्ठा, केंस, नखें व कातडें यांच्या योगानें सिंचन, अंजन, प्रधमन नस्य, व धूम्रपान या क्रिया वरचेवर कराव्या. पित्ताधिक उन्मादांत तिक्तघृत, जीवनीयघृत, यमक स्नेह आणि थंड-मधुर व मृदु अन्न-पान हीं प्रशस्त होत. उन्माद, विषमज्वर व अपस्मार यांत शिराव्यधकुशल वैद्यानें कानपटी व केशान्त यांच्या सन्धिवरची शीर तोडावी. किंवा तूप व मांस हीं पोटभर जेऊं घालून निवाऱ्याच्यां जागीं सुखानें बसवावें ह्मणजे त्याच्या बुद्धि व स्मृतिचा भ्रम दूर होऊन तो शुद्धीवर येतो. किंवा रोग्याच्या इष्टमित्रांनीं धर्म व नीतिविषयक समजुतीच्या गोष्टी सांगून त्याचें सान्त्वन करावें. त्याच्या आवडत्या वस्तूचा नाश झाला असें सांगावें(जसें मुलगा मेला किंवा बायको मेली हें सांगणें), अद्भुत दृश्यें दाखवावीं, सर्वांगास शिरसेल तेल लावून उन्हांत उताणा निजवून बांधावें, अंगास कुहिलीची शेंग, तापलेलें लोखंड, तेल किंवा पाणी लावावें, अथवा रिकाम्या घरांत गच्च बांधून कोरड्यांचा मार देऊन कोंडून ठेवावें. विषारी दाढा उपटून टाकलेला साप, किंवा पाळलेला सिंह अथवा हत्ती यांस त्याच्या अंगावर सोडून भिववावें. अथवा हातात शस्त्रें घेतलेले चोर किंवा शत्रु यांजकडून त्यास भय दाखवावें. किंवा पोलीसच्या शिपायांनीं त्यास दूर बांधून नेऊन तुला ठार मारण्याचा हुकूम झाला आहे असें दरडावून सांगून तलवार उगारून भय घालावें. शारीरिक दुःखाच्या भीतिपेक्षां प्राणाची भीति फार मोठी आहे. तिच्या योगानें रोग्याचें चहूंकडे फांकलेलें मन ठिकाणावर येतें. आपली आवडती वस्तु नष्ट झाल्याकारणानें ज्यास उन्माद झाला असेल त्यास तशाच प्रकारची दुसरी वस्तु आणून देऊन शांतवन करून धीर द्यावा. काम, शोक, भय, क्रोध, हर्ष, ईर्ष्या व लोभ यांपासून उत्पन्न झालेले उन्माद, या मनोविकारांत जो परस्पर विरोध आहे त्याची योजना करून बरे करावे,

उदाहरणार्थ कामोन्माद क्रोधानें, क्रोधान्माद कामानें इत्यादि (ज्वर चिकित्साध्याय पहा).

बुद्ध्वा देशं वयः सात्म्यं दोषं कालं बलाबलम् ।
चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥ ९७ ॥
देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ९८ ॥
सर्पिष्पानादि तस्येह मृदु भैषज्यमाचरेत् ।
पूजां बल्युपहारांश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥ ९९ ॥
शान्तिकर्मेष्टिहोमांश्च जप्यस्वस्त्ययनानि च ।
वेदोक्तान्नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत्॥ १०० ॥
भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
पूजयन्प्रयता नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥ १०१ ॥
रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजाञ्च कुर्वाण उन्मादेभ्यो विमुच्यते ॥ १०२ ॥
बलिभिर्मङ्गलैर्होमैरौषध्यगदधारणैः ।
सत्याचारतपोज्ञानप्रदाननियमव्रतैः ॥ १०३ ॥
देवगुह्यकविप्राणां गुरूणां पूजनेन च ।
आगन्तुः प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा ॥ १०४ ॥
यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सिते ।
उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्याद्धेतुदूष्ययोः ॥ १०५ ॥
निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान्न स युज्यते ॥ १०६ ॥
प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ १०७ ॥

देश, रोग्यांचें वय, सात्म्य, दोष, काल व बळाबळ हीं पाहून वैद्यानें भूतकृत

व दोषज उन्मादांत वरील उपाय योजावे. देवोन्मादे, ऋष्युमाद, पितृन्माद व गन्धर्वोन्माद यांत तीक्ष्ण अंजनें व बांधणें, मारणें वगैरे क्रूरतेचे उपाय करूं नयेत. तर घृतपानादि सौम्य औषधें द्यावीं. पूजा, बली, उपहार, मंत्र, सौम्य अंजनें, शान्ति, इष्टि, होम-हवन, जप, स्वस्तिवाचन, वेदोक्त नियम व प्रायश्चित्तें करावीं. भूत, पिशाच, राक्षसादि ग्रहांचा अधिपति व जगताचा स्वामी जो शंकर त्याची नित्य एकाग्र मनानें पूजा केली असतां उन्मादाची भीति नाहींशी होते. प्रमथ नांवाचे रुद्रगण पृथ्वीवर संचार करीत असतात, त्यांची पूजा केल्यानें उन्माद बरे होतात. बलि, मंगल, होम, औषध सेवन करणें, अंगावर धारण करणें, सत्य भाषण, आचार, तप, ज्ञान, दान, नियम, व्रतें, देवगुह्यक (देवांचा एकभेद) ब्राह्मण व गुरू यांची पूजा केल्यानें व सिद्धमंत्र आणि औषधांच्या सेवनानें आगंतु उन्माद बरा होतो. पुढील अपस्मारचिकित्साध्यायांत अपस्माराची जी चिकित्सा सांगितली जाईल तीही उन्मादांत करावी. कारण उन्माद व अपस्मार या दोहोंचीं कारणें व विकृत होणारे अवयव एकच आहेत. जो मद्यमांस सेवन करीत नाहीं, हितकर भोजन करितो, चित्त एकाग्र-स्थिर ठेवितो, शुचिर्भूतपणानें वागतो व ज्याचें मन दृढ आहे, अशा मनुष्यास निज किंवा आगन्तु उन्माद होत नाहीं. इंद्रियें, त्यांचे ग्राह्य विषय, बुद्धि, आत्मा व मन यांची प्रसन्नता आणि रसादि धातूंचें मूळ स्थितीवर येणें, हीं उन्माद बरा झाल्याचीं लक्षणें होत.

तत्र श्लोकः ।

उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।
निजागन्तुनिमित्तानामुक्तवान्भिषगुत्तमः ॥ १०८ ॥

निज व आगंतु उन्मादांचीं कारणें, लक्षणें व चिकित्सा इतके विषय या अध्यायांत भिषक्‌श्रेष्ठ आत्रेय महर्षींनीं निरूपण केले आहेत.

चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथतोऽपस्मारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥

आतां आपण अपस्माराचिकित्सेचें निरूपण करूं. आत्रेय ऋषि असेंच सांगते झाले.

स्मृतेरपगमं प्राहुरपस्मारं भिषग्विदः ।
तमःप्रवेशबीभत्सचेष्टं धीसत्वसम्प्लवात् ॥ १ ॥
विभ्रान्तबहुदोषाणामहिताशुचिभोजिनाम् ।
रजस्तमोभ्यां विहते सत्वे दोषावृते हृदि ॥ २ ॥
चिन्ताकामभयक्रोधशोकोद्वेगादिभिस्तथा ।
मनस्यभ्याहते नृणामपस्मारः प्रवर्तते ॥ ३ ॥
धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीडयन्ति हि ।
सम्पीड्यमानो व्यथितो मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ४ ॥
पश्यत्यसन्ति रूपाणि पतति प्रस्फुरत्यपि ।
जिह्माक्षिभ्रूर्वमन्लालां हस्तौ पादौच विक्षिपन् ॥ ५ ॥
दोषवेगे च विगते सुप्तवत्प्रतिबुध्यते ।
पृथग्दोषैः समस्तैश्च वक्ष्यते स चतुर्विधः ॥ ६ ॥

स्मृतीचा जो अपगम ह्मणजे लोप किंवा नाश त्यास वैद्य अपस्मार[१] ह्मणतात. प्राकृत भाषेंत त्यास फेंपरें ह्मणतात. विभ्रान्तचित्त, बहुदोषी, अपथ्य व अपवित्र भोजन करणाऱ्या मनुष्यांची बुद्धि व सत्व नष्ट होऊन, रजोतमो गुणांच्या वृद्धीनें सत्वगुणाचा नाश होऊन, वातादि दोषांनीं हृदय व्याप्त होऊन, चिंता, काम, भय, क्रोध, शोक, उद्विग्नता या विकारांनीं मनास धक्का बसून अपस्मार उत्पन्न होतो ह्मणजे तो मूढ होऊन निंद्य क्रिया करूं लागतो. वातादि दोष हृदयाश्रित धमनींच्या द्वारा हृदयास पीडा देतात. त्या

---

१ इंग्रजींत Epilepsy एपिलेप्सी अथवा फॉलिंग फिट Falling fit ह्मणतात.

योगानें तो भ्रान्तचित्त मूढ मनुष्य क्लेश पावतो, त्यास भलतींच खोटीं दृश्यें ह्मणजे जे पदार्थ मुळींच नाहींत ते दिसूं लागतात, जमिनीवर पडतो, कांपतो, त्याचे डोळे व भिंवया वांकड्या होतात, तोंडांतून लाळ गळूं लागते, हात-पाय जमिनीवर आपटतो आणि हे विकार उत्पन्न करणाऱ्या दोषांचा जोर गेला ह्मणजे निजून उठल्याप्रमाणें जागा होतो. वातज, पित्तज, कफज व सान्निपातिक असे एकंदर चार प्रकारचे अपस्मार आहेत. त्यांचें वर्णन पुढें करितों.

कम्पते दशते दन्तान्फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषाणि च कृष्णानि पश्यद्रूपाणि चानिलात् ॥ ७ ॥
पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पातासृग्रूपदर्शनः ।
सतृष्णश्वानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ८ ॥
शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टांगजो गुरुः ।
पश्यञ्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ९ ॥
सर्वैरेतैः समस्तैस्तु लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ १० ॥
पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम् ॥ ११ ॥

वातज अपस्मारांत रोगी कांपतो, दांत खातो, तोंडांतून फेंस येतो, दमा लागतो, आणि डोळ्यांपुढें कठोर व काळ्या रंगाचे पदार्थ दिसतात. पित्तज अपस्मारांत तोंडांतून निघणारा फेंस, अंग, तोंड, डोळे, हे पिंवळे असतात; बेशुद्धींत डोळ्यापुढें पिंवळे-तांबडे पदार्थ दिसूं लागतात; तहान लागते; आणि चोहोंकडे विस्तव पेटल्याप्रमाणें दिसतें. कफज अपस्मारांत फेंस, अंग, तोंड व डोळे पांढरे होतात, अंग गार व जड होतें, रोमांच उभे राहतात, डोळ्यांपुढें सगळें पांढरें दिसतें आणि रोग्यास सावध होण्यास वेळ लागतो. सान्निपातिक अपस्मारांत वर सांगितलेलीं तिन्ही प्रकारचीं लक्षणें होतात. सान्निपातिक, अशक्त मनुष्यास झालेलें, व पुष्कळ दिवसांचें जुनें फेंपरें असाध्य समजावें.

बहुधा पंधरा दिवसांनीं, बारा दिवसांनीं, किंवा एक महिन्यानें दोष सांचून कुपित झाले ह्मणजे फेंपरें येतें. क्वचित्काळीं या नियमांत कांहीं बदलही होतो.

तैरावृतानां हृत्स्रोतोमनसां सम्प्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैरादौ भिषक्कुर्यात्कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ १२ ॥
वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारं समाचरेत् ॥ १३ ॥
सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनाञ्छृणु ॥ १४ ॥

प्रथमारंभीं अपस्मारोत्पादक दोषांनीं आच्छन्न झालेलीं हृदय, मनोवाहक स्रोतें व मन यांस वमनादि तीक्ष्ण क्रियांनीं उत्तेजित करावें. वातज अपस्मारांत बस्ति, पित्तापस्मारांत रेचन, आणि कफापस्मारांत वमन हे उपाय मुख्यत्वें करून योजावे. वमनविरेचनादिकांनीं रोग्यांचें सर्व प्रकारें उत्तम संशोधन करून त्यास धीर देऊन पुढें फेंपरें यावयाचें बंद होण्याकरितां पुढील औ-षधप्रयोग योजावे.

गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।
सिद्धं पिबेदपस्मारकामलाज्वरनाशनम् ॥ १५ ॥

पंचगव्यघृत—गाईच्या तुपांत त्याच्या बरोबरीनें गाईच्या शेणाचा अंग-रस, गाईचें आंबट दहीं, दूध व मूत्र हीं मिळवून तूप सिद्ध करावें. हें तूप प्याल्यानें फेंपरें, कावीळ व ताप हे नाहींसे होतात.

द्वे पञ्चमूले त्रिफला रजान्यौ कुटजत्वचम् ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १६ ॥
सम्पाकं फल्गुमूलं च पौष्करं सदुरालभम् ।
द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ १७ ॥
भार्गीं पाठां त्रिकटुकां त्रिवृतां निचुलानि च ।

श्रेयसीमाढकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥ १८ ॥
द्वे शारिवे रोहिषश्च भूतिकं मदयान्तकाम् ।
क्षिपेत्पिष्ट्वाक्षमात्राणि तेन प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ १९ ॥
गोषकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।
पंचगव्यमिति ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ २० ॥
अपस्मारे तथोन्मादे श्वयथावुदरेषु च ।
गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलासु भगन्दरे ।
अलक्ष्मीग्रहरोगघ्नं चातुर्थिकविनाशनम् ॥ २१ ॥

महापंचगव्यघृत.—दशमुळें, त्रिफळा, हळद, दारुहळद, कुड्याची साल, सातविणीची साल, आघाड्याचें मूळ, कुटकी, बाहव्याचा मगज, काळ्या उंबराचें मूळ, पुष्करमूळ व धमासा हीं औषधें प्रत्येकीं आठ आठ तोळे घेऊन त्यांचा १६ शेर पाण्यांत चतुर्थांश उरेपर्यंत काढा करून तो गाळून घ्यावा. नंतर त्यांत भारंगमूळ, पहाडमूळ, सुंठ, मिरें, पिंपळी, निशोत्तर, समुद्रफळ, गजपिंपळी, तुरीचें मूळ, मोरवेल, दन्तीमूळ, कडू किराइताचें मूळ, चित्रकमूळ, काळी व पांढरी उपळसरी, रोहिसगवत, ओंवा व मोगरी या जिनसा प्रत्येकीं एकेक तोळा घेऊन वाटून घालाव्या. मग त्यांत एक शेर तूप, आणि तितकाच गाईच्या शेणाचा रस, गाईचें आंबट दहीं, दूध, व मूत्र हीं मिळवून तें तूप सिद्ध करावें. या तुपास महापंचगव्यघृत असें नांव आहे हें अमृताप्रमाणें गुणकारी आहे. याच्या सेवनानें अपस्मार, उन्माद, सूज, उदररोग, गुल्म, मूळव्याध, पाण्डुरोग, कावीळ, भगंदर, दारिद्र्य, भूतबाधा व चातुर्थिक ज्वर हे रोग नाश पावतात.

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंखपुष्पीभिरेव च ।
पुराणं घृतमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपापजित् ॥ २२ ॥
घृतं सैन्धवहिंगुभ्यां वार्षे वास्ते चतुर्गुणे ।
मूत्रे सिद्धमपस्मारहृद्ग्रहामयनाशनम् ॥ २३ ॥

वचासम्पाककैटर्यवयःस्था हिङ्गुरोचकैः ।
सिद्धं पलङ्कषायुक्तैर्वातश्लेष्मात्मके घृतम् ॥ २४ ॥
तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविनाशनम् ॥ २५ ॥
कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च घृतप्रस्थं निपाचयेत् ॥ २६ ॥
वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं वियच्छति ।
तद्वत्काशविदारीक्षुकुशक्वाथशृतं घृतम् ॥ २७ ॥
मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकी रसात् ।
तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारभेषजम् ॥ २८ ॥

ब्राह्मींचा रस, वेखंड, कोष्ठ व शंखपुष्पी यांनीं सिद्ध केलेलें जुनें तूप, उन्माद, अलक्ष्मी, फेंपरें व ग्रहादि दोष नाहींसें करितें. एक भाग तूप, त्याच्या चतुर्थांश सैंधव व हिंग, आणि चौपट बैलाचें व बोकडाचें मूत्र हीं मिळवून सिद्ध केलेलें तूप फेंपरें, हृद्रोग व ग्रहरोग यांचा नाश करितें. वेखंड, बाहव्याचा मगज, कायफळ, आंवळकाठी, हिंग, महाळुंग, व रास्ना यांनीं सिद्ध केलेलें तूप वातकफात्मक अपस्माराचा नाश करितें. एक शेर तेल व एक शेर तूप, जीवक-ऋषभकादि० जीवनीयगणांतील औषधें प्रत्येकीं चार चार तोळे आणि सोळा शेर गाईचें तूप मिळवून सिद्ध करावें. हें अपस्मारनाशक आहे. चार शेर दूध, चार शेर उंसाचा रस,आठ शेर शिवणीच्या फळांचा रस, आणि पूर्वोक्त जीवनीय गणांतील औषधें प्रत्येकीं एक एक तोळा, यांनीं एक शेर तूप सिद्ध करून द्यावें. हें वातज व पित्तज अपस्मारास लवकर बरें करितें. कसईचीं मुळें, भुइकोहळा, उंसाचा रस किंवा मुळें व दर्भाचीं मुळें यांच्या काढ्यांत सिद्ध केलेलें तूप हीं उपरोक्त गुण करितें.[1] ज्येष्टमधाचा कल्क ८ तोळे

---

१ यांत पूर्वोक्त जीवनीय गणांतिल औषधांचा कल्कही घालावा असें कित्येकांचें मत आहे.

आणि आवळ्याचा रस किंवा काढा १६ शेर यांत एक शेर तूप सिद्ध करावें. तें पित्तापस्मारास दूर करितें.

अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्याद्गोशकृन्मूत्रे स्नानोत्सादनमेव च ॥ २९ ॥
कटभीनिम्बकट्वङ्गमधुशिग्रुत्वचां रसे ।
सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यंगार्थे प्रशस्यते ॥ ३० ॥
पलङ्कषावचा पथ्या वृश्चिकाल्यर्कसर्षपैः ।
जटिला पूतना केशी नाकुली हिंगु चोरकैः ॥ ३१ ॥
लशुनातिरसाचित्रा कुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।
मांसाशिनां यथालाभं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ३२ ॥
सिद्धमभ्यञ्जनं तैलमपस्मारविनाशनम् ।
एतैरेवौषधैः कार्यं धूपनं सम्प्रलेपनम् ॥ ३३ ॥
पिप्पलीं लवणं शिग्रुं हिंगु हिंगुशिवाटिकाम् ।
काकोलीं सर्षपान्काकनासां कैटर्यचन्दने ॥ ३४ ॥
शुनःस्कन्धास्थिनखरान्पर्शुकाँश्चेति पेषयेत् ।
बस्तमूत्रेण पुष्यर्क्षे प्रदेहः स्यात्सधूपनः ॥ ३५ ॥
अपेत राक्षसीकुष्ठ पूतना केशिचोरकैः ।
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ३६ ॥
जलौकाशकृता तद्वद्दग्धैर्वा तस्तलोमभिः ।
खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमभिः ॥ ३७ ॥

एक भाग शिरसेल तेल, बोकडाच्या चौपट मूत्रांत शिजवून अंगास मर्दन करावें. गाईचें शेण अंगास चोळून गोमूत्रानें स्नान करावें. मालकांगोणी, कडूलिंब, टेंटू व लाल शेवगायांच्या सालींच्या काढयांत तेल व तेलाच्या बरोबरीनें गोमूत्र घालून तेल सिद्ध करावें. हें अंगास चोळण्यास प्रशस्त आहे.

रास्ना, वेखंड, हिरडे, लघु मेढशिंगी, रुईचीं मुळें, शिरस, काळी जटामांसी,

सुगंध जटामांसी, सापसंद, हिंग, अजमोदा, लसुण, मोरवेल, दंतीमूळ, कोष्ठ, आणि मिळूं शकेल तितक्या मांसाहारी पक्ष्यांची विष्ठा या सर्व जिनसा एकत्र करून त्यांत एक भाग तेल व त्याच्या चौपट बोकडाचें मूत्र मिळवून तें तेल सिद्ध करावें. हें तेल अंगास चोळल्यानें अपस्माराचा नाश करितें. याच औषधांची धुरी व अंगास लेप करावा. पिंपळी, सैंधव, शेवग्याची साल, हिंग, वंशपत्री गवत, काकोली, शिरस, थोर पांढरी कावळी, कायफळ, चंदन, कुत्र्याच्या खांद्यांतील हाड, त्याचीं नखें व बगळ्यांचीं हाडें,हीं सर्व द्रव्यें पुष्य नक्षत्रावर बोकडाच्या मुतांत वाटून अंगास लेप करावा व त्याचीच धुरी द्यावी. काळी तुळस, कोष्ठ, सुगंधि जटामांसी, व अजमोदा हीं औषधें गोमूत्रांत वाटून अंगास चोळावीं व गोमूत्रांत कालवून त्यानें अंग धुवावें. किंवा जळवांची विष्ठा अथवा बोकडाचे केंस, गाढवाचें हाड, हत्तीचीं नखें, किंवा गाईच्या शेंपटीचे केंस हीं जाळून त्यांची राख अंगास लावावी व गोमूत्रांत कालवून त्यानें अंग धुवावें.

कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ।
श्वशृगालबिडालानां सिंहादीनाञ्च शस्यते ॥ ३८ ॥
भार्गीवचानागदन्ती श्वेता श्वेता विषाणिका ।
ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोत्था मूत्रपेषिताः ॥ ३९ ॥
योगास्त्रयोऽतः षड्बिन्दून्पञ्च वा नावयेद्भिषक् ।
त्रिफलाव्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ४० ॥
श्यामापामार्गकारंजफलैर्मूत्रेऽथ बस्तजे ।
साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ ४१ ॥
पिप्पली वृश्चिकाली च कुष्ठं च लवणानि च ।
भार्गी च चूर्णितं नस्तःकार्यं प्रधमनं परम् ॥ ४२ ॥

पिंगट एकवर्णी गाईचें, कुत्र्याचें, कोल्ह्याचें, मांजराचें, व सिंहादि जनावरांचें पित्त अपस्मारांत उत्तम नस्य आहे. १ भारंगमूळ,वेखंड,थोर दंतीमूळ, २ पांढरी गोकर्णी, पांढऱ्या दूर्वा व मेढशिंगी ३, मालकांगोणी व थोर दंतीमूळ

हीं तीन चरणांत सांगितलेलीं तीन वेगवेगळीं औषधें गोमूत्रांत वाटून त्यांचे पांच किंवा सहा थेंब नाकांत सोडावे. त्रिफळा, त्रिकटु, सरळ देवदार, जव-खार, मरवा, काळें निशोत्तर, अघाडयाचें बीं, यांचा कल्क आणि बोकडाचें मूत्र यांनीं सिद्ध केलेलें तेल नाकांत घातलें असतां अपस्माराचा नाश करितें. पिंपळी, लघु मेढशिंगी, कोष्ट, सैंधव-पादेलोण-बिडलोण-समुद्रमीठ व उद्भिदमीट हीं पांच प्रकारचीं मिठें व भारंगमूळ यांचें चूर्ण करून तें नाकांत फुंकावें.

कायस्थाञ्छारदान्मुद्गान्मुस्तोशीरयवांस्तथा ।
सव्योषान्बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तीः प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥
अपस्मारे तथान्मादे सर्पदष्टे तथार्दिते ।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ ४४ ॥
मुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कायस्थां हिंगुशाद्वलम् ।
व्योषं माषान्यवान्मूत्रैर्बस्तमेषर्षभैस्त्रिभिः ॥ ४५ ॥
पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्तिमपस्मारे प्रयोजयेत् ।
किलासेषु तथोन्मादे ज्वरेषु विषमेषु च ॥ ४६ ॥
पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमंजनम् ।
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥ ४७ ॥
नकुलोलूकमार्जार गृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ ४८ ॥
आभिः क्रियाभिःसिद्धाभिर्हृदयं सम्प्रबुध्यते ।
स्रोतांसिचापि शुध्यन्ति ततः संज्ञां स विन्दति ॥ ४९ ॥
यस्यानुबन्धं त्वागन्तुर्दोषलिंगाधिकाकृतिम् ।
पश्येत्तस्य भिषक्कुर्यादागन्तून्मादभेषजम् ॥ ५० ॥

निर्गुडीचें मूळ, हिरवे मूग, नागरमोथा, वाळा, जव व त्रिकटु हीं औषधें बोकडाच्या मुतांत वाटून त्यांची वर्ति करावी. फेंपरें, उन्माद, सर्पदंश, वायुनें तोंड वाकडें होणें या रोगांवर, विष प्यालेल्या मनुष्यास व पाण्यांत बुडालेल्या मनुष्यास बाहेर काढल्यावर त्याची जी मृतप्राय अवस्था असते

त्यांत ही वर्ति उगाळून अंजन केलें असतां अमृताप्रमाणें गुण करिते. नागरमोथा, आंवळकाठी किंवा दारुहळद, त्रिफळा, निगुडीचें मूळ, हिंग, निळ्यादूर्वा, त्रिकटु, उडीद व जव ही औषधें, बोकड, मेंढा व बैल या तिहींच्या मूत्रांत वाटून त्यांची वर्ति करावी. अपस्मार, उन्माद, विषमज्वर या रोगांत ही वर्ति उगाळून डोळ्यांत अंजन करावें आणि किलास कुष्ठावर लेप लावावा. पुष्य नक्षत्रावर कुत्र्याचें पित्त काढून ठेवावें. त्याचें अंजन केल्यानें अपस्मार नाश पावतो. या पित्तांत तूप मिळविलें असतां तें धुरीच्या उपयोगीं पडतें. मुंगुस, घुबड, मांजर, गिधाड, किडे, सर्प व कावळे ,यांचीं तोंडें पिसें व विष्ठा अर्थात् या पैकीं ज्यास जें जें असेल तें घेऊन त्यांचा धूर द्यावा. हे उपाय केल्यानें हृदय जागृत होतें, स्रोतें शुद्ध होतात आणि त्यायोगानें रोगी सावध होतो. ज्या अपस्मारांत दोषलक्षणापेक्षां आगन्तु लक्षणें अधिक दृष्टी पडतात. त्यांत मागें सांगितलेली आगन्तु उन्मादाची चिकित्सा करावी.

अनन्तरमुवाचेदमग्निवेशः कृतांजलिः ।
भगवन्प्राक् समुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥ ५१ ॥
अतत्वाभिनिवेशश्च तस्य व्यक्तिरिहोच्यताम् ।
शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाह पुनर्वसुः ॥ ५२ ॥
महागदं सौम्य शृणु सहेत्वाकृतिभेषजम् ।
मलिनाहारशीलस्य वेगान्प्राप्तान्निगृण्हतः ॥ ५३ ॥
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्हेतुभिश्चातिसेवितैः ।
हृदयं समुपाश्रित्य मनोबुद्धिवहाशिराः ॥ ५४ ॥
दोषाः सन्दूष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥
रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां बुद्धौमनसि चावृते ।
हृदये व्याकुले दोषैरथमूढोऽल्पचेतनः ॥ ५५ ॥
करोति विषमां बुद्धिं नित्यानित्ये हिताहिते ।
अतत्वाभिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम् ॥ ५६ ॥

स्नेहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः ।
कृतसंसर्जनं मेध्यैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ ५७ ॥
ब्राह्मीस्वरससंयुक्तं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ।
तत्सेव्यं शंखपुष्पीच यच्च सेव्यं रसायनम् ॥ ५८ ॥
सुहृदश्चानुकूलास्तं स्वाप्तधर्मार्थ वादिनः ।
संयोजयेयुर्विज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ५९ ॥
प्रयुञ्ज्यात्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ६० ॥

याप्रमाणें निरूपण ऐकल्यावर अग्निवेश हात जोडून आत्रेयमहर्षीस ह्मणाला.—हे भगवन्! आपण मागें सूत्रस्थानांत अतत्वाभिनिवेश नामक महारोगाचा उल्लेख केला आहे, त्याचें विस्तृत वर्णन येथें करावें. श्रवणोत्सक शिष्याचें हें भाषण ऐकून आत्रेयमहर्षी त्यास ह्मणाले हे अग्निवेश! मी आतां उपरोक्त महगदाचें निदान, लक्षण व चिकित्सा यांचें निरूपण करितों तें ऐक. नेहमीं घाणेरडें अन्न खाणें, मलमूत्रादिकांचे उपस्थित वेग थांबवून धरणें आणि शीत-उष्ण, स्निग्ध रूक्ष वगैरे आहारविहारांचें अति सेवन करणें, या कारणांनीं वातादि दोष हृदयांत जमून मन व बुद्धिवाहक शिरा दूषित करितात. त्या योगानें चित्त रजो व तमोगुणानें आच्छादित होतें. याप्रमाणें रज व तमोगुण वाढून त्यांच्या योगानें बुद्धि व मन आच्छादित झालें आणि दोषांनीं हृदय व्याकुळ झालें ह्मणजे मनुष्य मूढ होतो, चेतना कमी होते, आणि नित्यानित्य व हिताहित पदार्थांच्या ठायीं त्याची बुद्धि विपरीत होते. ह्मणजे तो बऱ्यास वाईट व वाइटास बरें समजूं लागतो. या विकृतीस अतत्वाभिनिवेश ह्मणतात. हा रोग झालेल्या मनुष्यास स्नेहन-स्वेदन करून, वमन विरेचनादिकांनीं संशोधन करावें. नंतर रीतीप्रमाणें पेयादिक्रम करून बुद्धिवर्धक खाणें-पिणें चालू ठेवावें. पूर्वोक्त पंचगव्यघृत ब्राह्मीचा अंगरस टाकून द्यावें. शंखपुष्पीचें सेवन करावें. ती रसायनगुणी आहे. रोग्याच्या आप्त इष्ट मित्रांनीं धर्म व नीतीच्या गोष्टी सांगून त्यास ज्ञान, धैर्य, स्मृति व समाधान

हीं उत्पन्न करावीं. तेलांतून लसूण, दुधा बरोबर शतावरीच्या मुळ्या, किंवा मधाबरोबर ब्रह्मीचा रस अथवा कोष्ठाचा काढा द्यावा.

दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकारी कृतास्पदः ।
तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनश्चैव सद्यः प्राणहरा हि ते ॥ ६२ ॥

अपस्मार हा दीर्घकालपर्यंत चालत येणारा व शरीरांत घर करून राहणारा रोग असल्या मुळें कष्टसाध्य आहे. कारितां याची चिकित्सा विशेषतः रसायन-औषधांनीं करावी. उन्माद व फेंपऱ्याच्या रोग्यास पाणी, विस्तव, झाडें, पर्वत वगैरे भीतिकारक गोष्टींपासून दूर राखावें. हे प्रकार या रोग्यांस इतके भयंकर आहेत कीं यांपासून तत्काल प्राणघात होतो.

इतुं कुर्वन्त्यपस्मारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
सामान्यतः पृथक्त्वाच्च लिंगं तेषां च भेषजम् ॥ ६३ ॥
महागदसमुत्थानं लिंगं चोवाच सौषधम् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामपस्मारचिकित्सिते ॥ ६४ ॥

कशा तऱ्हेनें दोष कुपित झाले असतां ते अपस्मार उत्पन्न कारितात, त्याचीं सामान्य व दोषभेदपरत्वें निरनिराळीं लक्षणें, औषध, महागदाचीं कारणें, लक्षणें व औषध इतके विषय या अपस्मार चिकित्साध्यायांत आत्रेयऋषींनीं संक्षेप-विस्तारानें सांगितले आहेत.

---

१ रसायन शब्दाचा अर्थ सर्व साधारण पारागंधक मिश्रित औषधें समजतात तसा नव्हे. वास्तविक अर्थ चिकित्सास्थानाच्या रसायनाध्यायांत पहावा.

१५ पञ्चदशोऽध्यायः समाप्त.

अथ षोडशोऽध्यायः

क्षतक्षीणचिकित्सितम्.

उदारकीर्तिर्भगवानृषिरात्रेयः परमार्थवित् ।
क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ १ ॥
धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
पततो विषमोच्चेभ्यो युद्ध्यमानस्य चाधिकैः ॥ २ ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ ३ ॥
अधीयमानस्यात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो गजैर्वा सह धावतः ॥ ४ ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चाति प्रनृत्यतः ।
तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान्समुदीर्यते ॥ ५ ॥

क्षतनिदान—उदारकीर्ति, परमार्थवेत्ते, आत्रेयब्रह्मर्षि क्षतक्षीण रोगाच्या चिकित्सेकरितां पुढील निरूपण करिते झाले. अतिशय धनुष्य ओढण्यानें, अवजड ओझें वाहण्यानें, वेड्यावांकड्या व उंच जागेवरून पडल्याने आपल्यापेक्षां अधिक बलवान् मनुष्याशीं कुस्ती केल्यानें, धांवत असलेल्या किंवा शिकाऊ बैलास, घोड्यास अथवा अन्य जनावरास आवरून धरल्यानें, शिळा, लांकूड किंवा दगड फेंकल्यानें अथवा दुसऱ्यास मारण्यानें, (वेद शिकणारांप्रमाणें) खूब मोठ्यानें घोंकल्यानें, लांबवर लवकर लवकर चालत गेल्यानें, मोठी नदी तरून गेल्यानें, हत्तींबरोबर धांवल्यानें, सहसा उड्या मारल्यानें, दूर, जलद व अत्यंत नाचण्यानें आणि अशाच प्रकारच्या इतर अचाट कामांच्या योगानें अत्यंत जबरदस्त आघात झाल्यानें छातींत क्षत होतें. हा क्षतरोग बलवान् आहे.

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
उरो निरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विदह्यते ॥ ६ ॥

क्षीणरोग निदान—अत्यंत कामासक्त आणि रूक्ष, थोडें व एकच प्रकारचें भोजन करणाऱ्या मनुष्याची छाती फार दुखूं लागते, फाटल्या प्रमाणें वाटतें व दाह होतो.

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।
क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ॥ ७ ॥
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा ।
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ॥ ८ ॥
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः सम्प्रवर्तते ।
सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ॥ ९ ॥
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ॥ १० ॥
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वे पृष्ठकटिग्रहः ।
अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नरः ।
गते संवत्सरे याप्यः सर्वलिङ्गन्तु वर्जयेत् ॥ ११ ॥

नंतर बरगडया फार दुखूं लागतात, अंग कृश होत जातें, कांपरें भरतें, हळूं हळूं वीर्य, शक्ति, वर्ण, रुचि, जठराग्नि हीं कमी होत जातात, ताप येतो, व्यथा होते, मन खिन्न राहतें, जुलाब होतात, अग्निनाश होतो, खोंकतांना दुष्ट, काळसर, दुर्गंधयुक्त, पिंवळा, गांठी बनलेला, असा पुष्कळसा रक्तमिश्रित कफ पडतो. क्षतरोगी व ज्याचें शुक्र आणि ओज हीं क्षीण झालीं आहेत असा रोगी अतिशय क्षीण होत जातो. क्षतक्षीण रोग्यास होणारीं लक्षणें जोंपर्यंत अस्पष्ट असतात तोंपर्यंत तें त्याचें पूर्वरूप समजावें. छातींत दुखणें, रक्ताची उलटी आणि खोकला हीं क्षत रोगांतील विशेष लक्षणें होत. क्षीण-रोगांत लघ्वीबरोबर रक्त जातें, आणि बरगडया, पाठ व कमर हीं धरतात.

जो क्षत-क्षीणरोगी सशक्त आहे, ज्याचा अग्नि प्रदीप्त आहे आणि ज्यास रोगाचीं थोडींच लक्षणें झालीं आहेत तो रोगी सुखसाध्य समजावा. एक वर्ष होऊन गेल्यावर याप्य आणि ज्यांत सर्व लक्षणें विद्यमान आहेत तो असाध्य समजून सोडून द्यावा.

उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसामधुसंयुताम् ।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात्सशर्करम् ॥ १२ ॥
पार्श्वबस्तिरुजश्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम् ॥ १३ ॥
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम् ।
त्वक्क्षीरी समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥ १४ ॥
इक्ष्वालिका बिसग्रन्थि पद्मकेशर चन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत्क्षती ॥ १५ ॥
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम् ।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिबेत् ॥ १६ ॥
कासी पर्वास्थिशूलीच लिह्यात्सघृतमाक्षिकान् ।
मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलान् ॥ १७ ॥
एलापत्रत्वचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा ।
सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ १८ ॥
सञ्चूर्ण्य मधुना युक्ता गुलिकाः सम्प्रकल्पयेत् ।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेन्ना दिने दिने ॥ १९ ॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २० ॥
शोषप्लीहाढ्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतं क्षयम् ।
गुलिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २१ ॥

उरांत क्षत झालें आहे असें समजल्यावर तात्काळीच लाखेचें चूर्ण मध

घालून दुधांतून घ्यावें आणि तें जिरल्यावर साखरेसह दूधभात जेवावा. ज्याच्या कुशींत व बस्तींत शूळ होत असेल व ज्याचें पित्त आणि जठराग्नि हीं मंद असतील, त्यानें मद्यांतून लाखेचें चूर्ण घ्यावें. ज्यास पातळ जुलाब होत असतील, त्यानें नागरमोथा, अतिविष, पहाडमूळ, आणि इंद्रजव यांच्या चूर्णा-बरोबर लाखेचें चूर्ण घ्यावें. लाख, तूप, मेण, जीवनीय गणांतील औषधें, खडीसाखर, व वंशलोचन हीं औषधें समभाग घालून आटविलेलें दूध, ज्याचा जठराग्नि प्रदीप्त आहे अशा उरःक्षत रोग्यानें घ्यावें. तालिमखाना, कमळाची देंठी, पिंपळमूळ, कमळांतील केशर व चन्दन हीं औषधें टाकून कढविलेलें दूध उरांतील क्षत भरून येण्याकरितां मध टाकून घ्यावें. हिरव्या जवांचें पीठ दुधांत शिजवून तूप टाकून ताप व दाह असतां घ्यावें किंवा सातूचें (भाजलेल्या जवांचें) पीठ दूध,खडीसाखर व मधांत मिळवून घ्यावें. उरःक्ष-तांत खोकला आणि सांधे व हाडें यांत शूळ हे विकार होत असल्यास मोहा-चीं फुलें, ज्येष्ठमध, काळीं द्राक्षें, वंशलोचन, पिंपळी व चिकणामूळ यांचें चूर्ण तूप व मधांतून चाटावें. **एलादिगुटिका**—वेलची, तमालपत्र, व दालचिनी हीं प्रत्येकीं अर्धा अर्धा तोळा, पिंपळी २ तोळे, खडीसाखर, ज्येष्ठ-मध, खारका, व द्राक्षें हीं प्रत्येकीं चार चार तोळे घेऊन सर्वांचें चूर्ण करून मध मिळवून एकएक तोळ्याच्या गोळ्या कराव्या. यांतून दररोज एक एक गोळी खावी. या गोळ्या खोकला, दमा, ताप, उचकी, उलटी, मूर्च्छा, मद, भोंवळ, रक्ताचे बेडके पडणें, तहान, बरगडया दुखणें, अरुची, शोष, पानथरी, आढयवात, स्वरभेद, उरःक्षत, क्षय, आणि रक्तपित्त या रोगांचा नाश करि-तात व तर्पण करून वीर्याची वृद्धि करितात.

रक्तेतिवृत्ते दक्षाण्डं यूषैस्तोयेन वा पिबेत् ।
चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा छागजांगलम् ॥ २२ ॥
चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम् ।
रक्तष्ठीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ २३ ॥

मधूकमधुकक्षीर सिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥ २४ ॥
क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनिले ।
शृतक्षीरसरेणाद्यात्सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥ २५ ॥
शर्कराञ्च यवक्षौद्रजीवकर्षभका मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणः क्षतः कृशः ॥ २६ ॥
क्रव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिवेच्च सः ।
पिपप्पली क्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणित वर्धनम् ॥ २७ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षशालप्रियंगुभिः ।
तालमस्तकजम्बूत्वाक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ॥ २८ ॥
साश्वकर्णैः शृतात्क्षीराद्द्याज्जातेन सर्पिषा ।
शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥ २९ ॥
यष्ट्याह्वानागबलयोः क्राथे क्षीरसमे घृतम् ।
पयस्या पिप्पाली वांशी कल्कसिद्धं क्षते शुभम् ॥ ३० ॥
कोललाक्षारसे तद्वत्क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः कट्वंगदार्वीत्वग्वत्सकत्वक्फलैर्घृतम् ॥ ३१ ॥

रक्त अतिशय जाऊं लागल्यास कोंबड्याच्या किंवा चिमणीच्या अंड्यांतील बल्क किंवा बोकडाचें अथवा जांगल जनावराचें रक्त, यूष किंवा रस स्वरूपानें घ्यावें. ज्यास रक्ताचे बेडके पडत असतील त्यानें पुनर्नव्याच्या मुळ्या, लाल साळीचे तांदूळ व साखर यांचें चूर्ण, द्राक्षांचा काढा, दूध व तूप यांत शिजवून खावी. ज्या उरःक्षत रोग्याचा अधोवायु सरत नसेल त्यानें बकरीची चर्बी थोडें सैंधव मिळवून मद्यांत शिजवून खावी. अशक्त, क्षीण झालेला, उरांत क्षत झालेला व ज्यास झोंप लागत नाहीं. परंतु ज्याचा जठराग्नि प्रदीप्त आहे, अशा रोग्यानें तापविलेल्या दुधावरच्या साईबरोबर, मध, तूप, व साखर घालून बकरीची चर्बी खावी. किंवा क्षीण, क्षत झालेल्या व कृश मनुष्यानें

साखर, जवांचें पीठ, मध, जीवक, ऋषभक व मध हीं एकत्र मिळवून चाटून वर तापविलेलें दूध प्यावें. तसेंच मांसाहारी प्राण्यांच्या मांसाचा शोरुवा, पिंपळी व मध मिळवून तुपाची फोडणी देऊन प्यावा. हा मांस व रक्त वाढवितो. उरःक्षती व वीर्यक्षयी मनुष्यानें वड, उंबर, पिंपळ, पायरी, राळेचा वृक्ष, गहुला, ताडाच्या शेंडयांतील मगज, जांभळीची साल, चारोळी, पद्मकाष्ठ व लघु राळेच्या वृक्षाचा डिंख हीं औषधें घालून कढविलेल्या दुधांतून लोणी काढून त्याचें तूप करून त्याच्या बरोबर साळीच्या तांदळांचा भात जेवावा. ज्येष्टमध व गांगेरुकी (तुपकडी) यांचा काढा करून त्यांत काढ्याइतकेंच दूध आणि क्षीरकाकोली, पिंपळी व वंशलोचन यांचा कल्क मिळवून तूप सिद्ध करून तें घ्यावें. हें उरःक्षतावर हितकर आहे. बोरें व लाखेचा काढा, आठपट दूध आणि टेंटूमूळ, दारुहळद, दालचिनी, कुडयाची साल व कुळ्याच्या बिया यांचा कल्क मिळवून तूप सिद्ध करावें. हेंही उपरोक्त तुपाचे गुण करितें.

जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥ ३२ ॥
पुनर्नवे द्वे मधुकमात्मगुप्तां शतावरीम् ।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीं तथा ॥ ३३ ॥
शृंगाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
बदराक्षोटखर्जूरवाताभाभिषुकाण्यपि ॥ ३४ ॥
फलानि चैवमादीनि कल्कान्कुर्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षुच्छागमांसरसं पयः ॥ ३५ ॥
कुर्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थे विपाचयेत् ।
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलां तथा ॥ ३६ ॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैलाहेमत्वङ्मरिचानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥ ३७ ॥

अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ३८ ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान्कृशान्वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥ ३९ ॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
पुत्रदं वमिमूर्च्छाह्रृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ ४० ॥

अमृतप्राशघृत—जीवक, ऋषभक, (अभावीं गुळवेल, वंशलोचन) भुइकोहळा (साधा), जीवन्ती, सुंठ, कचोरा, सालवण, पिठवण, रानमूग, रानउडीद, मेदा, महामेदा (अभावीं अस्कंध, उपळसरी, काकोली, क्षीरकाकोली, रिंगणीमूळ, डोरलीमूळ, तांबडा व पांढरा पुनर्नवा, ज्येष्ठमध, कवचबीज, शतावरी, ऋद्धि (अभावीं चिकणामूळ) फालसा, भारंगमूळ, द्राक्षें, शिंगाडे, भुईआंवळी, पांढरा भुईकोहळा, पिंपळी, चिकणा, बोरें, अक्रोड, खारका, बदाम, पिस्ता आणि अशाच तऱ्हेचीं इतर मेव्याचीं फळें प्रत्येकीं एक एक तोळा घेऊन वाटून कल्क करावा; त्यांत आंवळ्यांचा, भुइकोहळ्याचा व उंसाचा रस, बकऱ्याच्या मांसाचा शोरवा व दूध हीं प्रत्येकीं एक एक शेर घालावीं आणि यांनीं एक शेर तूप सिद्ध करावें. तें निवून थंड झालें ह्मणजे यांत अर्धाशेर मध, २०० तोळे साखर, आणि तमालपत्र, वेलची, नागकेशर, दालचिनी, व काळीं मिरें या प्रत्येकाचें दोन दोन तोळे चूर्ण घालून तें एकंदर मिश्रण सारखें मिळवावें. याचें नांव अमृतप्राशघृत आहे. हें शक्त्यनुरूप नित्य सेवन केलें असतां अमृताप्रमाणें गुण करितें. हें अमृततुल्यघृत सेवन करून वर दूध व मांसाचे शोरवे यांचें भोजन करावें. ज्यांच्या शरीरांतील वीर्य नाहींसें झालें आहे, उरांत क्षत आहे, क्षयी, अशक्त, रोगानें क्षीण झालेले, कामासक्त, कृश, निस्तेज व ज्यांचा स्वरभेद झाला आहे अशा मनुष्यांस पुष्ट करितें, खोकला, उचकी, ताप, दमा, दाह, तहान, रक्तपित्त, वांति, मूर्च्छा, योनिरोग व मूत्ररोग यांचा नाश करितें आणि वांझ स्त्रियांस पुत्र देतें.

श्वदंष्ट्रोशीरमंजिष्ठबलाकाश्मर्यकत्तृणम् ।
दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिराम् ॥ ४१ ॥
पालिकं साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
कल्कः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः ॥ ४२ ॥
शतावर्यृद्धिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीबिसैः ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्द्रवशूलनुत् ॥ ४३ ॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकामशोषक्षयापहः ।
धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ ४४ ॥

श्वदंष्ट्रादिघृत—गोखरू, वाळा, मंजिष्ठ, चिकणामूळ, शिवणीचीं फळें, रोहिस गवत, दर्भाचीं मुळें, पिठवण, पळस, ऋषभक व सालवण हीं औषधें चार चार तोळे घेऊन त्यांचा काढा करावा. त्यांत त्याच्या चतुर्थांश दूध, आणि कवचबीज, जीवंती, मेदा, ऋषभक, जीवक, शतावरी, ऋद्धि, द्राक्षें, साखर, मुंडी व कमळाचे देंठ यांचा कल्क योग्यप्रमाणानें मिळवून त्यांत एक शेर तूप सिद्ध करावें. हें वातज व पित्तज हृद्रोग, शूल, मूत्रकृच्छ्र, प्रमेह, मूळव्याध, खोकला, क्षयरोग, आणि रसादि धातूंचा क्षय यांस नाहींसे करून धनुष्य, स्त्रीसंग, मद्यपान ओझें वाहणें व मार्ग चालणें या कारणांनीं क्षीण झालेल्या मनुष्याची शक्ति व मांस वाढवितें.

मधुकाष्टपलं द्राक्षाप्रस्थक्काथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ ४५ ॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं सक्तु क्षत क्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम् ॥ ४६ ॥

सक्तुप्रयोग—ज्येष्ठमध ३२ तोळे आणि ६४ तोळे काळीं द्राक्षें यांच्या काढयांत ३२ तोळे पिंपळीचा कल्क मिळवून ६४ तोळे तूप सिद्ध करावें. तें थंड झाल्यावर त्यांत ३२ तोळे मध व ३२ तोळे

साखर घालून सारखें मिळवावें. हें समभाग सातूच्या पिठाबरोबर घेतलें असतां उरःक्षत, क्षय व रक्तगुल्म या रोगांवर हितकर आहे.

धात्रीफल विदारीक्षुजीवनीयरसाद्घृतात् ।
छागगोपयसोश्चैव सप्तप्रस्थान्पचेद्भिषक् ॥ ४७ ॥
सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्ततः ।
यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमोहक्षयापहम् ।
वयः स्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ ४८ ॥

आवळकाठी, भुइकोहळा, ऊंस व जीवनीय गणांतील औषधें यांपैकीं प्रत्येकाचा एक एक शेर ह्मणजे ६४ तोळे काढा, बकरीचें व गाईचें दूध प्रत्येकीं एक शेर आणि तूप एक शेर याप्रमाणें एकंदर सात जिनसा सात शेर एकत्र करून रीतीप्रमाणें तूप सिद्ध करावें. तें निवल्यावर त्यांत एकशेर खडीसाखर व एकशेर मध मिळवून तें सेवन करावें. हें तूप क्षयरोग, फेंपरें, रक्तपित्त, खोकला, मोह व रसादि धातूंचा क्षय यांस दूर करून तारुण्य राखतें, आयुष्य वाढवितें आणि मांस, वीर्य व शक्ति देतें.

घृतन्तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत् ।
लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम् ।
आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥ ४९ ॥
क्षामक्षीणकृशांगानामेतान्येव घृतानिच ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ ५० ॥
सर्पिर्गुडान्समध्वांशान्जग्ध्वा दद्यात्पयोऽनुच ।
रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतर माप्नुयात् ॥ ५१ ॥

उरःक्षतांत पित्त अधिक वाढलें असल्यास तूप चाटावें ह्मणजे पूर्वोक्त घृतप्रयोगांपैकीं जे तूप चाटावयाचे प्रयोग सांगितले आहेत ते करावे. आणि वायूचा जोर असल्यास तूप प्यावें. लेह्य ह्मणजे चाटावयाच्या प्रयोगांत तुपाचें प्रमाण थोडें असतें त्यामुळें तें अगोदरच मंदावलेल्या जठराग्नीस अधिक मंद न करितां पित्ताचें शमन करितें. प्यालेलें तूप प्रमाणानें जास्त असल्यामुळें

वायूस जोरानें हटवितें व जाज्वल्य जठराग्नीसही किंचित् शमवितें. अशक्त, क्षीण व कृश मनुष्यास वर सांगितलेलीं घृतें, वंशलोचन, साखर व लाह्या यांचें चूर्ण घालून योग्य योजनेनें प्यावयास द्यावीं. पुढें सांगितलेले सर्पिर्गुड चतुर्थांश मध मिळवून खावे आणि वर दूध प्यावें. त्या योगानें रेत, वीर्य, शक्ति व पुष्टि हीं फार लवकर प्राप्त होतात.

बलां विदारीं ह्रस्वाञ्च पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ।
पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुङ्गामुष्टयंशकामपि ॥ ५२ ॥
एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशके ।
जीवनीयैः पचेत्कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥ ५३ ॥
सिता पलानि पूतेऽस्मिञ्छीते द्वात्रिंशतं क्षिपेत् ।
गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृंगाटकस्य च ॥ ५४ ॥
सक्षौद्रं कुडवांशेन तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
स्त्यानं सर्पिर्गुडान्कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥ ५५ ॥
ताञ्जग्ध्वा पालिकान्क्षीरं मद्यं वानुपिबत्कफे ।
शोषे कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते ॥ ५६ ॥
रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
शस्ताः पार्श्वशिरःशूले विभेदे स्वरवर्णयोः ॥ ५७ ॥

सर्पिर्गुड—चिकणामूळ, भुइकोहळा, सालवण, पिठवण, डोरली, गोखरू व घेटुळी हीं चार चार तोळे आणि वड, पिंपळ, उंबर, पायरी व पारोसा पिंपळ या पांच वृक्षांचे कोंब प्रत्येकीं चार चार तोळे यांचा काढा करून त्यांत दुप्पट दूध, भुइकोहळ्याचा रस व बकऱ्याच्या मांसाचा शोरुआ प्रत्येकीं चौथा हिस्सा आणि एक एक तोळा जीवनीय गणांतील औषधांचा कल्क मिळवून चार शेर तूप सिद्ध करावें. तें थंड झालें ह्मणजे गाळून घेऊन त्यांत १२८ तोळे खडीसाखर आणि गव्हांचें पीठ, पिंपळी, वंशलोचन व शिंगाडे यांचें चूर्ण आणि मध प्रत्येकीं

१६ तोळे घालून पिंपळीनें सारखें ढवळून दाट व चिकट झालें ह्मणजे त्याच्या चार चार तोळ्याच्या गोळ्या करून त्या भोजपत्रांत गुंडाळून ठेवाव्या; यास 'सर्पिगुड' ह्मणतात. शक्त्यनुसार या गोळ्या सेवन करून वर दूध प्यावें. कफाचा जोर असल्यास मद्य प्यावें. हा सार्पिगुड क्षयरोग, खोकला, उरांतील क्षत, क्षीणता, श्रम, स्त्रीसंग, ओझें वाहणें, या कारणांनीं आलेली अशक्तता, रक्ताचे बेडके पडणें, दाह, पीनस, छाती–बरगड्या-डोकें दुखणें, स्वरभेद व शरीराची निस्तेजता या विकारांवर प्रशस्त आहे.

त्वक्क्षीरी श्रावणी द्राक्षा मूर्वर्षभजीवकैः ।
वीरर्द्धिक्षीरकाकोली बृहतीकपिकच्छुभिः ॥ ५८ ॥
खर्जूरफलमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।
धात्रीविदारीक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ ५९ ॥
शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ।
क्षिप्त्वा सर्पिर्गुडान्कुर्यात्कासहिक्काज्वरापहान् ॥ ६० ॥
यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ।
शुक्रनिद्राक्षयं तृष्णां हन्युः कार्श्यं सकामलम् ॥ ६१ ॥

दुसरा सार्पिर्गुडक.—वंशलोचन, मुंडी, काळ्या मनुका, मोरवेल, ऋषभक, जीवक, काकोली, क्षीरकाकोली, डोरलीमूळ, कवचबीज, खारका व मेदा हीं सर्व औषधें चार चार तोळे घेऊन दुधांत वाटावीं आणि त्यांत आंवळ्यांचा, भुइकोहळ्याचा व उंसाचा रस एक एक शेर मिळवून त्यानें एक शेर तूप सिद्ध करावें. तें निवल्यावर त्यांत २०० तोळे साखर आणि ३२ तोळे मध मिळवून पूर्वोक्त रीतीनें सर्पिगुड तयार करावे. हे खोकला, उचकी, ताप, क्षयरोग, तमकश्वास, रक्तपित्त, हलीमक, वीर्यक्षय, झोंप नष्ट होणें, तहान, कृशता व कावीळ या विकारांचा नाश करितात.

द्राक्षां नवामामलकीमात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
शतावरीं विदारीञ्च समांशां पिप्पलीं तथा ॥ ६२ ॥

पृथग्दशफलान्भागान्पलान्यष्टौ च नागरात् ।
यष्ट्याह्वसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥ ६३ ॥
क्षीरतैलघृतानां च ह्याढके शर्करा शते ।
क्वथिते तानि चूर्णानि दत्वा बिल्वसमान् गुडान् ॥ ६४ ॥
कुर्यात्तान्भक्षयेत्क्षीणः क्षतशुष्कश्च मानवः ।
तेन सद्यो रसादीनां वृद्ध्या पुष्टिं स विन्दति ॥ ६५ ॥

तिसरा सर्पिर्गुडक.—द्राक्षें, ओले आंवळे, कवचबीज, पुनर्नवा, शतावरी, भुइकोहळा व पिंपळी हीं प्रत्येकीं ४० तोळे; सुंठ ३२ तोळे, आणि ज्येष्ठमध, पादेलोण व काळीं मिरें हीं आठ आठ तोळे घेऊन त्यांचें चूर्ण करून ठेवावें. नंतर दूध, तेल व तूप चार चार शेर आणि साखर ४०० तोळे यांचा एकत्र पाक करून त्यांत वरील चूर्ण मिळवून बेलफळाएवढे गुड (गोळे) करावे. हे सेवन केल्यानें लवकरच क्षीण व क्षतक्षयी मनुष्याच्या रसादिकांची वृद्धि होऊन तो पुष्ट होतो.

गोक्षीराद्द्व्याढकं सर्पिः प्रस्थमिक्षुरसाढकम् ।
विदार्याः स्वरसात्प्रस्थं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ॥ ६६ ॥
दद्यात्सिध्यति तस्मिँस्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ।
मधूकपुष्पं कुडवं पियालकुडवं तथा ॥ ६७ ॥
तुगाक्षीर्यर्धकुडवां खर्जूराणिच विंशतिम् ।
पृथग्बिभीतकान्यक्षः पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ॥ ६८ ॥
त्रिंशत्पलानिखण्डाच्च मधुकात्कर्षमेव च ।
तथार्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि चावपेत् ॥ ६९ ॥
सिद्धेऽस्मिन्कुडवं क्षौद्रं शीते क्षिप्त्वाथ मोदकान् ।
कारयेन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥ ७० ॥
वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
शुष्यतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥ ७१ ॥

कृशदुर्बल वृद्धानां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।
योनिदोषक्षतस्रावहतानां चापि योषिताम् ॥ ७२ ॥
गर्भार्थिनीनां गर्भश्च स्रवेद्यासां म्रियेत वा ।
धन्या बल्या हितास्ताभ्यः शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ७३ ॥

सर्पिर्मोदक–गाईचें दूध ८ शेर, तूप १ शेर, उंसाचा रस चार शेर, भुइकोहळ्याचा अंगरस एक शेर व तित्तिरपक्ष्याचा मांसरस एक शेर, हीं सर्व एकत्र मिळवून अग्नीवर शिजत ठेवावीं. हें मिश्रण बरेंच उकळून तयार होण्याच्या बेतांत आलें ह्मणजे त्यांत मोहाचीं फुलें १६ तोळे, चारोळ्या १६ तोळे, वंशलोचन ८ तोळे, खारका वीस, बेहडे वीस, पिंपळी चार तोळे, खडीसाखर १२० तोळे, ज्येष्ठमध एक तोळा, आणि जीवनीय गणांतील औषधें दोन दोन तोळे हीं उंसाच्या रसांत वाटून घालावीं. हें सिद्ध होऊन थंड झालें ह्मणजे त्यांत १६ तोळे मध आणि चार चार तोळे काळीं मिरें व काळें जिरें यांचें चूर्ण मिळवून लाडू बनवावे. हे मोदक वात, रक्तपित्त, क्षत, खोकला, धातुक्षय, राजयक्ष्मा, वीर्यक्षय, छातींत रक्त गोठणें, कृश, दुर्बळ, वृद्ध; पुष्टि, कांति, व शक्ति इच्छिणाऱ्या मनुष्यांस, योनिरोग, योनिक्षत, योनिस्रावानें पीडिलेल्या, वांझ, ज्यांचा गर्भस्राव होतो किंवा मुलें होऊन मरतात अशा स्त्रियांस हितकर, शक्ति देणारे, धन्य, आणि वीर्य व रक्त वाढविणारे आहेत.

बस्तिदेशे विकुर्वाणे स्त्रीप्रसक्तस्य मारुते ।
वातघ्नान्बृंहणान्वृष्यान्योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ॥ ७४ ॥
शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण वा ।
संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पिबेत्कासज्वरापहम् ॥ ७५ ॥
फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे भृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥ ७६ ॥
सक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यथाप्रसारभ्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ ७७ ॥

जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टं तु जांगलम् ।
रसं प्रयोजयेत्क्षीणो व्यंजनार्थं सशर्करम् ॥ ७८ ॥
गोमहिषाश्वनागाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ।
यथाग्नि भोजयेद्यूषैः फलाम्लैर्घृतसंस्कृतैः ॥ ७९ ॥
दीप्तेऽग्नौ विधिरेषः स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ।
यक्ष्मिणां विहितो ग्राही भिन्ने शकृति चेष्यते ॥ ८० ॥

अत्यंत कामासक्त मनुष्याचा वायु बस्ति प्रदेशांत विकृत झाला असतां त्यास वातनाशक, पौष्टिक व वीर्यवर्धक औषधें द्यावीं. खडीसाखर व पिंपळीचें चूर्ण तुपांतून किंवा मधांतून घ्यावें. अथवा पिंपळी व खडीसाखर घालून आटविलेलें दूध घ्यावें ह्मणजे खोकला व ताप बरे होतात. भुईकोहळ्याच्या व उंसाच्या रसांत आमसोलें टाकून त्यांचें कढण करावें व त्यास तुपाची फोडणी देऊन तें अतिशय स्त्रीसंगानें क्षीण झालेल्या मनुष्यानें घ्यावें. हें उत्तम आयुरक्षक व पौष्टिक आहे. ज्या क्षतक्षीण मनुष्याचा अग्नि प्रदीप्त असेल व ज्यास जवांचें अन्न मानवत असेल त्यानें वस्त्रगाळ सातूच्या पिठाचें मंथ करून मध--तूप मिळवून घ्यावें. क्षीण झालेल्या मनुष्यानें जीवनीय गणांतील औषधें घालून जांगल जनावरांच्या मांसाचा शोरवा तयार करून त्यास तुपाची फोडणी देऊन त्यांत थोडी साखर घालून त्याबरोबर भात जेवावा. गाय, हैस, घोडी, हत्तीण व बकरी यांचें दूध व मांसरस यांचें, आमसोल घालून तुपाची फोडणी देऊन यूष करून त्याबरोबर जेवावें. हा विधि ज्यांचा अग्नि प्रदीप्त आहे अशा क्षयरोग्यांकरितांच सांगितला आहे. ज्यांचा अग्नि मंद असेल त्यास पुढें सांगितलेलीं दीपक पाचक औषधें द्यावीं. तसेंच ज्यांस पातळ जुलाब होत असतील त्यास ग्राहक औषधें द्यावीं.

पांचलिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात्पले ।
कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमर्जकात् ॥ ८१ ॥

एकैकं मरिचाजाज्योर्धान्यिकाद्द्वे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत् ।
रोचनं दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ॥ ८३ ॥

सैन्धवादिचूर्ण--सैंधव व सुंठ चार चार तोळे, पादेलोण ८ तोळे, अमसोलें १६ तोळे, डाळिंबसाल १६ तोळे, आजवल्याचीं पानें १६ तोळे काळीं मिरें व काळें जिरें चार चार तोळे, धणे ८ तोळे आणि साखर ४८ तोळे या सर्व जिनसांचें चूर्ण करून एकत्र मिळवावें, आणि खाण्या पिण्याच्या पदार्थांतून वापरावें. हें रुचि देणारें, अग्निदीपक, शक्तिवर्धक आणि बरगड्यांतील दुखणें, दमा व खोकला नाहींसें करणारें आहे.

एका षोडशिका धान्याऽद्द्वद्वेजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लद्विर्द्विः सौवर्चलात्पलम् ॥ ८४ ॥
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात्पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोडश पले शर्कराया विमिश्रयेत् ।
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥ ८५ ॥

षाडव--धणे १ तोळा, काळें जिरें व अजमोदा दोन तोळे, डाळिंबाची साल व अमसोलें आठ आठ तोळे, पादेलोण चार तोळे, सुंठ एक तोळा आणि कवठाचा गीर वीस तोळे या सर्वांचें चूर्ण करून त्यांत ६४ तोळे साखर मिळवून चटणी अथवा पंचामृत तयार करावें व तें वरील चूर्णा-प्रमाणें खाण्या पिण्याच्याच्या पदार्थांत वापरावें.

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षविवर्धनम् ।
पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥ ८६ ॥
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलारोग्यकरः परः ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽथ शुण्ठीमधुकयोस्तथा ॥ ८७ ॥

गांगेरूकीचें मूळ पहिल्या दिवशीं अर्धा तोळा, दुसऱ्या दिवशीं एक

तोळा याप्रमाणें दररोज अर्धा तोळा वाढवीत वाढवीत चार तोळा प्रमाणावर येऊन पोंचलें ह्मणजे दररोज चार तोळे प्रमाणें एक महिनाभर दुधाबरोबर घ्यावें. हें औषध घेत असतां अन्न अगदीं न खातां निव्वळ दुधावर रहावें. हा प्रयोग पुष्टि, आयु, शक्ति व आरोग्य देण्याविषयीं उत्तम आहे. याचप्रमाणें मण्डूकपर्णी, सुंठ, व ज्येष्ठमध यांचेही कल्प आहेत.

यच्चोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलॉस्तथा ॥ ८८ ॥
उपेक्षितो भवेत्तस्मिन्ननुबन्धो हि यक्ष्मणः ।
प्रागेवागमनात्तस्य तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ ८९ ॥

याशिवाय क्षयरोग, खोकला व रक्तपित्त या रोगांवर जे जे हितावह उपचार सांगितले आहेत ते सर्व रोग्याचा जठराग्नि, सात्म्य, शक्ति व रोगाचें मान पाहून उरःक्षतांत योजावें. उरःक्षताची हेळसांड केल्यानें त्याचा परिणाम क्षयावर जातो. करितां तितकी मजल पोंचण्यापूर्वीच त्वरेनें उरःक्षताची चिकित्सा करावी.

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यपृथगाकृतिम् ।
असाध्ययाप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिमेव च ॥ ९० ॥
उक्तवाञ्ज्येष्ठशिष्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
तत्त्वार्थविद्वीतरजस्तमोदोषः पुनर्वसुः ॥ ९१ ॥

क्षतक्षयाचीं कारणें, त्याचीं सामान्य विशेष लक्षणें, साध्य—असाध्य-याप्य भेद, आणि साध्याची चिकित्सा इतके विषय या क्षतक्षीण चिकित्साध्यायांत तत्वज्ञ, व रज—तम दोष रहित अशा आत्रेय महर्षींनीं आपल्या अग्निवेश नांवाच्या वडील शिष्यास सांगितले आहेत.

१६ षोडशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

श्वयथुचिकित्सितम् ।

भिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धजुष्टं मुनीन्द्रमभ्यात्मजमग्निवेशः ।
महागदस्य श्वयथोर्यथावत्प्रकोपरूपप्रशमानपृच्छत ॥ १ ॥
तस्मै जगादागदवेदसिन्धुप्रवर्तनाद्विप्रवरोऽत्रिजस्तान् ।
वातादिभेदात्रिविधस्य सम्यङ्निजानिजैकांगजसर्वजस्य ॥ २ ॥

वैद्यांत श्रेष्ठ आणि देव व सिद्ध यांनीं सेवित, असे जे आत्रेय मुनीन्द्र त्यांस त्यांचा शिष्य जो अग्निवेश त्यानें श्वयथु ह्मणजे सूज नांवाच्या महारोगाची कारणें, लक्षणें व चिकित्सा विचारिलीं असतां ते आयुर्वेद सागरतुल्य व विप्रकुलश्रेष्ठ असे आत्रेय ऋषि वातादि दोष भेदांनीं तीन प्रकारच्या आणि निज-आगन्तु भेदानें व एकांग-सर्वांग भेदानें दोन प्रकारच्या सुजेचें सविस्तर वर्णन करते झाले.

शुध्द्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च ॥ ३ ॥
अर्शांस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्मोपघातो विषमाप्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथौ प्रदिष्टः ॥४॥
बाह्यास्त्वचोदूषयिताभिघातः काष्ठाश्मशस्त्राग्न्यशमीविषाद्यैः ।
आगन्तुहेतुस्त्रिविधो निजश्च सर्वार्धगात्रावयवाश्रितत्वात् ॥५॥
बाह्याः शिराः प्राप्य यदा कफासृक्पित्तानि सन्दूषयतीह वायुः ।
तैर्बद्धमार्गः स तदा विसर्पन्नुत्सेधलिंगं श्वयथुं करोति ॥ ६ ॥
उरः स्थितैरूर्ध्वमधस्तु वायोः स्थानास्थितैर्मध्यगतैस्तु मध्ये ।
सर्वांगगैः सर्वगते क्वचित्स्थैर्दोषैःक्वचित्स्याच्छ्वयथुस्तदाख्यः ॥७॥

वमन विरेचनादि द्वारा संशोधन, रोग किंवा उपवास या कारणांनीं कृश व अशक्त झालेल्या मनुष्यानें क्षार, आंबट, तीव्र, गरम व जड पदार्थ खाणें; दहीं, माती, शाका, कच्चे-परस्पर विरुद्ध, नासलेलें किंवा विषारी

पदार्थ मिश्रित अन्न खाणें, मूळव्याध, निश्चेष्ट बसून राहणें, शरीराची अंत-र्बाह्य मलिनता, हृदयादि मर्मस्थानीं आघात होणें, स्त्रियांचें विषम-कष्ट-मय बाळंतपण आणि वमनविरेचनादि पंच कर्मासंबंधीं करावयाचे उप-चारि नीट रीतीनें न होणें हीं दोषज सुजेचीं कारणें होत. लांकूड, दगड, शस्त्र, विस्तव, वीज, विषार इत्यादिकांच्या बाह्य आघातानें त्वचा दूषित झाली असतां आगन्तु सूज उत्पन्न होते. दोन्ही प्रकारची सूज सर्वांगावर, अर्ध्या अंगावर किंवा कांहीं विशिष्ट अवयवांस धरून येते. दुष्ट वायु कफ, रक्त व पित्त यांस दूषित करून बाहेरच्या शिरांत नेतो. त्यांच्या योगानें वायूचा मार्ग बंद होऊन तो इकडे तिकडे पसरूं लागतो. त्यामुळें ती जागा सुजते अर्थात् त्या ठिकाणीं उंचवटा उत्पन्न होतो. प्रकुपित दोष छातींत असले तर छातीच्या वरच्या भागांतून सूज येत, बस्तींत असल्यास शरीराच्या अधोभागीं सूज येते, मध्यभागीं दोष असल्यास मध्यभागीं, शरीरभर पसरले असल्यास सर्व शरीर सुजतें. सारांश ज्या जागीं प्रकुपित दोष असतील त्या जागीं सूज येते. ज्या जागीं सूज असेल त्या जागेचें नांव त्या सुजेस देतात.

उष्मा तथा स्याद्दवथुः शिराणामायाम इत्येव च पूर्वरूपम् ।
सर्वस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गैस्तत्संज्ञमभ्येति भिषग्जितञ्च ॥ ८ ॥
सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्णाथशिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षाङ्गविवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥९॥
चलस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः सुषुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवाबली च श्वयथुः समी-
रणात् ॥ १० ॥
मृदुःसगन्धोऽसितपीतरागवान्भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः ।
य उष्यतेऽस्पर्शसहोऽक्षिरागकृत्सपित्तशोथोभृशदाहपाकवान् ॥ ११ ॥

गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवन्हिमान्द्यकृत् ।
सुकृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो नचोन्नमेद्रात्रिबलीकफान्वितः॥१२॥

ज्या जागीं सूज यावयाची असेल त्या जागीं गरम होणें, तेथून वाफा निघाल्यासारखा भास होणें, आणि तेथील शिरा ताणणें, हीं सुजेचीं पूर्व लक्षणें होत. सूज तेवढी सान्निपातिक असते. परंतु ज्यांत जो दोष अधिक असेल त्यास त्याचें नांव देतात. व त्याच दोषास मुख्य धरून चिकित्सा केली जाते. सुजलेली जागा जड होणें, सूज एके ठिकाणीं न राहतां पसरणें, उंचवटा येणें, उष्णता, सुजलेल्या जागेच्या शिरा बारीक होणें, कांटा येणें, व आंगाचा रंग बदलणें, हीं सुजेचीं सामान्य लक्षणें होत. वाताधिक सूज एके ठिकाणीं स्थिर न राहतां पसरते, सुजलेल्या जागेची कातडी पातळ, खरखरीत, तांबूस व काळी होते, सुजलेली जागा बधिर होते, त्या जागीं कांटा येतो, वेदना होतात, निदानवर्जन केल्यानेंच लवकर बरी होते, दाबली असतां बरीच उंच होते, आणि तिचा दिवसा जोर असतो. पित्ताधिक सूज नरम असते, तीस दुर्गंध येतो, तिचा रंग काळसर, पिंवळट, तांबूस होतो, सुजलेली जागा गरम होते, स्पर्श केलेला आवडत नाहीं, डोळे तांबूस होतात, सुजेंत अतिशय आग होते, व ती पिकते आणि भ्रम, ताप, घाम, तहान व मद हे विकार होतात. कफाधिक सूज जड, न पसरणारी, पांढरुक रंगाची, कष्टानें उत्पन्न व बरी होणारी आणि वातज सुजेप्रमाणें दाबली असतां वर न उठणारी अशी असते. ही सूज रात्रीं बळावते आणि अरुचि, पडसें, अति झोंप, वांति, व अग्निमांद्य हे विकार होतात.

कृशस्य रोगैरबलस्य यो भवेदुपद्रवैर्वा वमिपूर्वकैर्युतः ।
महार्तिमर्मानुगतोऽथ राजिमान्परिस्रवन्भीमबलश्च सर्वशः ॥ १३ ॥
अहीनमांसस्य य एकदेशजो नवोऽबलस्तस्य सुखःससाधने ।
निदानदोषर्तुविपर्ययक्रमैरुपाचरेत्तं बलदोषकालवित् ॥ १४ ॥

कृश व रोगांनीं अशक्त झालेल्या मनुष्यास वमनादि उपद्रवांनीं युक्त, अत्यंत वेदनायुक्त, मर्मस्थानीं पोंचलेली, रेखायुक्त, वाहणारी आणि सर्व प्रकारें भयंकर जोरदार सूज आली असतां ती असाध्य समजावी. पुष्ट मनुष्यास आलेली, एक दोषज, नुकतीच उत्पन्न झालेली व हलकी सूज सुसाध्य असते. तिची चिकित्सा रोग व रोग्याची शक्ति, दोष आणि कालमान जाणणाऱ्या वैद्यानें रोगांचीं कारणें, दोष व ऋतु यांच्या विपरीत क्रमानें करावी.

अथामजं लंघनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुल्बणदोषमादितः ।
शिरोगतं शीर्षविरेचनैरधोविरेचनैरूर्ध्वहरैस्तथोर्ध्वजम् ॥ १५ ॥
उपाचरेत्स्नेहगतं विरूक्षणैः प्रकल्पयेत्स्नेहविधिञ्चरूक्षजे ।
विबद्धविट्केऽनिलजेनिरूहणं घृतन्तुपित्तानिलजेसतिक्तकम् ॥१६॥
पयश्च मूर्च्छारतिदाहतर्षिते विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।
कफोत्थितं क्षारकटूष्णसंयुतैः समूत्रतक्रासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥ १७ ॥

आमदोषजनित सुजेवर प्रथम लंघनपाचनादि उपचार करावे. दोष फार वाढलेले असल्यास वमन-विरेचनादिकांनीं संशोधन करावें. मस्तकांत दोष असल्यास शिरोविरेचन अर्थात् नस्य द्यावें. शरीराच्या अधोभागीं दोष असल्यास जुलाब द्यावे. आणि वरच्या भागांत असल्यास वमन करवावें. अति स्निग्ध आहारादिकांनीं उत्पन्न झालेल्या सुजेवर रूक्ष क्रिया करावी, आणि रूक्षतेनें आलेल्या सुजेवर स्निग्ध उपचार करावे. मलावरोधयुक्त वातज सुजेंत निरूहबस्ति द्यावा आणि वातपित्तज सुजेंत तिक्तघृत द्यावें. मूर्च्छा, बेचैनी, दाह व तृषा हे विकार होत असल्यास दूध द्यावें व अशा प्रकारच्या रोग्यास संशोधन देणें असल्यास गोमूत्र मिळवून द्यावें. कफजन्य सुजेंत क्षार, तिखट व गरम औषधें मिळवून गोमूत्र, ताक व आसवें यांचा उपयोग करावा.

ग्राम्यानूपं पिशितलवणं शुष्कशाकं नवान्नम् ।
गौडं पिष्टं दधितिलकृतं विज्जलं मद्यमम्लम् ।

धानावल्लूरमशनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि ।
स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनञ्च ॥ १८ ॥

ग्राम्य व पाणथळ देशांत राहणाऱ्या जनावरांचें मांस, मीठ, सुक्या भाज्या, नवें धान्य, गूळ, पिठाचे पदार्थ, दहीं, तिळाचे पदार्थ, चिकट पदार्थ, आंबट मद्य, पोहे किंवा भाजलेले जव, सुकविलेलें मांस, जड, न सोसणारे व विदाही पदार्थ, रात्रींची झोप, व स्त्रीसंग इतक्या गोष्टी सूज आलेल्या मनुष्यानें वर्ज्य कराव्या.

व्योषं त्रिवृत्तिक्तकरोहिणी च सायोरजस्का त्रिफलारसेन ।
पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोफं मूत्रेणगव्येन हरीतकी वा ॥ १९ ॥
हरीतकी नागर देवदारुमुस्ताम्बुयुक्तं सपुनर्नवंवा ।
सर्वं पिबेत्रिष्वपि मूत्रयुक्तं स्नानश्चजीर्णे पयसान्नमद्यात् ॥ २० ॥
पुनर्नवानागरमुस्तकल्कान्प्रस्थेन धीरः पयसोऽक्षमात्रान् ।
मयूरकं मागधिकां समूलां सनागरां वा प्रपिबेत्सवाते ॥ २१ ॥
दन्तीत्रिवृत्र्यूषणचित्रकैर्वा पयः शृतं दोषहरं पिबेन्ना ।
द्विप्रस्थमात्रं च पलाधिकैस्तैरर्धावशिष्टं पवने सपित्ते ॥ २२ ॥
सशुण्ठिपीतद्रुरसं प्रयोज्यं श्यामारुबूकोषणसाधितं वा ।
त्वग्दारुवर्षाभुमहौषधैर्वा गुडूचिकानागरदन्तिभिर्वा ॥ २३ ॥
सप्ताहमौष्ट्रं यदि वापि मासं पयःपिबेद्भोजनवारिवर्जी ।
गव्यं समूत्रं महिषीपयो वा क्षीराशनो मूत्रमथोगवांवा ॥ २४ ॥
तक्रं पिबेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सव्योषसौवर्चलमाक्षिकं वा ।
गुडाभयां वा गुडनागरांवा सदोषभिन्नामविबद्धवर्चाः ॥ २५ ॥
विड्वातसङ्गे पयसा रसैर्वा प्राग्भुक्तमद्यादुबूकतैलम् ।
स्रोतोविबन्धेऽग्निरुचिप्रणाशे मद्यान्यरिष्टांश्चपिबेत्सुजातान् ॥२६॥

सुंठ, मिरें, पिंपळी, निशोत्तर, कुटकी, व लोहचूर्ण त्रिफळ्याच्या काढ्यां-

तून घ्यावें किंवा गोमूत्रांतून हिरडयांचें चूर्ण घ्यावें, ह्मणजे कफजन्य सूज बरी होते. अथवा हिरडे, सुंठ, देवदार यांचें किंवा हीं तीन औषधें आणि वेटूळी यांचें चूर्ण कोमट पाण्याबरोबर खावें. हेंच चूर्ण तिन्हीं दोषांपासून होणाऱ्या सुजेवर गोमूत्रांतून घ्यावें. आणि तें जिरल्यावर स्नान करून दूधभात जेवावा. वातकफादिक सुजेवर घेटूळी व नागरमोथा एक एक तोळा घेऊन त्याच्या कल्कानें एक शेर दूध सिद्ध करून तें प्यावें. किंवा अघाडयाचें मूळ, पिंपळी, पिंपळमूळ, व सुंठ ह्या औषधांनीं दूध सिद्ध करून प्यावें. किंवा दन्तीमूळ, निशोत्तर, त्रिकटु व चित्रक हीं औषधें घालून कढविलेलें दूध प्यावें. हें दोषहरण करतें. वातपित्तजन्य सुजेवर हींच औषधें दोन दोन तोळे घालून दोन शेर दूध उकळावें व आटून अर्धे शिल्लक राहिलें ह्मणजे प्यावें. किंवा सुंठ व सरल देवदार; काळें निशोत्तर, एरंडमूळ व त्रिकटु; दालचिनी, देवदार, घेटुळी व सुंठ; अथवा गुळवेल, सुंठ व दंतीमूळ या औषधांनीं दूध कढवून प्यावें. सात दिवस किंवा एक महिनाभर अन्न पाणी अगदींच वर्ज्य करून नुस्त्या उंटिणीच्या दुधावर रहावें. गाईचें किंवा ह्मशीचें दूध गोमूत्र घालून प्यावें. किंवा गोमूत्र पिऊन दुधावर रहावें. ज्या रोग्यास जड किंवा पातळ शौचास होत असेल त्यानें त्रिकटु, पादेलोण व मध मिळवून ताक प्यावें. दोषयुक्त, पातळ, आम किंवा अवष्टंभयुक्त शौचास होत असल्यास हिरडयाचें किंवा सुंठीचें चूर्ण गुळाबरोबर घ्यावें. (वर ताक प्यावें.) सुजेंत मल व अधोवायुचा अवरोध झाला असतां जेवणापूर्वीं दूध किंवा (जांगल जनावरांच्या मांसाच्या) रसांबरोबर एरंडेल तेल घ्यावें. स्रोतें अवरुद्ध झालीं, आणि अग्नि व रुचि नाः असतां जुनीं मद्यें व अरिष्टें द्यावीं.

गण्डीर भल्लातकचित्रकांश्च व्योषं विडंगं बृहतीद्वयंच ।
द्विप्रस्थिकं गोमयपावकेन द्रोणे पचेत्कांचिकमस्तुनस्तु ॥ २७ ॥
त्रिभागशेषंच सुपूतशीतं द्रोणेन तत्साकृतमस्तुना च ।

सितोपलायाश्च शतेन युक्तं लिप्ते घटे चित्रकपिप्पलीनाम् ॥ २८ ॥
वैहायसे स्थापितमादशाहात्प्रयोजयँस्तद्विनिहन्तिशोफान् ।
भगन्दरार्शः कृमिकुष्ठमेहान्वैवर्ण्यकार्श्यानिलहिक्कनश्च ॥ २९ ॥

गण्डीराद्यरिष्ट—गण्डीर, बिबे, चित्रक, त्रिकटु, वावडिंग, रिंगणी व डोरली हीं सर्व मिळून दोन शेर घेऊन दूध व दहीं एकत्र शिजविल्यानें जें मिश्रण बनतें त्याच्या १६ शेर निवळींत मिळवून गोवऱ्याच्या विस्तवावर कढत ठेवावी. आटतां आटतां तिसरा हिस्सा काढा राहिला ह्मणजे चांगला गाळून घेऊन निववावा. नंतर त्यांत ताकाची निवळी १६ शेर व खडीसाखर ४०० तोळे मिळवून चित्रक व पिंपळीचा मडक्यास आंतून लेप करून त्या मडक्यांत तें सर्व मिश्रण भरून मडकें दहा दिवसपर्यंत खळग्यांत पुरून ठेवावें. ह्मणजे गण्डीरारिष्ट तयार झालें. हें सूज, भगंदर, मूळव्याध, कृमि, कुष्ठ, प्रमेह, निस्तेजपणा, कृशता, वातविकार आणि उचकी यांस नाहींसें करितें.

काश्मर्यधात्रीमरिचाभयानां द्राक्षाफलानां च सपिप्पलीनाम् ।
शतं शतं जीर्णगुडात्तुलांच सङ्क्षुद्यकुम्भे मधुना प्रलिप्ते ॥ ३० ॥
सप्ताहमुष्णे द्विगुणंतु शीते स्थितं जलद्रोणयुतं पिबेन्ना ।
शोफान्विबन्धान्कफवातजाँश्च सहन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽग्निकृच्च ॥ ३१ ॥

काश्मर्याद्यरिष्ट—शिवणीचीं फळें, आंवळे, काळीं मिरें, हिरडे, काळीं द्राक्षें व पिंपळी हीं प्रत्येकीं शंभर आणि जुना गूळ ४०० तोळे सर्व एकत्र कुटून त्यांत १६ शेर पाणी घालावें आणि एका मडक्यास आंतल्या अंगानें मधाचा लेप करून, त्यांत तें भरून ठेवावें. गरम जागेंत किंवा ऋतूंत ७ दिवस आणि थंड जागेंत किंवा ऋतूंत १४ दिवसपर्यंत बंद ठेवून नंतर सेवन करावें. हें अरिष्ट सूज व कफवातजन्य विबंध नाहींसा करून अग्नि प्रदीप्त करितें.

पुनर्नवे द्वे च बले सपाठे दन्तीं गुडूचीमथ चित्रकंच ।
निदिग्धिकांच त्रिपलानि पक्त्वा द्रोणार्धशेषेसलिलेततस्तम् ॥ ३२ ॥

पूत्वा रसं द्वे च गुडात्पुराणात्तुले मधुप्रस्थयुतं सुशीतम् ।
मासं निदध्याद्घृतभाजनस्थं पले यवानां परितस्तु मासान् ॥३३॥
चूर्णीकृतैरर्धपलांशिकैस्तं पत्रत्वगेला मरिचाम्बुलोहैः ।
गन्धान्वितं क्षौद्रघृतप्रदिग्धैर्जीर्णे पिबेद्व्याधिबलं समीक्ष्य ॥ ३४ ॥
हृत्पाण्डुरोगं श्वयथुं प्रवृद्धं प्लीहभ्रमारोचकमेहगुल्मान् ।
भगन्दरं षड्जठराणि कासं श्वासं ग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥ ३५ ॥
शाखानिलं बद्धपुरीषतां च हिक्कां किलासं च हलीमकं च ।
क्षिप्रं जयेद्वर्णबलायुरोजस्तेजोन्वितो मांसरसान्नभोक्ता ॥ ३६ ॥

पुनर्नवाद्यरिष्ट—पांढरी व तांबडी घेटुळी, चिकणा व गांगेरुकी, पहाडमूळ, दन्तीमूळ, गुळवेल, चित्रक व रिंगणी हीं सर्व औषधें १२।१२ तोळे घेऊन ६४ शेर पाण्यांत त्यांचा काढा करावा. ८ शेर पाणी शिल्लक राहिलें ह्मणजे गाळून घेऊन निवलें ह्मणजे त्यांत ८०० तोळे जुना गूळ व एक शेर मध घालून तुपानें राबलेल्या मडक्यांत भरून जवांच्या पेंढ्यांत महिनाभर पुरून ठेवावें. नंतर तमालपत्र, वेलची, काळीं मिरें, वाळा व अगर यांचें दोन तोळे चूर्ण त्यांत घालून तें सुगंधित करावें. आणि मग रोगाचें मान व रोग्याची शक्ति पाहून मध व तूप मिळवून घ्यावें. हें पुनर्नवारिष्ट हृद्रोग, पांडुरोग, फार वाढलेली सूज, पानथरी, भ्रम, अरुचि प्रमेह, गुल्म, भगन्दर, सहा प्रकारचे उदररोग, खोकला, दमा, संग्रहणी, खाज, शाखावायु, मलावरोध, उचकी, किलास, हलीमकश्वास यांस लवकर जिंकतें. हें अरिष्ट सेवन करून मांसरसाचें भोजन केल्यास कांति व शक्ति वाढते, तारुण्य कायम राहतें, आणि ओज व तेज यांची वृद्धि होतें.

फलत्रिकं दीप्यकचित्रकौ च सपिप्पली लोहरजो विडंगम् ।
चूर्णीकृतं कौडविकं द्विरंशं क्षौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ।
मासं निदध्याद्घृतभाजनस्थं यवेषु तानेव निहन्ति रोगान् ॥३७॥

त्रिफलाद्यरिष्ट—हिरडा, बेहडा, आंवळकठी, ओंवा, चित्रक, पिंपळी,

लोहचूर्ण व वावडिंग हीं प्रत्येकीं १६ तोळे घेऊन त्यांचें चूर्ण करावें. त्यांत अर्धाशेर मध आणि ४०० तोळे जुना गूळ घालून तें सर्व मिश्रण तुपानें रावलेल्या मडक्यांत भरून जवांच्या राशींत महिनाभर पुरून ठेवावें. हेंही पुनर्नवारिष्टाप्रमाणेंच गुणदायक आहे.

ये चार्शसां पाण्डुविकारिणांच प्रोक्ताः शुभाः शोफिषुतेऽप्यरिष्ठाः ।
कृष्णा सपाठा गजपिप्पलीच निदिग्धिका चित्रकनागरे च ॥ ३८॥
सपिप्पलीमूलरजन्यजाजी मुस्तंच चूर्णं सुखतोयपीतम् ।
हन्यात्रिदोषं चिरजञ्च शोफं कल्कश्चभूनिम्बमहौषधस्य ॥ ३९ ॥
अयोरजस्त्र्यूषणयावशूकं चूर्णंच पीतं त्रिफलारसेन ।
क्षारद्वयं स्याल्लवणानि चत्वार्ययोरजो व्योषफलत्रिकञ्च ॥ ४० ॥
सपिप्पलीमूलविडंगसारं मुस्ताजमोदामरदारुबिल्वम् ।
कलिंगकाश्चित्रकमूलपाठं सयष्टिकं चातिविषं पलांशम् ॥ ४१ ॥
साहिंगुकर्षं त्वनुसूक्ष्मचूर्णं द्रोणं यथामूलकशुण्ठिकानाम् ।
स्याद्भस्मनस्तत्सलिलेन साध्यमालोड्ययावद्घनमप्रदग्धम् ॥ ४२ ॥
स्त्यानं ततः कोलसमान्तु मात्रां कृत्वा सुशुष्कां विधिना भजेत ।
प्लीहोदरश्वित्रहलीमकाँस्तु पांड्वामयारोचकशोषशोफान् ।
विषूचिकागुल्मगराश्मरीश्च सश्वासकासाः प्रणुदेत्सकुष्ठाः ॥ ४३ ॥

याशिवाय मूळव्याधीवर व पांडुविकारावर जीं जीं अरिष्टें सांगितलीं आहेत तीं ही सुजेवर हितावह आहेत. पिंपळी, पहाडमूळ, गजपिंपळी, रिंगणीमूळ, चित्रक, सुंठ, पिंपळीमूळ, हळद, काळें जिरें, व नागरमोथा यांचें चूर्ण कोमट पाण्याबरोबर प्याल्यानें पुष्कळ दिवसांची त्रिदोषजन्य सूजही बरी होते. कडूकिराईत व सुंठ यांचा कल्क ऊन पाण्याबरोबर प्याल्यानेंही सदरहू गुण येतो. लोहचूर्ण, त्रिकटु व जवखार त्रिफळ्याच्या काढ्यांतून घ्यावा ह्मणजे हाच गुण येतो. **क्षारगुटिका**—सज्जीखार, जवखार, सैंधव, पादेलोण, बिडलोण, उद्भिद्लोण, लोहचूर्ण, त्रिकटु, त्रिफळा, पिंपळमूळ, सालें काढलेलीं वावडिंगें, नागर-

मोथा, अजमोदा, देवदार, कोंवळीं बेलफळें, इंद्रजव, चित्रकमूळ, पहाडमूळ, ज्येष्ठमध, व अतिविष हीं औषधें प्रत्येकीं चार चार तोळे व हिंग १ तोळा घेऊन सर्वांचें बारीक चूर्ण करावें. नंतर सुकलेले मुळे व सुंठ यांची १६ शेर राख करून त्यांत हें चूर्ण मिळवावें आणि पाणी घालून चांगलें दाट व चिकट होईपर्यंत शिजवून बोरा एवढ्या गोळ्या करून सुकवून ठेवाव्या आणि विधिवत् सेवन कराव्या. या क्षारगुटिका पानथरी, उदर, सफेद कुष्ठ, हलीमक, पाण्डुरोग, अरुचि, क्षय, सूज, विषूचिका, गुल्म, विषदोष, मूत्राश्मरी, दमा, खोकला व कुष्ठ या विकारांस नष्ट करितात.

प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा तुल्यं गुडेनार्धपलाभिवृध्द्या।
मात्रापलं पञ्चपलानि मासं जीर्णे पयोयूषरसान्नभोक्ता ॥ ४४ ॥
गुल्मोदरार्शः श्वयथुप्रमेहान्श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान्।
सकामलांशोष मनोविकारान्कासं कफञ्चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ४५ ॥

गुडार्द्रकप्रयोग—आज दोन तोळे, उद्यां चार तोळे, याप्रमाणें दररोज दोन दोन तोळे आलें वाढवीत वीस तोळ्यापर्यंत पोंचावें. नंतर दररोज वीस तोळेप्रमाणें एक महिनाभर घेत जावें. दररोज जितकें आलें असेल तितकाच त्यांत गूळ घालीत जावें. हें जिरल्यावर दूध, कढणें, व मांसरसाबरोबर जेवावें. हा आल्याचा प्रयोग गुल्म, उदर, मूळव्याध, सूज, प्रमेह, दमा, पडसें, अलसक, अपचन, कावीळ, शोष, मनोविकार, खोकला व कफ या विकारांस हटवितो.

रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णे पयसान्नमद्यात्।
जत्वश्मजञ्च त्रिफलारसेन हन्यात्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ॥ ४६ ॥

वरील आल्याच्या प्रयोगाप्रमाणेंच आल्याच्या रसाचा प्रयोग करावा आणि तो जिरल्यावर दूधभात जेवावा. शिलाजतुप्रयोग—त्रिफळ्याच्या काढ्यांतून शिलजित घेत जावा. तो त्रिदोषजन्य सूज जोरानें हटवितो.

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानांच शतं गुडस्य।
लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुषां स्थिते च ॥ ४७ ॥

प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपियावशूकात् ।
एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहान्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥ ४८ ॥
श्वासज्वरारोचकमेहहिक्काप्लीहात्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।
कार्श्यामवातानसृगम्लपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ४९ ॥

कंसहरीतकी—दशमुळांच्या ५१२ तोळे काढ्यांत शंभर हिरडे आणि ४०० तोळे गूळ घालून सर्व मिश्रण शिजवून लेह तयार करावा. लेह तयार होण्याच्या बेतांत आला ह्मणजे त्यांत सुंठ, मिरें, पिंपळी, वेलची, दालचिनी व तमालपत्र या सर्व जिनसांचें चूर्ण घालावें. लेह निवल्यावर त्यांत ६४ तोळे मध आणि थोडा जवखार घालावा. यांतून दररोज एक हरडा व दोन तोळे अवलेह सेवन केल्यानें फार वाढलेली सूज, दमा, ताप, अरुचि, प्रमेह, उचकी, पानथरी, त्रिदोष, उदर, पांडु, कृशता, आमवात, रक्तपित्त, फिकटपणा आणि मत्र, वायु व वीर्य यांसंबंधीं विकार नाहींसे होतात.

पटोलमूला सुरदारुदन्ती त्रायन्ति पिप्पल्यभयाविशालाः ।
यष्ट्याह्विका तिक्तकरोहिणीच सचन्दना स्यात्रिवुलानि दार्वी ॥ ५०
कर्षोत्थितैस्तैः क्वथितः कषायो घृतस्य पेयः कुडवेन युक्तः ।
विसर्पदाहज्वरसन्निपातांस्तृष्णां विषाणि श्वयथुं निहन्ति ॥ ५१ ॥

पटोलादिघृत—कडूपडवळीचें मूळ, देवदार, दन्तीमूळ, त्रायमाण, पिंपळी, हिरडे, कडूवृंदावनाचें मूळ, ज्येष्ठमध, कुटकी, चन्दन, पाणवेत व दारुहळद हीं सर्व औषधें प्रत्येकीं एक एक तोळा घेऊन त्यांचा काढा करून त्यांत एक शेर तूप सिद्ध करून तें प्यालें असतां विसर्प, दाह, ताप, सन्निपात, तृषा, विष व सूज यांचा नाश होतो.

सचित्रकं धान्ययवान्यजाजी सौवर्चलं व्यूषणवेतसाम्लम् ।
बिल्वात्फलं दाडिमयावशूकौ सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥ ५२ ॥
पिष्ट्वाक्षमात्राणि जलाढकेन पक्त्वा घृतप्रस्थमथो प्रयुञ्ज्यात् ।
अर्शांसि गुल्मं श्वयथुञ्च दुःखं तद्धन्ति वन्हिञ्च करोति दीप्तम् ॥ ५३ ॥

चित्रकादिघृत—चित्रक, धणे, ओंवा, जिरें, पादेलोण, सुंठ, मिरें, पिंपळी, अम्लवेतस, बेलफळाचा गर, डाळिंब, जवखार, पिंपळीमूळ व चवक हीं सर्व

द्रव्यें प्रत्येकीं एक एक तोळा घेऊन बारीक वाटून चार शेर पाण्यांत शिजवून त्यांत एक शेर तूप सिद्ध करावें. या घृताच्या सेवनानें मूळव्याध, गुल्म, सूज व पीडा, हीं नाहींशीं होऊन जठराग्नि प्रदीप्त होतो:

पिबेद्घृतं वाष्टगुणाम्बुसिद्धं सचित्रकक्षारमुदारवीर्यम्।
कल्याणकं वापि सपञ्चगव्यं तिक्तं महद्वाप्यथ तिक्तकं वा ॥ ५४ ॥

चित्रकादिघृत—चित्रकमूळ व जोरदार जवखार घालून आठपट पाण्यांत तूप सिद्ध करून घ्यावें. किंवा कल्याणघृत, पञ्चगव्यघृत, तिक्तघृत अथवा महातिक्तघृत घ्यावें.

क्षीरं घटे चित्रकल्कलिप्ते दध्यागतं साधुविमथ्यते च।
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तक्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्र्यम् ॥ ५५ ॥
अर्शोऽतिसारानिलगुल्ममेहाँश्चेतन्निहन्त्याग्निबलप्रदञ्च।
तक्रेण वाऽद्यात्सघृतेन तेन भोज्यानि सिद्धामथवा यवागूम ॥ ५६ ॥

चित्रक घृत—चित्रकाच्या मुळाची साल बारीक वाटून ती एका मडक्याच्या आंतल्या बाजूनें थापावी. नंतर त्यांत दूध तापवून विरजावें. त्याचें दहीं घुसळून लोणी काढून तें कढवून तूप करावें व तें, चित्रक मुळाची साल आणि ताक घालून सिद्ध करावें. हें घृत उत्कृष्ट प्रकारचें सूज नाश करणारें आहे. यानें मूळव्याध, अतिसार, वातगुल्म, प्रमेह हे नाहींसे होतात, व जठराग्नि प्रदीप्त होतो. सदरहू तूप व ताकाबरोबर खाण्याचे पदार्थ सेवन करावे किंवा यांनीं कण्हेरी सिद्ध करून घ्यावी.

जीवन्त्यजाजीशटिपुष्कराह्वैः सकारवीचित्रकबिल्वमध्यैः।
सयावशूकैर्बदरप्रमाणैर्वृक्षाम्लयुक्ता घृततैलभृष्टाः ॥ ५७ ॥
अर्शोऽतिसारानिलगुल्मशोफहृद्रोगमन्दाग्निहितायवागूः।
या पञ्चकोलैर्विधिनैव तेन सिद्धाभवेत्साच समा तयैव ॥ ५८ ॥
कुलत्थयूषश्च सपिप्पलीको मौद्गश्च सत्र्यूषणयावशूकः।
रसस्तथाविष्किरजाङ्गलानां सकूर्मगोधाशिखिशल्लकानाम् ॥ ५९ ॥
सुवर्चिका गृञ्जनकं पटोलं सवायसीमूलकवेत्रनिम्बम्।
शाकार्थिनां शाकमतिप्रशस्तं भोज्यं पुराणश्च यवः सशालिः ॥ ६० ॥

आभ्यन्तरं भेषजमुक्तमेतद्बहिर्हितं यच्छृणु तद्यथावत् ।
स्नेहान्प्रदेहान्परिषेचनानि स्वेदांश्च वातप्रबलांश्च कुर्यात् ॥ ६१ ॥

हरणदोडी, जिरें, कचोरा, पुष्करमूळ, काळें जिरें, चित्रकमूळ, बेलफळाचा गीर, जवखार, हीं सर्व औषधें प्रत्येकीं आठ मासे घेऊन त्यांचा काढा करावा व त्यांत आमसोलें घालून तुपाची किंवा तेलाची फोडणी देऊन, कण्हेरी तयार करून घ्यावी. ही मूळव्याध, अतिसार, वातगुल्म, सूज, हृद्रोग, व अग्निमान्द्य या रोगांवर हितकर आहे. याच रीतीनें पंचकोल ह्मणजे चवक, चित्रक, पिंपळी, पिंपळीमूळ व सुंठ हीं द्रव्यें टाकून सिद्ध केलेल्या कण्हेरींतही हेच गुण आहेत. पिंपळीमिश्रित कुळथांचें कढण, त्रिकटु व जवखार मिश्रित मुगांचें कढण; विष्किर व जांगल मांसाचा अथवा कांसव, पाणघोरपड, मोर, साळई यांच्या मांसाचे शोरुवेही हितकर आहेत. सूज आलेल्या रोग्यांस भाज्या खावयाच्या असल्यास अळशी, गाजर, कडू पडवळ, कावळी, मुळे, वेत व कडूलिंब या भाज्या फार प्रशस्त आहेत. खावयास जुने जव व साळीचे तांदूळ द्यावे. येथपर्यंत पोटांत घ्यावयाचीं औषधें सांगितलीं. आतां बाह्य उपचार सांगतों ते श्रवण कर. वाताधिक सुजेवर स्नेहन, लेप, परिषेक व स्वेद हे उपचार करावे.

शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्ती त्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।
प्रियङ्गुथौणेयकहेममांसीतालीसपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ ६२ ॥
श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः स्पृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम् ।
वातान्वितेऽभ्यङ्गमुषन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपिच प्रदेहम् ॥ ६३ ॥

शैलेयादि तैल—दगडफूल, कोष्ठ, अगर, देवदार, रेणुकबीज, दालचिनी, पद्मकाष्ठ, वेलची, वाळा, पळस, नागरमोथा, गव्हला, थुणेर, नागकेशर, जटामांसी, तालीसपत्र, केवटीमोथा, तमालपत्र, धणे, देवदाराचा डीक अथवा गंधाबिरोजा, रोहिसगवत, पिंपळी, पिंडिका अथवा नेवाळी, व नखला यांपैकीं जितकीं औषधें मिळूं शकतील तितकीं घेऊन त्यानें तेल सिद्ध करून तें सुजलेल्या जागीं चोळावें. तसेंच सदरहू औषधें बारीक वाटून लेप लावावा.

जलैश्च वार्साककरञ्जशिग्रुकाश्मर्यपत्रार्जकजैश्च सिद्धैः ।
स्विन्नो मृदूष्णो रवितप्ततोयस्नातश्च गन्धैरनुलेपनीयः ॥ ६४ ॥
सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां त्वचः समञ्जिष्ठलतामृणालाः ।
सचन्दनाः पद्मकवालकौ च पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ ६५ ॥
आक्तस्य तेनाम्बुरविप्रततं सचन्दनं साभयपद्मकञ्च ।
स्नाने मतं क्षीरवतां कषायः क्षीरोदकं चन्दनलेपनञ्च ॥ ६६ ॥
कफे तु कृष्णा सिकता पुराणा पिण्याकशिग्रुत्वगुमाप्रलेपः ।
कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेकश्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनञ्च ॥ ६७ ॥
बिभीतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रलेपः ।
यष्ट्याह्वमुस्तैः सकपित्थपत्रैः सचन्दनैस्तत्पिडकासुलेपः ॥ ६८ ॥
रास्नावृषार्कत्रिफलाविडङ्गशिग्रुत्वचो मूषिककर्णिकाच ।
निंबार्जकौ व्याघ्रनखः सदूर्वा सुवर्चला तिक्तकरोहिणीच ॥ ६९ ॥
सकाकमांचा बृहती सकुष्ठा पुनर्नवा चित्रकनागरे च ।
उन्मर्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥ ७० ॥

अडूळसा, रुई, करंज, शेवगा, शिवण, व अजवला यांचीं पानें घालून तापविलेल्या सुखोष्ण पाण्याचा वाफारा घेऊन घाम आणावा. नंतर उन्हांत तापविलेल्या पाण्यानें स्नान करून सुगंधि द्रव्यांची उटी लावावी. वेत, वड, उंबर, पिंपळ, पारोसापिंपळ, पिंपरी यांच्या साली, मंजिष्ठ, गहुला, कमळाच्या देंठी, चन्दन, पद्मकाष्ठ व वाळा या औषधांचा पित्ताधिक सुजेंत लेप करावा व याच औषधांनीं तेल सिद्ध करून तें आंगास चोळावें. तेल मर्दन करून चन्दन, हिरडे, पद्मकाष्ठ यांचा कल्क पाण्यांत मिळवून तें पाणी उन्हांत तापवून त्यानें स्नान करावें. किंवा वर सांगितलेल्या वड, उंबर वगेरे क्षीरीवृक्षांची साल घालून तापविलेल्या पाण्यानें स्नान करावें. किंवा क्षीरोदक मिश्रणानें स्नान करावें व अंगास चंदनाचा लेप करावा. कफाधिक सुजत पिंपळीचें चूर्ण, निदान एक वर्षाची जुनी तिळांची पेंड, शेवग्याची साल व अळशी यांचा लेप करावा. कुळीथ व सुंठीचा काढा आणि गोमूत्र यांनीं धुवावें व नंतर चोरक नामक सुगंधिद्रव्य आणि अगर यांची उटी लावावी. बेहड्याची बी

वाटून लावली असतां सर्व प्रकारच्या सुजेंतील दाह व पीडा नाहींशी होते. सुजेंत फोड आले असल्यास त्यांवर ज्येष्ठमध, नागरमोथा, कंवठीचीं पानें व चंदन यांचा लेप करावा. रास्ना, अडूळसा, रुईचीं पानें, त्रिफळा, वावडिंग, शेवग्याची साल, उंदीरकानी किंवा द्रवंती, कडूलिंब, अजवला, वाघनखें, दूर्वा-सूर्यमुखी, कुटकी, कावळी, डोरली, पुनर्नवा, चित्रक, व सुंठ हीं द्रव्यें गोमूत्रांत वाटून सुजेवर चोळावीं व मुळ्यांच्या कढणानें सुजलेला भाग भिजवावा.

शोफास्तु गात्रावयवाश्रिता ये ते स्थानदूष्याकृतिनामभेदात् ।
अनेकसंख्याः कतिचिच्च तेषां निदर्शनार्थं शृणु चोच्यमानात् ॥ ७१ ॥
दोषास्त्रयः स्वैः कुपिता निदानैः कुर्वन्ति शोफांश्छिरसः सुघोरान् ।
अन्तर्गले घुर्घुरिकान्वितं च शालूकमुच्छ्वासनिरोधनानि ॥ ७२ ॥
गलस्य सन्धौ चिबुके गले ज सदाहरागश्वसनासु चोग्रः ।
शोफो भृशार्तिस्तु बिडालिका स्याद्धन्याद्गले चेद्वलयीकृता स्यात ॥ ७३॥
स्यात्तालुविद्रध्यपि दाहरागैर्युता भवेत्तालुनि सा त्रिदोषात् ।
जिह्वोपरिष्टादुपजिह्विका स्यात् कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥ ७४ ॥
यो दन्तमांसेषु तु रक्तपित्तात् पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः ।
स्याद्दन्तविद्रध्यपि दन्तमांसे शोफः कफाच्छोणितसंचयोत्थः ॥ ७५ ॥
गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ॥ ७६ ॥

येथपर्यंत सर्वांगसुजेविषयीं निरूपण केलें. आतां शरीराच्या निरनिराळ्या अवयवांच्या ठिकाणीं जी सूज येते तिचे स्थान, दूषित झालेले धातु, आकार व नांव यांच्या भेदानें अनेक प्रकार होतात. त्यांपैकीं उदाहरणार्थ कांहीं येथें सांगतों. वातादि तिन्ही दोष आपापल्या प्रकोपक कारणांनीं कुपित होत्साते शिरोभागीं भयंकर सूज उत्पन्न करितात. गळ्यांत सूज उत्पन्न होऊन घरघर शब्द होतो व श्वासमार्ग अवरुद्ध होतो. त्यास शालूक ह्मणतात. गळ्याच्या संधीच्या ठिकाणीं हनुवटीवर व गळ्यांत दाहयुक्त आणि लाल रंगाची जबर सूज येते व तींत अत्यंत पीडा असते तीस बिडालिका ह्मणतात. गळ्यांत

वलयाकार-वाटोळी सूज येते ती प्राणनाश करिते. त्रिदोषप्रकोपानें टाळूचे ठिकाणीं दाहयुक्त व आरक्त वर्णाची सूज येते तीस तालुविद्रधि ह्मणतात. कफप्रकोपानें जिभेच्या वरच्या बाजूस सूज येते तीस उपजिव्हिका ह्मणतात व खालच्या बाजूस येते तीस अधिजिव्हिका ह्मणतात. रक्तपित्तदोषानें दांतांच्या हिरड्या पिकतात त्यास उपकुश ह्मणतात. कफदोषानें रक्त सांचून हिरड्या सुजतात त्यास दन्तविद्रधि ह्मणतात. गळ्याच्या बाजूस गांठी-सारखी सूज येते तीस गलगण्ड ह्मणतात. पुष्कळ गांठी असल्यास गण्डमाला ह्मणतात. गण्डमालांत पीनस, बरगड्या दुखणें, खोकला, ताप व उलटी हे उपद्रव होत असल्यास असाध्य व उपद्रवरहित असल्यास साध्य समजाव्या.

तेषां शिराकायशिरोविरेकाः धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
सलङ्घनं वक्त्रभवेषु चापि प्रघर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च ॥ ७७ ॥
अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात् स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनर्तिर्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥ ७८ ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
विपाट्य चोत्कृत्य भिषक् सकोपं शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥७९॥
अदग्ध ईषत् परिशोषितश्च प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ताच्छेद्यो भवेद्वीक्ष्य शरीरदेशान् ॥ ८० ॥
शेषे कृते पाकवशेन शीर्यैस्ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ।
उपद्रवं तं प्रतिवार्यतज्ज्ञः स्वैर्भेषजैः पूर्वतरैर्यथोक्तैः ॥ ८१ ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ।

वर सांगितलेल्या सुजेच्या प्रकारांत शीर फोडून रक्त काढणें, वमन, विरेचन, नस्य, धूमपान, जुनें तूप पिणें व लंघन आणि तोंडांतील सुजेंत सूज नाहींशी करणाऱ्या द्रव्यांची पूड चोळणें व तोंडांत त्यांचे कवल धरणें हे उपाय करावे. वातादि दोष प्रकुपित होऊन शरीराच्या कोणत्या तरी एका भागावर त्या त्या दोषाच्या लक्षणांनीं युक्त अशा शिराश्रित पुळ्या होतात. मांसाश्रित दोषांपासून मोठ्या गांठी उत्पन्न होतात व त्यांत वेदना होत नाहींत. मेदाश्रित दोषापासून अतिशय गुळगुळीत व पसरणाऱ्या गांठी

येतात. त्या अपक्व असतां त्यांचें शोधन करून तापलेल्या दगडानें किंवा पेटलेल्या लांकडानें शेकून, घाम येऊन त्या नरम झाल्या ह्मणजे आंगठा किंवा लांकडाचा दांडा यांनीं चोळून बसवून टाकाव्या. त्या आंतून पिकून पोकळ झाल्यास शस्त्रानें चिरून डाग देऊन त्यांची व्रणा-सारखी चिकित्सा करावी. पुरतें शोधन न होतां अर्धवट बसून गेलेली गांठ डाग न देतां तशीच राहूं दिल्यास ती मागून हळू हळू वाढून बरीच मोठी होते. ह्मणून विचक्षण वैद्यानें सुजेची जागा नीट पाहून गांठ चारी बाजूनें चांगली चिरावी. गांठ चिरल्यानंतर दोष शिल्लक राहिल्यामुळें ती पिकून फुटल्यास जखम होऊन त्यापासून विसर्प उत्पन्न होतो. अशा प्रसंगीं कुशल वैद्यानें, मागें विसर्पाध्यायांत सांगितलेल्या उपायांनीं प्रथम विसर्प बरा करावा आणि नंतर यथाविधि व्रणाचें स्वरूप जाणणाऱ्या वैद्यानें सत्वर व्रणाची चिकित्सा करावी.

विवर्जयेत्कुक्ष्युदराश्रितं च तथा गले मर्मणि संश्रितं च ॥ ८२ ॥
स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो यश्चापि बालस्थविराबलानाम् ।
ग्रन्थ्यर्बुदानां च यतोऽविशेषः प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ॥ ८३ ॥
ततश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि विधानविद्ग्रन्थिचिकित्सितेन ।
ताम्रा सशूला पिडका भवेद् या सात्वालजीनामपरिस्रुताग्रा ॥ ८४॥
शोफः कृतश्चर्मनखान्तरे स्यान्मांसास्रदूषी भृशशीघ्रपाकः ।
ज्वरान्विता वङ्क्षणकक्षजा या वर्तिर्निरर्तिः कठिनायता च ॥ ८५ ॥
विदारिका सा कफमारुताभ्यां तेषां यथादोषमुपक्रमः स्यात् ।
विस्रावणं पिण्डिकयोपनाहः पक्केषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ॥ ८६ ॥
विस्फोटकः सर्वशरीरजाः स्युः स्फोटास्तु रागज्वरतर्षयुक्ताः ।
यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः पित्तानिलाल्लाजनिभास्तु कक्षाः ॥ ८७॥

कुक्षि, उदर, गळा व मर्मस्थानें यांत झालेल्या, मोठ्या व खडबडीत, आणि लहान मुलें, वृद्ध व अशक्त मनुष्यास झालेल्या गांठी असाध्य समजून सोडून द्याव्या. गांठी व अर्बुद या दोहोंचीं स्थानें, कारणें, आकार, उत्पादक दोष व दूषित होणारे धातु हे एकच असतात. ह्मणून वैद्यानें अर्बुदाची

चिकित्सा गांठी सारखीच करावी. तांबूस रंगाच्या व दुखणाऱ्या अशा ज्या पुळ्या होतात त्यांस अलजी ह्मणतात. यांचीं तोंडें वाहत असतात. नख चर्माच्या आंतल्या बाजूस मांस व रक्तास दूषित करणारी आणि अत्यंत व लवकर पिकणारी अशी सूज येते. (तीस नखुरडें किंवा चिप्प ह्मणतात) कफ–वातदोषानें जांघाड्यांत किंवा कांखेंत वाटोळी, जळजळणारी, टणक व ताठलेली अशी गांठ येते, तीस विदारिका ह्मणतात. ही झाली असतां ताप येतो. हिची दोषानुसार चिकित्सा करावी. रक्त काढवावें, पोटीस बांधून पिकवावी आणि पिकून फुटली ह्मणजे व्रणाप्रमाणें चिकित्सा करावी. सर्वांगावर लाल लाल फोड येतात त्यांस विस्फोटक ह्मणतात. यांत ताप येतो व तहान फार लागते. वातपित्त दोषानें जानव्याप्रमाणें धनुषाकार स्नायांसारख्या पुष्कळशा पुळ्या येतात त्यांस कक्षा ह्मणतात.

याश्चापराः स्युः पिडकाः प्रकीर्णाः स्थूलाणुमध्या अपि पित्तजास्ताः ।
सर्वत्र गात्रेषु मसूरमात्र्यो मसूरिकाः पित्तकफात्प्रदिष्टाः ॥ ८८ ॥
विसर्पशान्त्यै विहिता क्रिया या तां तासु कुष्ठेषु हितां विदध्यात् ।
व्रध्नानिलाद्यैर्वृषणे स्वलिङ्गैरंत्राभ्निरेति प्रविशेन्मुहुश्च ॥ ८९ ॥
मूत्रेण पूर्णं मृदुमेदसा तु स्निग्धं च विद्यात्कठिनं च शोथम् ।
विरेचनाभ्यङ्गनिरूहलेपाः पक्केषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ॥ ९० ॥
स्यान्मूत्रसेकः कफजं विपाच्य विशोध्य सीव्यं व्रणवच्च पक्कम् ।

याशिवाय पित्तदोषानें लहान, मोठ्या, मध्यम आकाराच्या व दाट अशा पुळ्या येतात. पित्तकफदोषानें सर्वांगावर मसुरांसारख्या लाल व तशाच आकाराच्या दाट पुळ्या येतात त्यांस मसूरिका ह्मणतात. यांवर, विसर्प व कुष्ठांवर सांगितलेली चिकित्सा करावी. वातादि दोष प्रकुपित होऊन आपापल्या लक्षणांनीं युक्त होत्साते आंतड्यांतून जोरानें निघून अंडकोशांत प्रवेश करितात व अंडकोशांतून परत आंतड्यांत येतात. याप्रमाणें सतत संचार चालू असतो. यामुळें अंडकोश मोठे होतात. त्यांत मूत्र भरलेलें असल्यास ते नरम लागतात, व चरबी भरलेली असल्यास गुळगुळीत, चिकट व कठिण

लागतात. यांवर प्रथम रेचन, तैलमर्दन, निरूहबस्ति व लेप हे उपाय करावे. पिकल्यास व्रणासारखी चिकित्सा करावी. मूत्र भरलें असल्यास तें शस्त्रानें छेद करून काढून टाकावें आणि कफजन्य वृद्धि असल्यास चिरून त्यांतील सर्व चरबी वगैरे काढून तें शुद्ध झालें ह्मणजे शिवून टाकावें. तें पिकल्यास व्रणाप्रमाणें चिकित्सा करावी.

कृम्यस्थिसूक्ष्मक्षणनव्यवायप्रवाहणान्युत्कटुकाश्वपृष्ठैः ॥ ९१ ॥
गुदस्य पार्श्वे पिडका भृशार्तिः पक्वप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ।
विरेचनं चैषणपाटनं च विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ॥ ९२ ॥
स्यात्क्षारमूत्रेण सुपाचितेन छिन्नस्य चास्य व्रणवच्चिकित्सा ।
जङ्घासुपिण्डीप्रपदोपरिष्टात्स्यात् श्लीपदं मांसकफास्रदोषात् ॥ ९३ ॥
शिराकफघ्नश्च विधिः समग्रस्तत्रेष्यते सर्षपलेपनं च ।
मन्दास्तु पित्तप्रबलाः प्रदिष्टा दोषाः सुतीव्रं तनुरक्तपाकम् ॥ ९४ ॥
कुर्वन्ति शोथं ज्वरतर्षयुक्तं विसर्पणं जालकगर्दभाख्यम् ।
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च विरूक्षणं कायविरेचनं च ॥ ९५ ॥
धात्रीप्रयोगांश्छिशिरान्प्रदेहान्कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ।
एवंविधांश्चाप्यपरान्निशम्य शोथप्रकारानानिलादिलिङ्गैः ॥ ९६ ॥
शान्ति नयेद्दोषहरैर्यथास्वमालेपनच्छेदनभेददाहैः ।
प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः शोथं सरागं प्रकरोति तत्र ।
वीसर्पनुन्मारुतरक्तनुच्च कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥ ९७ ॥

कृमींच्यां चावण्यानें, हाड मोडून चूर झाल्यानें, मैथुनानें, परसाकडच्या वेळीं कुंथण्यानें, उकिडवें बसण्यानें, घोडा, उंट वगैरे जनावरांच्या पाठीवर बसून प्रवास करतांना गुदद्वाराच्या आजूबाजूची चामडी घासल्यानें मलद्वाराच्या बाजूस पुळी होते. तींत अतिशय वेदना होते व ती पिकून फुटली ह्मणजे तेथें व्रण होतो. त्यास भगंदर ह्मणतात. भगंदरांत रेचन द्यावें, सळई घालावी, चिरावें, आंतील दोष वाहून जाऊन मार्ग शुद्ध झाला ह्मणजे क्षार व गोमूत्र घालून सिद्ध केलेल्या तेलानें दहन करावें आणि यानें जें छिद्र होईल

त्याची व्रणासारखी चिकित्सा करावी. पायांच्या बोटांच्या वर पोटऱ्यांपर्यंत मांस, कफ व रक्त यांच्या विकृतीनें जी सूज येते तीस श्लीपद ह्मणतात. यावर एकंदर सिराव्यधविधि व कफनाशक क्रिया कराव्या आणि शिरसांचा लेप करावा. पित्ताधिक मन्द दोष तीव्र, पातळ, आरक्त, पिकणारी व पसरणारी अशी सूज उत्पन्न करितात. तीस जालकगर्दभ ह्मणतात. यावर लंघन, रक्त काढणें, रूक्षण, रेचन, आंवळ्यांचे प्रयोग व थंडगार लेप हे उपचार करावे. याशिवायही इतर अनेक प्रकारची सूज वातादि दोषांनीं उत्पन्न होते. त्याची तत्तद्दोषनाशक लेप, छेदन, भेदन, दाह वगैरे उपायांनीं चिकित्सा करावी. शरीरावर कोणत्याही प्रकारचा आघात झाल्यानें तेथील वायु व रक्त दूषित होऊन ती जागा लाल होते व सुजते त्यावर विसर्पनाशक व कुष्ठनाशक चिकित्सा करावी. विषारी सुजेवर विषनाशक उपाय करावे.

त्रिविधस्य दोषभेदात्सर्वार्धावयवगात्रभेदाच्च ।
श्वयथोर्द्विविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितं चोक्तम् ॥ ९८ ॥

वातादि दोषभेदानें आणि सर्वांग, अर्धांग व प्रत्यंगभेदानें तीन प्रकारच्या आणि निज व आगंतु या दोन प्रकारच्या सुजेचीं लक्षणें व चिकित्सा हीं या श्वयथुचिकित्साध्यायांत सांगितलीं आहेत.

इति सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥

आतां उदरचिकित्सा सांगतों. आत्रेय ऋषि असेंच सांगते झाले.

सिद्धविद्याधराकीर्णे कैलासे नन्दनोपमे ।
तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥ १ ॥
आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्तकम् ।

पुनर्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीद्वचः ॥ २ ॥
भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः ।
शुष्कवक्त्राः कृशैर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः ॥ ३ ॥
प्रनष्टाग्निबलाहाराः सर्वचेष्टास्वनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाथवत् ॥ ४ ॥
तेषामायतनं संख्यां प्राग्रूपाकृतिभेषजान् ।
यथावज्ज्ञातुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥ ५ ॥
सर्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैवं प्रचोदितः ।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥

सिद्ध व विद्याधरांनीं व्याप्त, व इन्द्राच्या नन्दनवनाप्रमाणें शोभायमान अशा कैलास पर्वतावर विराजमान असलेले, तीव्र तप करणारे, प्रत्यक्ष धर्ममूर्ति आयुर्वेद जाणणाऱ्यांचे शिरोमणि, आयुर्वेदप्रवर्तक व जितात्मा असे जे आत्रेय महर्षि त्यांस अग्निवेश ह्मणाला–हे भगवन्! उदररोगांनीं पीडित असलेले मनुष्य असे पाहण्यांत येतात कीं त्यांची तोंडें कोरडीं पडलीं आहेत. हातपाय वगैरे अवयव रोडावलेले आहेत, पोट व कुशी फुगलेल्या आहेत, जठराग्नि व आहार नाहींसा झाला आहे, अंगांत कोणतेंही काम करण्याची शक्ति उरलेली नाहीं, व सर्व प्रकारें दीन होऊन रोगाचा प्रतीकार न झाल्यास कांहीं काळानें ते अनाथ मनुष्याप्रमाणें प्राण सोडतात. अशा प्रकारच्या उदररोगांचीं कारणें, संख्या, पूर्वरूप, लक्षणें व औषधें हीं गुरुमुखानें यथावत् समजून घेण्याची इच्छा आहे. तरी आपण कृपा करून निरूपण करावें. याप्रमाणें शिष्यानें प्रार्थना केल्यावरून आत्रेय महर्षि प्राणिमात्रांच्या कल्याणाकरितां पुढील निरूपण करूं लागले.

अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः ।
मलवृध्द्या प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥ ७ ॥
मन्देऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकाद्दोषसंचयः ।
प्राणाग्न्यपानान्संदूष्य मार्गान्बद्ध्वोत्तरोत्तरान् ॥ ८ ॥

त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन्भृशम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ९ ॥

मनुष्यास जे अनेक प्रकारचे रोग होतात ते सर्व जठराग्नि बिघडल्यानें व दोष वाढल्यानेंच होतात. तथापि त्यांतल्या त्यांत उदररोग तर मुख्यत्वें करून याच कारणांनीं होतात. अग्नि मन्द असतां, नासलेलें, शिळें किंवा अशाच तऱ्हेचें घाणेरडें अन्न खाल्ल्यानें व अजीर्णापासून, वातादि दोष सांचून ते प्राणवायु, जठराग्नि, अपानवायु यांस दूषित करून, त्यांचे उत्तरोत्तर मार्ग बंद करून, स्वयं त्वचा व मांस यांच्यामध्यें शिरून, कूस अतिशय फुगवून, उदर उत्पन्न करितात. आतां उदराचीं कारणें व लक्षणें सांगतों तीं ऐक.

अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यम्लरसाशनात् ।
मिथ्यासंसर्जनाद्रूक्षाविरुद्धाशुचिभोजनात् ॥ १० ॥
प्लीहार्शोग्रहणीदोषकर्षणात्कर्मविभ्रमात् ।
क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वेगविधारणात् ॥ ११ ॥
स्रोतसां दूषणादामात्संक्षोभादतिपूरणात् ।
अर्शोवलिशकृद्रोधादंत्रस्फुटनभेदनात् ॥ १२ ॥
अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १३ ॥

कारणें—उष्ण, खारट, क्षार, विदाही व आंबट पदार्थांच्या अति सेवनानें, वमनविरेचनादि पंचकर्मानंतर करावयाच्या पेयादिक्रमांत चूक झाल्यानें, रूक्ष, परस्पर विरुद्ध, किंवा अपवित्र अन्न खाल्ल्यानें, पानथरी—मूळव्याध—संग्रहणी या विकारांनीं मनुष्य अगदीं अशक्त झाल्यानें, वमन—विरेचनादि पंचकर्मांत चूक झाल्यानें, कष्टसाध्य रोगांची चिकित्सा न केल्यानें, रूक्षतेनें, मलमूत्रादिकांचे वेग थांबवून धरल्यानें, स्रोतें दूषित झाल्यानें, आमांशानें, क्रोध शोक वगैऱ्यांनीं चित्त क्षुब्ध झाल्यानें, अति भोजनानें, मूळव्याधीच्या वळयांच्या योगानें मलाचा अवरोध झाल्यानें, आंतडीं फुटल्यानें किंवा तुटल्यानें, दोष अतिशय सांचल्यानें आणि पापकर्म केल्यानें उदररोग उत्पन्न होतो

व ज्यांचा अग्नि मंद आहे अशा मनुष्यांस तो विशेषें करून होतो.

क्षुन्नाशः स्वाद्वतिस्निग्धगुर्वन्नं पच्यते चिरात् ।
भुक्तं विदाह्यते सर्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥ १४ ॥
सहते नातिसौहित्यमीषच्छोफश्च पादयोः ।
शश्वद्बलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥ १५ ॥
पुरीषनिचयो वृध्दिरुदावर्तकृता च रुक् ।
बस्तिसन्धौ रुगाध्मानं वर्धते पाट्यतेऽपि च ॥ १६ ॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात् ।
राजीजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥ १७ ॥

पूर्वरूप—भूक नाहींशी होणें, गोड-अति स्निग्ध व जड अन्न उशिरां पचणें, कांहीं खाल्लें तरी जळजळ होणें, अन्न पचलें किंवा नाहीं हें न कळणें, पोटभर खाल्लें असतां न सोसणें, पाय किंचित् सुजणें, शक्ति कमी होत जाणें, थोडीशी मेहनत केली तरी दम लागणें, मलवृद्धि होऊन तो सांचणें, उदावर्तजन्य शूळ होणें, बस्तिसंधींत दुखणें, फुगणें, फाटल्यासारखी पीडा होणें, हलकें व थोडें अन्न खाल्लें तरी पोटास तडस लागणें, पोटावर रेघा दिसूं लागणें व वळ्या नाहींशा होणें हीं उदराचीं पूर्वलक्षणें होत; ह्मणजे हीं लक्षणें होऊं लागलीं असतां पुढें उदर होणार आहे असें समजावें.

रुध्द्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
प्राणापानान्हि संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ १८ ॥
कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यं चोदरलक्षणम् ॥ १९ ॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबन्धक्षतोदकैः ।
संभवन्त्युदराण्यष्ट तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ २० ॥

संचित झालेले दोष स्वेदवाही व जलवाही स्रोतांचा अवरोध करून, प्राण व अपानवायूंस दूषित करून उदररोग उत्पन्न करितात. कूस फुगणें, पोटांत गुरगुरणें, हात-पाय सुजणें, अग्नि मंद होणें, गाल गुळगुळीत

लागणें, व कृशता हीं उदराचीं सामान्य लक्षणें होत. वातोदर, पित्तोदर, कफोदर, सान्निपातिकोदर, प्लीहोदर, बद्धोदर, क्षतोदर व जलोदर येणें-प्रमाणें एकंदर आठ प्रकारचीं उदरें होतात. त्या प्रत्येकाचीं निरनिराळीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक.

रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्तकर्शनैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृद्बस्तिगुदमार्गगः ॥ २१ ॥
हत्वाग्निं कफमुध्दूय तेन रुध्दगतिस्तथा ।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ॥ २२ ॥

रूक्ष व थोडें अन्न खाणें, परिश्रम, मलमूत्रादिकांच्या वेगांचा अवरोध, उदावर्त व रोगांनीं अशक्त होणें, या कारणांनीं कुपित झालेला वायु, उदर, हृदय, बस्ति व गुद यांच्या मार्गांत जाऊन, अग्नीस नष्ट करून, कफास हालवून सोडतो. त्या योगानें त्याची स्वतःची गति बंद झाली ह्मणजे त्वचा व मांस यांच्या दरम्यान शिरून बसून पोट वाढवीत जातो. यास वातोदर ह्मणतात.

तस्य रूपाणि—कुक्षिपाणिपादवृषणश्वयथूदरविपाटनमनियतौ च वृध्दि-ह्रासौ कुक्षिपार्श्वशूलोदावर्त्ताङ्गमर्दपर्वभेदशुष्ककासकार्श्यदौर्बल्यारोचकाविपाका अधोगुरुत्वं वातवर्चोमूत्रसङ्गः श्यावारुणत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं तन्वासितराजीशिरासन्ततमाहतमाध्मातदृतिशब्दवच्चवति । वायुश्चोर्ध्वमधस्तिर्यक् च सशूलशब्दश्चरति एतद्वातोदरं विद्यात् ॥ २३ ॥

त्याचीं लक्षणें—कूस, हात, पाय व वृषण सुजतात, पोट फाटल्यासारखें वाटतें, कधीं वाढतें, कधीं कमी होतें, कुशी व बरगड्या दुखतात, उदावर्त होतें, अंग मोडतें, सांधे फुटतात, सुका खोकला, कृशता, अशक्तता, अरुचि, अपचन, पोटाच्या खालचा भाग जड वाटतो, अधोवायु—मल व मूत्र यांचा अवरोध, नखें—डोळे—तोंड—त्वचा—मूत्र व मल यांचा रंग काळा व अरुण होतो, पोट बारीक व काळ्या रंगाच्या रेषांनीं व शिरांनीं व्याप्त होतें व टिचकी

मारली असतां फुगलेल्या भात्यासारखा आवाज होतो. या वातोदरांत वायु वर-खालीं-तिरपा चहूंकडे शूळ व शब्द करीत फिरतो.

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णाग्न्यातपसेवनैः ।
विदाह्यध्यशनाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम् ॥ २४ ॥
प्राप्यानिलकफौ रुद्ध्वा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहत्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः ॥ २५ ॥

तिखट, आंबट, खारट, अतिशय उष्ण व तीक्ष्ण पदार्थांच्या अति सेवनानें, अग्नि किंवा ऊन्ह फार घेतल्यानें, विदाही पदार्थ खाल्ल्यानें, अजीर्णावर जेवल्यानें व अजीर्णानें पित्त वाढून, तें वातकफाशीं मिळून त्याचा नियमित मार्ग बंद झाल्यानें उन्मार्गगामी होऊन वाटेल तिकडे फिरूं लागतें व आमाशयांतील जठराग्नीचा नाश करून उदर उत्पन्न करितें.

तस्य रूपाणि—दाहज्वरतृष्णामूर्च्छातिसारभ्रमाः कटुकास्यत्वं हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं नीलपीतहारिद्रहरितताम्रराजीशिरावनध्दं दह्यात् दूषयते धूप्यते उष्मायते स्विद्यते क्लिद्यते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं च भवत्येतत् पित्तोदरं विद्यात् ॥ २६ ॥

त्याचीं लक्षणें—दाह, ताप, तहान, मूर्च्छा, अतिसार, भोंवळ, तोंड कडू होणें, नखें-डोळे-तोंड-त्वचा मूत्र व मल यांचा रंग हिरवा-पिंवळा होणें, पोट-निळ्या, पिंवळ्या, हळदीच्या रंगाच्या, हिरव्या व तांबूस रंगाच्या रेघा व शिरांनीं आच्छादित होणें, पोटांत आग होणें, विस्तवाचा शेक लागल्याप्रमाणे वाटणें, धूर निघाल्याप्रमाणें होणें, पोट कढत होणें, पोटास घाम येणें, पोट ओलसर-चिकट लागणें, हातास मऊ लागणें व लवकर पिकणें हीं होत.

अव्यायामदिवास्वप्नस्वाद्वतिस्निग्धपिच्छिलैः ।
दधिदुग्धोदकानूपमांसैश्चात्युपसेवितैः ॥ २७ ॥
क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वाहतेष्वावृतोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्यादुदरं बहिरंत्रगः ॥ २८ ॥

परिश्रम न करणें, दिवसा निजणें, गोड—अतिशय स्निग्ध व चिकट—बुळबुळीत पदार्थ ; दहीं, दूध, पाणी, व पाणथळ जनावरांचें मांस अतिशय खाणें, या कारणांनीं कफदोष प्रकुपित होऊन स्रोतें बंद करितो. त्या योगानें वायूचा मार्ग बंद होऊन तो बाह्य अन्त्रांत प्रवेश करून कफास पीडित करितो. त्या योगानें कफोदर उत्पन्न होतें.

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्दसुप्तिपाणिपादमुष्कोरुशोफोत्क्लेशनिद्राकासश्वासाः शुक्लत्वं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं शुक्लराजीशिरासन्ततं गुरु स्तिमितास्थिरं कठिनं भवत्येतच्छ्लेष्मोदरं विद्यात् ॥ २९ ॥

त्याचीं लक्षणें—अंग जड होणें, अरुचि, अपचन, अंग मोडून येणें, सुनबाहिरी (स्पर्शज्ञान न होणें); हात, पाय, वृषण व मांड्या सुजणें; उह्रासे, झोंप, खोकला, दमा, नखें, डोळे, तोंड, त्वचा, मूत्र व मल यांचा रंग पांढरा होणें, पोटावर पांढऱ्या रंगाच्या रेघा व शिरांचें जाळें पसरणें; आणि पोट जड, ओल्सर, स्थिर व कठिण लागणें हीं—होतात.

दुर्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।
स्त्रीदत्तैश्च रजोरोमविण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥ ३० ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः संचितास्त्रयः ।
शनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ ३१ ॥

अशक्त जठराग्नीच्या मनुष्यानें अपथ्य, कच्चें, विरुद्ध व जड अन्न खाल्ल्यानें बायका, पुरुषांस मोहन-वशीकरण वगैरे प्रयोग करण्याकरितां रज, केंस, मल, मूत्र, हाडें, नखें वगैरे न कळत खाऊं घालतात तीं खाल्ल्यानें; आणि सर्पादिकांच्या किंवा उद्भिज्ज-खनिज विषाच्या योगानें वातादि तिन्ही दोष प्रकुपित होऊन कोठ्यांत सांचतात व उदर उत्पन्न करितात. हें सान्निपातिक उदर होय.

तस्य रूपाणि—सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते वर्णाश्च नखादिषू दरमपि नानावर्णराजीशिरासन्ततं भवत्येतत्सान्निपातोदरं विद्यात् ॥ ३२ ॥

त्याचीं लक्षणें—यांत तिन्ही दोषांचीं लक्षणें असून, नखें–डोळे वगैरेंचे रंगही त्रिदोषजनित उदराप्रमाणेंच असतात. पोटही अनेक रंगाच्या शिरांनीं आच्छादित असतें.

आशितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानाभिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायभाराध्ववमनव्याधिकर्शनैः ॥ ३३ ॥
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानात्प्रवर्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत ॥ ३४ ॥

यथेच्छ जेवून घोड्यावर किंवा गाडींत बसून फिरल्यामुळें अथवा दुसरीं कांहीं कष्टजनक कामें करून संक्षोभ झाल्यानें अतिमैथुन, फार ओझा वाहणें, अतिशय चालणें, वांति किंवा रोग यांनीं कृशता आल्यानें, डाव्या कुशींतील कौळू आपल्या स्थानापासून सुटून वाढते; किंवा रसादिकांच्या योगानें वाढलेलें रक्त तीस वाढवितें.

इति तस्य प्लीहा कठिनोऽष्ठीलेवादौ वर्धमानः कच्छपसंस्थान उपलभ्यते स चोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानं च परिक्षिपन्नुदरमभिनिर्वर्तयति ॥ ३५ ॥

यांत कौळू प्रथम एखाद्या फळांतील आठळीप्रमाणें कठिण लागते. व तीच पुढें वाढून कांसवाच्या पाठीप्रमाणें हातास लागते. तिची उपेक्षा केल्यास ती हळू हळू कुशी, पोट व पक्काशय यांवर आपला पगडा बसवून उदर उत्पन्न करिते. हें प्लीहोदर होय.

तस्य रूपाणि—दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चोमूत्रग्रहतमःप्रवेशपिपासाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छाङ्गसादकासश्वासमृदुज्वरानाहाग्निनाशकार्श्यास्यवैरस्यपर्वभेदकोष्ठवातशूलान्यपि चोदरमरुणवर्णं वा नीलहरितहारिद्रराजिमद्भवति । एवमेव यकृदपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्यात् । तुल्यहेतुलिङ्गौषधत्वात्तस्य प्लीहजठर एवावरोध इत्येतद्यकृत्प्लीहोदरं विद्यात् ॥ ३६ ॥

याचीं लक्षणें—अशक्तता, अरुचि, अपचन, मल-मूत्राचा अवरोध, डोळ्यांपुढें काळोखी येणें, तहान, अंग मोडणें, ओकारी, मूर्च्छा, हात पाय

गळणें, खोकला, दमा, बारीक ताप, पोट फुगणें, जठराग्नीचा नाश, कृशता, तोंड बेचव होणें, सांधे फुटणें, कोष्ठवात व शूळ हीं होऊन पोट अरुण वर्णाचें होतें किंवा पोटाचा मूळचा रंग बदलून दुसराच कोणता तरी रंग होतो आणि त्यावर निळ्या, हिरव्या व हळदीच्या रंगाच्या रेघांचें जाळें पसरलेलें असतें. याचप्रमाणें उजव्या कुशींतील यकृत् आपल्या स्थानापासून च्युत झालें असतां उदर उत्पन्न करितें. यकृदुदराचीं कारणें, लक्षणें व औषधें एकसारखींच असल्यामुळें याचा प्लीहोदरांतच समावेश करून यकृत्प्लीहोदर एकच मानलें आहे.

पक्ष्मबालैः सहान्नेन भुक्तै बद्धायने गुदे ।
उदावर्तैस्तथाऽर्शोभिरंत्रसंमूर्च्छनेन वा ॥ ३७ ॥
अपाने मार्गसंरोधाद्धत्वाग्निं कुपितोऽनिलः ।
वर्चःपित्तकफान् रुध्द्वा जनयत्युदरं ततः ॥ ३८ ॥

पापण्याचे केंस किंवा इतर अंगावरचे केंस अन्ना बरोबर खाल्ले गेल्यानें, उदावर्तानें, मूळव्याधीनें किंवा आंतड्यांस चिकटून राहणारे पदार्थ खाल्ल्यानें, गुदद्वार बंद होऊन व त्यामुळें अपान वायूचा मार्ग बंद झाल्यानें तो कुपित होऊन अग्नीस नष्ट करून, मल-पित्त व कफाचा अवरोध करून उदर उत्पन्न करितो.

तस्य रूपाणि—तृष्णादाहज्वरमुखतालुशोषोरुसादकासश्वासदौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चोमूत्रसङ्गाध्मानच्छर्दिक्षवथुशिरोहृन्नाभिगुदशूलान्यपि चोदरं मृदुत्वं स्थिरमरुणं नीलराजिशिरावनद्धमराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनिवर्तते इत्येतद्बद्धगुदोदरं विद्यात् ॥ ३९ ॥

त्याचीं लक्षणें—तहान, दाह, ताप, तोंडास व टाळूस कोरड, मांड्या गळणें, खोकला, दमा, अशक्तता, अरुचि, अपचन, मल-मूत्रावरोध, पोट फुगणें, ओकारी, शिंका येणें, डोकें—हृदय,—बेंबी व गुद यांत शूळ होणें, पोटांत वायु स्तब्ध राहणें, पोट ताठ, अरुण वर्णाचें, निळ्या रंगाच्या रेघा व शिरांनीं व्यापलेलें किंवा मुळींच रेघा नसलेलें असें होणें आणि बेंबीच्या वरच्या भागीं गायीच्या शेपटासारखा आकार होणें-हीं होतात. यास बद्धगुदोदर ह्मणतात.

शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयत्यशनेन वा ॥ ४० ॥
स्यात्पाकरसस्तेभ्याश्छिद्रेभ्यः प्रस्रवद्बहिः ।
पूरयन्गुदमन्त्रं च जनयत्युदरं ततः ॥ ४१ ॥

रेती, गवताच्या काड्या, लांकडाचीं सळपटें, हाडाचा तुकडा, किंवा कांटा वगैरे अन्नाबरोबर पोटांत गेल्यानें, अतिशय जेवल्यानें किंवा जांभयांनीं आंतडीं फाटून त्या भोंकांतून अन्नरस बाहेर पडतो आणि त्यानें गुद व आंतडीं भरून जाऊन उदर उत्पन्न होतें.

इति तदधो नाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्तमानमुदकोदरस्य च यथाबलं च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्यपि चातुरः स लोहितनीलपीतपिच्छिलकुणपगन्धामवर्चं उपवेशते । हिक्काश्वासकासतृष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्बल्यपरीतश्च भवति । एतच्छिद्रोदरं विद्यात् ॥ ४२ ॥

त्याचीं लक्षणें—विशेषें करून बेंबीच्या खालीं पोट वाढतें, जलोदराचीं व कुपित झालेल्या दोषांचीं त्यांच्या शक्त्यनुरूप लक्षणें होतात, लाल, निळ्या पिंवळ्या रंगाचा बुळबुळीत कच्चा मळ शौचावाटे निघतो व त्यास प्रेतासारखी घाण येते. याशिवाय उचकी, दमा, खोकला, तहान, प्रमेह, अरुचि, अपचन, व अशक्तता हे विकार होतात. यास छिद्रोदर किंवा क्षतोदर ह्मणतात.

स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्लोम्नि संस्थितः ॥ ४३ ॥
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराश्रितौ ॥ ४४ ॥

स्नेहपान करून, अग्निमंद असून, क्षीण किंवा अतिशय कृश असून फार पाणी प्यालें असतां जठराग्नि नष्ट होतो व पिपासास्थानांत वायु जाऊन बसतो. त्या योगानें उदकवाही स्रोतें बंद होऊन व आमाशयस्थ कफ पाण्याशीं मिळून ते वातकफ दोन्ही उदरांत येऊन जलाच्या स्थानांतून तेंच पाणी वाढवून उदर उत्पन्न करितात.

तस्य रूपाणि । अनन्नकांक्षापिपासागुदस्रावशूलश्वासकासदौर्बल्यान्यपि चोदरं नानावर्णराजिशिरावनततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवत्येतदुदकोदरं विद्यात् ॥ ४५ ॥

त्याचीं लक्षणें—अन्नावर इच्छा नसणें, तहान, गुदस्राव व गुदशूळ, दमा, खोकला, अशक्तता, पोट चित्रविचित्र रंगाच्या रेघा व शिरांनीं आच्छादित होणें आणि पाण्यानें भरलेल्या पखाली प्रमाणें हालणें व हातास लागणें-हीं होतात. हें जलोदर होय.

तत्र अचिरोत्पन्नमनुदकप्राप्तमुदरं त्वरमाणश्चिकित्सेदुपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थानादपावृत्ता अपरिपाकाद्द्रवीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि चोपक्लेदयन्ति स्वेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति ॥ ४६ ॥

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरु स्तिमितमाकोठितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रांतं नाभ्यां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः । तस्य रूपाणि—कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः शिरान्तर्धानगमनमुदकपूर्णदृतिसंक्षोभस्पर्शत्वं च ॥ ४७ ॥

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति छर्दतीसारतमकतृष्णाश्वासकासहिक्कादौर्बल्यपार्श्वशूलारुचिस्वरभेदमूत्रसङ्गादयस्तथाविधमचिकित्स्यं विद्यादिति ॥४८॥

कोणत्याही प्रकारचें उदर असो, तें नवें आहे तोंच आणि उपद्रव व पाणी होण्यापूर्वी त्याची सत्वर चिकित्सा करावी. उपेक्षा केल्यास आपापल्या स्थानापासून सुटलेले दोष स्वयं पक्व व पातळ होऊन सांधे व स्रोतें यांतही द्रव उत्पन्न करितात. पुढें बाहेरचीं स्रोतें बंद झाल्यामुळें घाम मध्येंच अडकून राहून तेंच पाणी वाढवितो. पाणी उत्पन्न होण्यापूर्वी पिच्छा ह्मणजे कफासारखा बुळबुळीत पदार्थ उत्पन्न होतो. तो उत्पन्न झाला ह्मणजे पोट वाटोळें, जड, ओलसर, स्थिर होतें, टिचकी मारली असतां वाजत नाहीं, हातास मऊ लागतें, पोटावरच्या रेघा नाहींशा होतात आणि बेंबी दाबली असतां सगळें पोट हालल्याप्रमाणें दिसतें. यानंतर पाणी होतें. पाणी झालें असतां पोट अतिशय वाढतें, शिरा दिसेनाशा

होतात, आणि पोट पाण्यानें भरलेल्या पखालीप्रमाणें हालतें व हातास लागतें. यानंतर उपद्रवास आरंभ होतो. ते उपद्रव उलटी, जुलाब, तमकश्वास, तहान, दमा, खोकला, उचकी, अशक्तता, बरगड्या दुखणें, अरुचि, आवाज फाटणें, लघ्वी बंद होणें इत्यादि होतात. हे उपद्रव झाले असतां रोगी असाध्य समजावा.

भवन्ति चात्र।

वातात्पित्तात्कफात्प्लीह्नः सन्निपातात्तथोदकात।
परस्परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिशेत ॥ ४९ ॥
पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं यथा।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रांत्रं चोदरं नृणाम ॥ ५० ॥
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम्।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च संत्यजेत ॥ ५१ ॥
श्वयथुः सर्वमर्मोत्थः श्वासो हिक्काऽरुचिः सतृट्।
मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारश्च निहन्त्युदरिणं नरम् ॥ ५२ ॥
जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम ॥ ५३ ॥

वातोदरापेक्षां पित्तोदर, त्याहून कफोदर, त्याच्या पेक्षां प्लीहोदर आणि त्याहीपेक्षां सान्निपातिक उदर अधिक कष्टसाध्य आहे. बद्धगुदोदर, जलोदर व छिद्रोदर, हीं झालीं असतां मनुष्य बहुतकरून पंधरा दिवसांत मरण पावतो. ज्याचे डोळे सुजले आहेत, गुह्येन्द्रिय वांकडें झालें आहे, चामडी ओलसर-चिकट व पातळ झाली आहे आणि ज्याची शक्ति, रक्त, मांस व जठराग्नि क्षीण झालीं आहेत अशा उदर रोग्याची चिकित्सा करूं नये. ज्याचीं सर्व मर्में सुजलीं आहेत, ज्यास दमा व उचकी लागली आहे, अरुचि आहे, तृषा लागते, मूर्च्छा येते आणि उलटी व जुलाब होतात असा उदर रोगी मरण पावतो. सर्वच उदरें मूळचींच बहुधा अतिशय कष्टसाध्य आहेत. तथापि मनुष्य सशक्त असल्यास, त्यांत पाणी झालें नसल्यास, व नवीनच झालीं असल्यास, तीं श्रमानें साध्य होतात.

अशोफमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुडगुडायन्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥ ५४ ॥
नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्याते ।
हृन्नाभिवङ्क्षणकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ ५५ ॥
कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ।
मूत्रेऽल्पे संहतविधि लालया विरसे मुखे ॥ ५६ ॥
अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्वतः ।
उपक्रमेद्भिषग्दोषबलकालविशेषवित ॥ ५७ ॥

ज्या रोग्याचें पोट सुजलेलें नसून अरुण वर्णाचें आहे, जें ठोकलें असतां आवाज होतो, जें फार जड लागत नाहीं, ज्यांत नेहमीं गुडगुड शब्द होत असतो, ज्यावर शिरांचें जाळें जाळीच्या खिडकीसारखें पसरलेलें असतें, बेंबी आंत ओढून धरली असतां अधोवायूचा वेग गुदद्वारापर्यंत जाऊन नाहींसा होतो, हृदय–बेंबी- जांवाडे–कंबर–व गुदद्वार यांत दुखतें, अधोवायु कर्कश शब्द करून सरतो, जठराग्नि साधारण कायम असतो, लघ्वी कमी होऊन शौचास जास्त होतें, व लाळेनें तोंड बेचव होतें, त्याच्या पोटांत पाणी झालें नाहीं असें समजून वैद्यानें दोष–बल–काल जाणून तदनुसार चिकित्सा करावी.

वातोदरे बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ ५८ ॥
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथास्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत्पुनः ॥ ५९ ॥
दोषातिमात्रोपचयात्स्रोतसां सन्निरोधनात् ।
सम्भवन्त्युदराण्येवमतो नित्यं विशोधयेत् ॥ ६० ॥
शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत्तु तम् ।
प्रागुत्क्लेशान्निवर्त्यं च बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ६१ ॥
यूषै रसैर्वा मन्दाम्ललवणै रोधितानलम् ।
सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेन्नरम् ॥ ६२ ॥

स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्तिषु ।
दीप्ताग्निं बद्धविड्वातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥ ६३ ॥

सशक्त मनुष्यास वातोदर झालें असल्यास प्रथम स्नेहपान करवावें. नंतर स्वेदनक्रिया करून स्निग्ध रेचक म्हणजे एरंडेल तेल किंवा रेचक औषधें घालून तयार केलेलें तूप पाजावें. जुलाबानें दोष निघून जाऊन पोट नरम झालें म्हणजे तें कपड्यानें बांधून टाकावें. असें केल्यानें जुलाब होऊन पोटांत रिकाम्या झालेल्या जागेंत वायु शिरून तें पुन्हां फुगूं शकणार नाहीं. दोष अतिशय वाढून व त्या योगानें स्रोतांचा अवरोध होऊन उदरें उत्पन्न होतात. म्हणून उदर रोग्यास नेहमीं रेचन देत असावें. रेचनानंतर पेयादि क्रम करून शक्ति येण्याकरितां दूध पाजावें. परंतु उलटी वगैरे होण्याची पाळी येण्यापूर्वी तें बंद करावें. अग्नीचा अवरोध झाला असल्यास व वायु उलटा वर चढत असल्यास, किंचित् आंबट व लवणयुक्त कढणें किंवा मांसरस पाजून, स्नेहन व स्वेदन करून आस्थापनबस्ति द्यावा. स्फुरण, आक्षेप आणि सांधे-हाडें-बरगड्या-पाठ व माकडहाडांत वेदना होत असल्यास, व रोग्याचा अग्नि प्रदीप्त असून मल व अधोवायूचा अवष्टंभ झाला असल्यास, आणि त्याच्या शरीरांत रूक्षता असल्यास अनुवासनबस्ति द्यावा.

तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरूहो दाशमूलिकः ।
वातघ्नाम्लशृतैरण्डतिलतैलानुवासनः ॥ ६४ ॥
अविरेच्यं तु यं विद्याद्दुर्बलं स्थविरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं वातोल्बणानिलम् ॥ ६५ ॥
तं भिषक् शमनैः सर्पिर्यूषमांसरसौदनैः ।
बस्त्यभ्यङ्गानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ ६६ ॥

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत ।
दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत क्षीरबस्तिना ॥ ६७ ॥
सजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत ।
पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा ॥ ६८ ॥
सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।
सकफे वा समूत्रेण सवाते तिक्तसर्पिषा ॥ ६९ ॥
पुनः क्षीरप्रयोगं च बस्तिकर्म विरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्युक्तः पित्तोदरं जयेत ॥ ७० ॥

पित्तोदरांत रोगी सशक्त असल्यास त्यास प्रथम रेचक द्यावें. आणि रोगी अशक्त असल्यास त्यांस अगोदर अनुवासनबस्ति देऊन नंतर रेचना करितां दुधाचे बस्ती द्यावे. रेचनानंतर अंगांत शक्ति येऊन अग्नि प्रदीप्त झाला ह्मणजे रोग्यास स्निग्ध करून निशोत्तराचा कल्क, किंवा एरंड्या अथवा एरंडमूळ, किंवा निवडुंग व त्रायमाण अथवा बाहव्याचा गीर यांनीं सिद्ध केलेल्या दुधाचें रेचक द्यावें. कफयुक्त पित्तोदरांत वरील कोणत्यातरी दुधांत गोमूत्र मिळवून द्यावें. आणि वातमिश्रित पित्तोदरांत तिक्तघृत मिळवून द्यावें. पित्तोदरांत प्रथम दुग्धप्रयोग, नंतर बस्ति, पुन्हां रेचन या क्रमानें वरचेवर घेऊन पित्तोदर बरें करावें.

स्निग्धं स्विन्नं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ॥ ७१ ॥
गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा ।
सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ ७२ ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत्क्रियाः ।
सोपद्रवं तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥ ७३ ॥
उदावर्तरुगानाहदाहमोहतृषाज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्यैश्चानिलादीन्यथाक्रमम् ॥ ७४
लिङ्गैः प्लीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि स्वलक्षणैः ।
चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥ ७५ ॥

स्नेहं स्वेदं विरेकं च निरूहमनुवासनम् ।
समीक्ष्य कारयेद्बाहौ वामे वा व्यधयेच्छिराम् ॥ ७६ ॥
षट्पलं वा पिबेत्सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत ।
सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥ ७७ ॥

कफोदरांत प्रथम स्नेहन करून, घाम काढून, रोगी सशक्त असल्यास त्यास रेचक देऊन, रेचनानंतर जो पेयादिक्रम करावयाचा त्यांत तिखट, क्षारयुक्त व कफनाशक अशा अन्नाची योजना करावी आणि अशक्त रोगी असल्यास त्यास रेचक न देतां गोमूत्र, अरिष्टें, चूर्णं, लोहकृति व क्षारयुक्ततेल यांनीं कफोदराचें शमन करावें. सान्निपातिक उदरांत पूर्वोक्त सर्व उपचार करावे. त्यांत उपद्रव उत्पन्न झाले असल्यास तें कुशल वैद्यानें असाध्य समजून सोडून द्यावें. प्लीहोदरांत उदावर्त, शूळ व पोटफुगी, हे विकार असल्यास तें वातजन्य; दाह, मूर्च्छा, तहान व ताप असल्यास पित्तजन्य आणि जडपणा, अरुचि, व कठिणपणा असल्यास कफजन्य आणि रक्तदोषाचीं लक्षणें असल्यास रक्तविकारजन्य समजून त्याची त्या त्या दोषाच्या प्रमाणानुरूप चिकित्सा करावी. स्नेह, स्वेदन, रेचन, निरूह आणि अनुवासन बस्ति या क्रिया त्या त्या स्थित्यनुरूप कराव्या किंवा डाव्या हाताची शीर तोडावी. किंवा षट्पलघृत द्यावें अथव पिंपळीचा प्रयोग करावा. गुळाबरोबर हिरडे खावे. क्षार व अरिष्टें घ्यावीं.

पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं द्विगुणाभयम् ।
विडङ्गांशयुतं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना पिबेत ॥ ७८ ॥
विडङ्गं चित्रकं शुण्ठीं सघृतां सैन्धवं वचाम्
दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं भवेत ॥ ७९ ॥
रोहीतकलतानां तु काण्डकाः साभया जले ।
मूत्रे वा श्रुतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥ ८० ॥
कामलागुल्ममेहार्शःप्लीहसर्वोदरकृमीन् ।
तद्धन्याज्जाङ्गलरसैर्जीर्णे स्याच्चात्र भोजनम् ॥ ८१ ॥
रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत ॥ ८२ ॥

पालिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ।
रोहीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८३॥
प्लीहातिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।
तथा गुल्मोदरश्वासक्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ ८४ ॥
अग्निकर्म च कुर्वीत भिषग्वातकफोल्बणे ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरबस्तयः ॥ ८५ ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।
यूषैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥ ८६ ॥
लघून्यन्नानि संसृज्य भजेत्प्लीहोदरी नरः ।

पिंपळी, सुंठ, दन्तीमूळ व चित्रक एक एक भाग; हिरडे दोन भाग, आणि बिडलोण चतुर्थांश या सर्व जिनसांचें चूर्ण ऊन पाण्याबरोबर घ्यावें. वावडिंग, चित्रक, सुंठ, सैंधव व वेखंड या जिनसा खापरांत तुपांत भाजून त्यांचें चूर्ण दुधांतून घ्यावें. हें गुल्म व प्लीहोदर यांचा नाश करितें. रक्तरोहिड्याच्या फांद्यांचीं कांडीं ठेंचून व हिरडे कुटून पाण्यांत किंवा गोमूत्रांत सात रात्री भिजत घालून ठेवावे आणि नंतर तें कुसकरून गाळून घ्यावें. हें कावीळ, गुल्म, प्रमेह, मूळव्याध, प्लीहोदर, सर्वप्रकारचीं उदरें, व कृमि यांचा नाश करितें. हें जिरल्यावर जांगल मांसाच्या शोरुव्याबरोबर जेवावें. रक्तरोहिड्याची साल १०० तोळे आणि १२८ तोळे बोरांचा गर यांचा काढा करावा. त्यांत चवक, चित्रक, पिंपळी, पिंपळीमूळ, व सुंठ हीं चार चार तोळे आणि रक्तरोहिड्याची साल (कांहीं पाठाप्रमाणें हिरडेदळ) २० तोळे हीं सर्व वाटून एक शेर तूप सिद्ध करावें. यापासून अतिशय वाढलेली कौल्ह, गुल्मोदर, दमा, कृमि, पांडु व कावीळ हे विकार सत्वर बरे होतात. वातकफाधिक प्लीहोदरांत अग्निकर्म (डागणें वगैरे) करावें. पित्ताधिकांत जीवनीय–पदार्थसिद्ध घृतें व क्षीरबस्ती द्यावे, रक्त काढवावें, रेचकें घ्यावीं आणि दूध घ्यावें. प्लीहोदरी रोग्यानें दीपक–पदार्थ–मिश्रित कढणें व मांसाचे शोरुवे यांच्या बरोबर हलकें अन्न खावें.

स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ॥ ८७ ॥
सतैललवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ।
परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चैव विरेचनम् ॥ ८८ ॥
उदावर्तहरं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ।
छिद्रोदरमृते स्वेदात्श्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥ ८९ ॥
जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तद्यापयेद्भिषक् ।
तृष्णाकासज्वरार्तं तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ॥ ९० ॥
वर्जयेच्छ्वासिनं तद्वच्छूलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ।

बद्धोदरांत प्रथम रोग्याचा घाम काढावा. नंतर अनुवासन बस्ति आणि भग गोमूत्र, निवडुंग वगैरे तीक्ष्ण औषधें, तेल आणि सैंधव यांनीं युक्त निरूहबस्ति द्यावा. त्यास सारक अन्न आणि तीक्ष्ण रेचक द्यावें. तसेंच उदावर्तनाशक व वातहारक असे सर्व उपाय करावे. छिद्रोदरांत घाम काढण्याशिवाय बाकी कफोदरावरील सर्व उपचार करावे. आणि पाणी जमलें कीं लागलेंच काढून टाकावें. या प्रमाणें करून जातील तितके दिवस रोग्याचें मरण लांबणीवर टाकावें. हा रोग साफ बरा कधीं होत नाहीं. छिद्रोदरांत तहान, खोकला, ताप, दमा, शूळ, अग्निमांद्य, क्षुधानाश, अशक्तता व कृशता हे विकार झाले असल्यास रोगी असाध्य समजून सोडून द्यावा.

अपां दोषं ग्रहण्यादौ विदध्यादुदकोदरे ॥ ९१ ॥
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च।
दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥ ९२ ॥
द्रवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ॥ ९३ ॥
तस्मात्त्रिदोषशमनीं क्रियां सर्वेषु कारयेत् ।
दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वन्हिर्मन्दत्वमृच्छति ॥ ९४ ॥
तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ।

जलोदर व संग्रहणी वगैरे विकारांत प्रथम जलदोष काढून टाकणारीं तीक्ष्ण, गोमूत्रयुक्त आणि अनेक प्रकारचे क्षारमिश्रित औषधें द्यावीं. आणि त्यास दीपक व कफनाशक अन्न द्यावें. जलोदरांत पाणी वगैरे द्रव पदार्थ वर्ज्य

करावे. सर्व उदरें विशेषंकरून त्रिदोषजन्य असतात. ह्मणून सर्वांत त्रिदोषनाशक चिकित्सा करावी. उदर दोषांनीं भरून गेल्यामुळें अग्निमंद होतो ह्मणून उदररोग्यास दीपक व हलका आहार द्यावा.

रक्तशालीन्यवान्मुद्गाञ्जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ॥ ९५ ॥
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधु शीधूंस्तथा सुराम् ।
यवागूमोदनं वापि यूषैरद्याद्रसैरपि ॥ ९६ ॥ ॥
मन्दाम्लस्नेहकटुभिर्यच्च मूलोपसाधितैः ।
औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ९७ ॥
व्यायामाध्वदिवास्वप्नं यानयानं च वर्जयेत् ।
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च ॥ ९८ ॥
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ।

सर्व प्रकारच्या उदरांत लाल साळी, जव, मूग, जांगल पशुपक्ष्यांचें मांस, दूध, गोमूत्र, अरिष्टें, मध, उंसाची दारू, मद्य, हे पदार्थ खावे. आटवल किंवा भात, पंचमूळांच्या काढ्यांत सिद्ध केलेलीं किंचित् आंबट, तिखट, स्नेह-युक्त अशीं कढणें किंवा मांसरस यांच्या बरोबर जेवावा. पाण्यांत किंवा पाणथळदेशांत होणाऱ्या प्राण्यांचें मांस, भाज्या, पिठाचे पदार्थ, तीळ, व्यायाम, मार्ग चालणें, दिवसा निजणें, घोडा किंवा गाडींतून फिरणें, उष्ण, खारट, आंबट, विदाही, जड, असें अन्न आणि पाणी पिणें या गोष्टी अगदीं वर्ज्य कराव्या.

नातिसांद्रं मतं पाने स्वादु तक्रमपेलवम् ॥ ९९ ॥
त्र्यूषणक्षारलवणैर्युक्तं तु निचयोदरी ।
वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥ १००
शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ।
यमानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ॥ १०१ ॥
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताम्लं नातिपेलवम् ।
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ १०२ ॥
युक्तं प्लीहोदरी जातं सव्योषं तूदकोदरी ॥
बद्धोदरी तु हवुषायमान्यजाजीसैन्धवैः ॥ १०३ ॥
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम्

गौरवारोचकार्तानां समन्दाग्न्यतिसारिणाम् ॥ १०४ ॥
तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ।

सर्व प्रकारच्या उदरांत किंचित् दाट व गोड असें ताक पिणें प्रशस्त आहे. सान्निपातिक उदरांत किंचित् दाट ताक, त्रिकटु, जवखार व सैंधव मिळवून प्यावें. वातोदरांत पिंपळी व सैंधव मिळवून प्यावें. पित्तोदरांत गोड ताक साखर व ज्येष्ठमध? मिळवून प्यावें. कफोदरांत ओंवा, सैंधव, जिरें, व मध घालून आंबट व किंचित् दाट ताक प्यावें. पानथरीवर मध, तेल, वेखंड, सुंठ, बडीशोप, कोष्ठ व सैंधव घालून प्यावें. जलोदरांत त्रिकटु घालून प्यावें. बद्धोदरांत शरणी, ओंवा, जिरें, व सैंधव घालून प्यावें. छिद्रोदरांत पिंपळी व मध घालून प्यावें. जाड्य, अरुचि, अग्निमांद्य, अतिसार आणि वातकफविकार झालेल्या रोग्यांस ताक हें अमृताप्रमाणें आहे.

शोफानाहार्तितृण्मूर्च्छापीडिते कारभं पयः ॥ १०५ ॥
शुद्धानां क्षामदेहानां गव्यं छागं समाहिषम् ।

सूज, पोटफुगी, तहान, मूर्च्छा या विकारांवर उंटिणीचें आणि शोधनानें कृश झालेल्या मनुष्यांस शक्तीकरितां गायीचें, बकरीचें अथवा म्हशीचें दूध द्यावें.

देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः ॥ १०६ ॥
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ।
वृश्चिकालीं वचां कुष्ठं पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ॥ १०७ ॥
भूतीकां नागरं धान्यं जले पक्त्वावसेचयेत् ।
पलाशं कत्तृणं रास्नां तद्वत्पक्त्वावसेचयेत् ॥ १०८ ॥
मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।
रूक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ।
दीपनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि वक्ष्यते ॥ १०९ ॥

देवदार, पळस, रुईचें मूळ, गजपिंपळी, शेवग्याची साल व असकंध हीं औषधें गोमूत्रांत वाटून उदरावर लेप करावा. मेढाशिंगी, वेखंड, कोष्ठ, लघुपंचमूळ,

पुनर्नवा, ओंवा, सुंठ व धणे हीं; किंवा पळस, रोहिसगवत व रास्ना, हीं औषधें पाण्यांत कढवून पोटावर धार धरावी. गाय, बकरी, मेंढी, म्हैस, घोडी, हत्तीण, उंटीण, व गाढवी यांचीं मूत्रें उदररोगांत, सेचन करण्याच्या व पिण्याच्या कामीं वापरावीं. ज्यांच्या अंगांत फार रूक्षता व वात असून ज्यांस संशोधनाची आवश्यकता आहे आहे अशा रोग्यांकरितां दीपक व उदर रोगनाशक घृतें आतां सांगतों.

> पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
> सक्षारैरर्धपालैकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ ११० ॥
> कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलाधस्य रसेन च ।
> दधिमण्डाढकोपेततत्सर्पिर्जठरापहम् ।
> श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ॥ १११ ॥

पञ्चकोलघृत—पिंपळी, पिंपळीमूळ, चवक, चित्रक, सुंठ व जवखार हीं औषधें प्रत्येकीं दोन दोन तोळे, दशमुळांचा काढा २०० तोळे आणि दह्याची निवळी घालून दोन शेर तूप सिद्ध करावें. यापासून उदर, सूज, वातावष्टंभ, गुल्म व मूळव्याध हे रोग नष्ट होतात.

> नागरत्रिफलाप्रस्थं घृतं तैलात्तथाढकम् ।
> मस्तुनःसाधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ।
> कफमारुतसम्भूते गुल्मे चैतत्प्रशस्यते ११२ ॥

नागरघृत—सुंठ व त्रिफळा हीं एक शेर, तूप व तेल एक एक शेर आणि चार शेर मठा हीं एकत्र करून घृत सिद्ध करावें. हें सर्व प्रकारचीं उदरें आणि कफवातजन्य गुल्मांचा नाश करितें.

> चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।
> कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत ॥ ११३ ॥

चार तोळे चित्रक, दोन शेर गोमूत्र व चार शेर पाणी घालून एक शेर तूप सिद्ध करावें आणि तें जवखार घालून उदररोगांत द्यावें.

> यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलरसेनच ।
> सुरासौवीरकाभ्याञ्च सिद्धं वापि पिबेद्घृतम् ॥ ११४ ॥

जव, बोरांचा गर, कुळीत व बृहत्पंचमुळें यांचा काढा आणि मद्य व सौवीरक यांनीं सिद्ध केलेलें तूप प्यावें.

एभिः स्निग्धस्य सञ्जाते बले शान्तेच मारुते ।
स्रस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ११५ ॥
पटोलमूलरजनीविडङ्गत्रिफलात्वचम् ।
कांपिल्यकं नीलिनींच त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ॥ ११६ ॥
षडाद्यान्कार्षिकानन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णमतो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ।
विरिक्ते मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलै रसैः ॥ ११७ ॥
पिण्डपेयाञ्च पीत्वा वा सव्योषं षडहं पयः ।
शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः ॥ ११८ ॥
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं चापकर्षति ॥ ११९ ॥

सदरहू घृतें पिऊन स्निग्ध झालेल्या रोग्याचा वायु शमन होऊन अंगांत शक्ति आली आणि दोषाशय शिथिल झाला ह्मणजे तो काढून टाकण्याकरितां कल्पस्थानांत सांगितलेल्यापैकीं यथोचित रेचक द्यावें.

पटोलादिचूर्ण—कडू पडवळीचें मूळ, हळद, वावडिंग, आणि हिरडेदळ, बेहडेदळ व आंवळे प्रत्येकीं एक एक तोळा, कपिला दोन तोळे, निळीचें मूळ तीन तोळे व निशोत्तर चार तोळे या सर्वांचें चूर्ण करून दरवेळीं चार तोळे चूर्ण गोमूत्रांतून प्यावें. यापासून जुलाब झाले ह्मणजे जांगल मांसांच्या शोरुव्या बरोबर हलका आहार करावा. पेज किंवा कण्हेरी पिऊन, त्रिकटुचूर्ण घालून कढविलेलें दूध प्यावें आणि वर सदरहू चूर्ण खावें. याच क्रमानें वरचेवर चूर्ण खावें. या चूर्णापासून पाणी झालेल्यासुद्धां सर्व प्रकारचीं उदरें, कावीळ, पाण्डुरोग व सूज हे रोग नाहींसे होतात.

गवाक्षीं शंखिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।
पिबेद्द्राक्षाम्बुगोमूत्रकोलकर्कन्धुशीधुभिः ॥ १२० ॥

इन्द्रायणमूळ, शंखवेल, दन्तीमूळ, लोध्राची साल, व वेखंड हीं औषधें द्राक्षांचा काढा, गोमूत्र, लहान किंवा मोठ्या बोरांचा काढा व उंसाची दारू यांच्या बरोबर प्यावीं.

यमानी हवुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥ १२१ ॥
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ १२२ ॥
विडङ्गस्य समांशानि दन्त्या भागास्त्रयस्तथा ।
त्रिवृद्विशालयोर्द्वौ द्वौ सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥ १२३ ॥
एतन्नारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम् ।
नैतत्प्राप्यातिवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १२४ ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयं गुल्मिभिर्बदराम्बुना ।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १२५ ॥
दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्बुभिरर्शसैः ।
परिकर्ते सवृक्षाम्लमुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥ १२६ ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे श्वासे कासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देनले ज्वरे ॥ १२७ ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ १२८ ॥

नारायणचूर्ण—ओंवा, शेरणी, धणे, त्रिफळा, कलोंजी जिरें, काळें जिरें, पिंपळीमूळ, रान तुळस, कचोरा, वेखंड, बडीशोप, जिरें, त्रिकटु, पिंवळा धोतरा किंवा पिसोळा, चित्रक, यवखार, सज्जीखार, पुष्करमूळ, कोष्ठ, सैंधव, बिडलोण, पादेलोण, काचलवण, समुद्राचें मीठ, व वावडिंग हीं समभाग, दंतीमूळ तीन भाग, निशोत्तर व कडू इंद्रायणाचें मूळ दोन दोन भाग, आणि शिकेकाईचीं मुळें चार भाग घेऊन या सर्वांचें चूर्ण करावें. यास नारायण चूर्ण ह्मणतात. हें अनेक रोगांचा नाश करितें. दैत्य ज्याप्रमाणें विष्णूच्या तडाक्यांतून सुटून जाऊं शकत नाहींत त्याप्रमाणें रोग या चूर्णाच्या तावडींत सांपडले असतां सुटून जाऊं शकत नाहींत. उदर रोग्यांनीं हें ताकाबरोबर घ्यावें. गुल्म रोग्यांनीं बोरांच्या काढ्यांतून, पोटांत वारा धरला असतां मद्याबरोबर, वातरोगावर मद्याच्या निवळीबरोबर, मलावरोधावर दह्यांच्या निवळीबरोबर, मूळव्याधीवर डाळिंबाच्या रसांतून, पोटांत कातरल्या प्रमाणें पीडा होत असल्यास आमसोलाच्या सारांतून आणि अजीर्णावर ऊनपा-

ण्याबरोबर प्यावें. याशिवाय भगंदर, पांडुरोग, दमा, खोकला, गलग्रह, हृद्रोग, संग्रहणी, कुष्ठ, अग्निमांद्य, ताप, सर्प वगैऱ्यांचें विष, बचनाग वगैरे उद्भिज्जविष, दूषीविष व कृत्रिमविष या विकारांवरही प्रथम रोग्याचा कोठा स्निग्ध करून त्या त्या विकारास उचित अशा अनुपानानें हें रेचक चूर्ण द्यावें.

हवुषा काञ्चनक्षीरी त्रिफला कटुरोहिणी।
नीलिनी त्रायमाणा च शातला त्रिवृता वचा ॥ १२९ ॥
सैन्धवं काललवणं पिप्पली चेति चूर्णयेत्।
दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रै सुखोदकैः ॥ १३० ॥
पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु प्लीह्नि सर्वोदरेषु च।
कुष्ठे श्वित्रे सरुजके सवाते विषमाग्निषु ॥ १३१ ॥
शोथार्शः पाण्डुरोगेषु कामलासु हलीमके।
वातं पित्तं कफञ्चाशु विरेकात्सम्प्रसाधयेत ॥ १३२ ॥

हवुषादिचूर्ण—खडशेरणी, पिसोळा, त्रिफळा, कुटकी, निळीचें मूळ किंवा बी, त्रायमाण, शिकेकाई, निशोत्तर, वेखंड, सैंधव, काळें मीठ व पिंपळी यांचें चूर्ण करावें आणि तें डाळिंबाचा किंवा त्रिफळ्याचा काढा, मांसरस, गोमूत्र अथवा कोमट पाण्याबरोबर खावें. हें सर्व प्रकारचे गुल्म, पानथरी, सर्व प्रकारचीं उदरें, कुष्ठ, पांढरें कोड, शूळ, वातरोग, विषमाग्नि, सूज, मूळव्याध, पांडुरोग, कावीळ, हलीमक श्वास आणि वात, पित्त, कफविकार या सर्वांस रेचनद्वारा सत्वर काढून टाकितें.

नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च।
चित्रकञ्च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत ॥ १३३ ॥

नीलिन्यादि चूर्ण—निळीचें मूळ, समुद्रफळ, त्रिकटु, जवखार, सज्जीखार, वर सांगितलेलीं पांच प्रकारचीं मिठें व चित्रक यांचें चूर्ण करून तें तुपाबरोबर सेवन करावें. हें उदर व गुल्माचा नाश करितें.

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धसहितं दधि।
जातं विमथ्य तद्युक्तया त्रिवृत्सिद्धं पिबेद्घृतम् ॥ १३४ ॥
तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत।

स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृता षट्पलेन च ।
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणाञ्च शान्तये ॥ १३५ ॥

स्नुहीक्षीरघृत–३२ शेर दुधांत एकशेर तिधारी निवडुंगाचा चीक घालून तें विरजावें. त्याचें दही घुसळून त्यापासून तूप काढून तें निशोत्तराचा कल्क घालून सिद्ध करावें व प्यावें. अशाच तऱ्हेनें तिधारी निवडुंगाचा चीक ४ तोळे, निशोत्तराचा कल्क २४ तोळे आणि आठपट दूध घालून तूप सिद्ध करून प्यावें. यापासून गुल्म, दूषी विषाचे विकार व उदरें बरीं होतात.

दधिमण्डाढके सिद्धात्स्नुक्क्षीरपलकल्कितात् ।
घृतप्रस्थात्पिबेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥ १३६ ॥
एषां चानुपिबेत्पेयां पयो वा स्वादु वा रसम् ।
घृते जीर्णे विरिक्तं तु कोष्णनागरकैः शृतम् ॥ १३७ ॥
शुण्ठ्या पिबेत्ततः पेयां यूषं कौलत्थकं ततः ।
पिबेद्रूक्षस्त्र्यहं त्वेवं पयो वा प्रतिभोजितः १३८ ॥
पुनः पुनः पिबेत्सर्पिरानुपूर्व्या तयैव च ।
घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो भिषक् ॥ १३९ ॥
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणाञ्च शान्तये ।
पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ॥ १४० ॥
गुल्मघ्ननीलिनी सर्पिःस्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ।
क्रमान्निर्हृतदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥ १४१ ॥
दोषशेषनिवृत्त्यर्थं योगान्वक्षाम्यतः परम् ।

दह्यांची निवळ ८ शेर आणि तिधारी निवडुंगाचें दूध चार तोळे घालून एक शेर तूप सिद्ध करावें व त्यांतून दरवेळीं योग्य मात्रा घ्यावी. यापासून उदरें बरीं होतात. या घृतांवर कण्हेरी, साखर घातलेलें दूध किंवा मांसरस प्यावा. तूप पचन होऊन जुलाब झाले ह्मणजे सुंठ घालून कढविलेलें कोमट दूध प्यावें. नंतर सुंठ घालून केलेली कण्हेरी किंवा कुळथांचें कढणही प्यावें. याप्रमाणें तीन दिवसपर्यंत रूक्ष राहून तूप प्यावें किंवा मध्यें थोडें भोजन करून वरील क्रमानें पुनः पुनः तूप प्यावें. कुशल वैद्यानें हीं घृतें यथाविधि उत्तमरीतीनें तयार करून दिलीं

असतां गुल्म, गरदोष व उदरें बरीं होतात. पीलुचा कल्क घालून सिद्ध केलेल्या तुपानें रेचन होऊन उदरांतील पोटफुगी वाहींशी होते. गुल्म चिकित्सेंत सांगितलेलें नीलिनीघृत किंवा मिश्रक स्नेह यांचाही उदरांत उपयोग करावा. वरील उपायांनीं क्रमशः दोष निघून जाऊन त्यावर जांगल मांसाच्या शोरव्याबरोबर भोजन केल्यावरही जर दोष शिल्लक राहिला तर तो काढून टाकण्याकरितां पुढील उपाय योजावे.

चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण ना पिबेत् ॥ १४२ ॥
मासंयुक्तं तथा हस्तिपिप्पलीविश्वभेषजम् ।
विडङ्गं चित्रकं दन्तीचव्यं व्योषं च तैः समैः ॥ १४३ ॥
कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ।
पिबेत्कषायं त्रिफलादन्तीरोहीतकैः शृतम् ॥ १४४ ॥
व्योषक्षारयुतं जीर्णं रसैरद्यात्सजाङ्गलम् ।
मासं वा भोजनं भोज्यं सुधाक्षीरघृतान्वितम् ॥ १४५ ॥
क्षीरानुपानं गोमूत्रेणाभयां वा प्रयोजयेत् ।
सप्ताहं माहिषं मूत्रं क्षीरं चानन्नभुक्पिबेत ॥ १४६ ॥
मासमौष्ट्रं पयश्छागं त्रीन्मासान्व्योषसंयुतम् ।
हरीतकीसहस्रं वा क्षीराशी वा शिलाजतु ॥ १४७ ॥
शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।
शृङ्गवेरार्द्रकरसः पाने क्षीरसमो मतः ॥ १४८ ॥
तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ।
दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे हितम् ॥ १४९ ॥
शूलानाहविबन्धेषु सक्तुयूषरसादिभिः ।
सरलामरशिग्रूणां बीजेभ्यो मूलकस्य च ॥ १५० ॥
तैलान्यभ्यङ्गपानार्थे शूलघ्नान्यनिलोदरे ।

चित्रक व देवदाराचा कल्क दुधांतून द्यावा. गजपिंपळी, सुंठ, वावडिंग, चित्रक, दंतीमूळ, चवक व त्रिकटु या सर्व समभाग औषधांचा १।१ तोळा कल्क दुधांतून सतत महिनाभर प्याल्यानें कितीही वाढलेलें उदर असलें तरी तें बरें होतें. त्रिफळा, दन्तीमूळ व रक्तरोहिडा यांच्या काढ्यांत जवखार टाकून तो जिरल्यावर

जांगलमांसाच्या शोरुव्याबरोबर भात जेवावा. किंवा वरील स्नुहीक्षीरसिद्ध तुपाबरोबर एक महिनाभर जेवावें. गोमूत्रांतून हिरड्यांचें चूर्ण घेऊन वर दूध प्यावें किंवा सात दिवस पर्यंत अन्न अगदींच वर्ज्य करून हशीचें मूत प्यावें. व जेवणाच्या ऐवजीं हशीचेंच दूध प्यावें. अथवा महिनाभर उंटणीचें किंवा तीन महिनेपर्यंत बकरीचें दूध त्रिकटुचूर्ण मिळवून प्यावें. किंवा अन्न न खातां फक्त दुधावर राहून चढ उताराच्या पद्धतीनें एक हजार हिरडे खावे, किंवा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें शिलाजतुप्रयोग करावा. शिलाजिताप्रमाणेंच गुग्गुळाचें सेवन करावें. समभाग आल्याचा रस घालून दूध प्यावें, किंवा दसपट रस घालून तयार केलेल्या तेलाचा उपयोग करावा, दन्ती व द्रवंतीच्या फळांचें तेल दूष्योदरांत हितकर आहे. तें शूळ, पोटफुगी, व वातावष्टंभ यांवर सातू, कढण व रसांतून द्यावें. वातोदरांत शूळ बंद करण्याकरितां सरळ देवदार, आणि शेवग्याच्या व मुळ्याच्या शेंगांतील बियांचें तेल चोळण्यास व पिण्यास द्यावें.

स्तैमित्यारुचिहृल्लासेम्वल्पाग्निर्मद्यपस्तथा ॥ १५१ ॥
अरिष्टान्वा पिबेत्क्षारान्कफस्त्यानास्थितोदरः ।
पिप्पलीं तिल्वकं हिंगुनागरं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १५२ ॥
भल्लातकं शिग्रुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
देवदारु हरिद्रे द्वे सरलातिविषे वचाम् ॥ १५३ ॥
कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्पच ।
दधिसर्पिर्वसातैलमज्जयुक्तानि दाहयेत् ॥ १५४ ॥
अन्तर्धूमततः क्षाराद्विडालकपदं पिबेत् ।
मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ १५५ ॥
हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं प्लीहार्शोजठराणिच ।
विषूचिकामुदावर्तं वाताष्ठीलाञ्च नाशयेत् ॥ १५६ ॥

कफानें ज्याचें पोट ताठलेलें, निश्चल व ओलसर आहे, ज्यास अरुचि व मळमळ आहे, ज्याचा अग्नि मंद आहे, व जो दारू पिणारा आहे अशा रोग्यास अरिष्टें व क्षार द्यावे. पिंपळी, लोध्र, हिंग, सुंठ, गजपिंपळी, बिबा, शेगटाच्या शेंगा, त्रिफळा, कुटकी, देवदार, हळद, दारुहळद, सरळ, अतिविष, वेखंड,

कोष्ठ, नागरमोथा, आणि पांच प्रकारचीं मिठें हीं सर्व औषधें दहीं, तूप, वसा, तेल व मज्जा यांत मिळवून एका मडक्यांत भरून त्याचें तोंड बंद करून आंतल्या आंत अन्तर्धूमानें जाळून राख करावी, यांतून दोन तोळे राख जेवणानंतर मद्य, दह्यांची निवळ, ऊन पाणी, अरिष्ट किंवा मद्यास व यांतून घ्यावी. ही हृद्रोग, सूज, गुल्म, पानथरी, मूळव्याध, उदरें, पटकी, पोटफुगी, वाताष्ठीला यांचा नाश करिते.

क्षारं चाजकरीषाणां स्त्रुतं मूत्रैर्विपाचयेत् ।
कार्षिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैवं लवणानि च ॥ १५७ ॥
पिप्पलीं चित्रकं शुण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां वचाम् ।
द्वौ क्षारौ शातलां दन्तीं स्वर्णक्षीरीं विषाणिकाम् ॥ १५८ ॥
कोलप्रमाणां वटिकां पिबेत्सौवीरसंयुताम् ।
श्वयथावविपाके च प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १५९ ॥
भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां तु तण्डुलैः ।
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १६० ॥
पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ।
स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिलाः ॥ १६१ ॥

शेळीच्या लेंड्यांचा क्षार गोमूत्रांत विरवून अग्नीवर ठेवावा. तो दाट होऊं लागला ह्मणजे त्यांत पिंपळीमूळ, पंचलवणें, पिंपळी, चित्रक, सुंठ, त्रिफळा, निशोत्तर, वेखंड, जवखार, शिकेकाईचें मूळ, दन्तीमूळ, पिमोळा व मेढशिंगी, या सर्वांचें एक एक तोळा चूर्ण घेऊन त्याच्या बोरा एवढ्या गोळ्या कराव्या आणि त्या सौवीरांत कालवून प्याव्या. ह्मणजे सूज, अपचन, व वाढललें जलोदर हीं नाहींशीं होतात. साठेसाळीच्या तांदुळांस गोमूत्रांची पुटें देऊन त्यांची दुधांत केलेली कण्हेरी यथेच्छ पाजावी आणि त्यावर उंसाचा रस पाजावा. या योगानें उन्मार्गगामी वात–पित्त–कफ आपापल्या स्थानीं येऊन उदर बरें होतें.

शङ्खिनीस्नुक्त्रिवृद्दन्तीचिरिबिल्वादिपल्लवैः ।
शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्भिषक् ॥ १६२ ॥

ततोऽस्मै शिथिलीभूतवर्चोदोषाय शास्त्रवित् ।
दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषशेषहरं शिवम् ॥ १६३ ॥
पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं चापि मारुतम् ।
जनयेद्यस्य तैलं स बिल्वक्षारेण ना पिबेत् ॥ १६४ ॥
तथाग्निमन्थस्योनाकपलाशतिलनालजैः ।
बलाकदल्यपामार्गक्षारैः प्रत्येकशः स्रुतैः ॥ १६५ ॥
तैलं पक्त्वा भिषग्दद्यादुदराणां प्रशान्तये ।
निवर्तते चोदरिणां हृद्ग्रहश्चानिलोद्भवः ॥ १६६ ॥
" कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।
बलिनः स्वौषधयुतं तैलमैरण्डजं हितम् ॥ १६७ ॥

ज्याचा मळाचा खडा झाला असेल त्यास सांखवेल, तिधारी निवडुंग, निशोत्तर, दन्ती, घाणेराकरंज वगैऱ्यांच्या कोंवळ्या पाल्यांची भाजी जेवणापूर्वी द्यावी. या योगानें मल व दोष शिथिल झाले ह्मणजे शिल्लक राहिलेला दोष काढून टाकण्याकरितां गोमूत्रांतून दूध द्यावें. वायूच्या जोरानें जर उदर रोग्याच्या बरगड्यांत दुखत असेल, स्नायु वगैरे ताठरले असतील, छातींत धडा बसला असेल तर बेल फळ व जवखार घालून सिद्ध केलेलें तेल प्यावें. किंवा ऐरण, टेंटू, पळस, तिळांचे दांडे, चिकणा, केळ व आघाडा यांच्या निरनिराळ्या क्षारांनीं सिद्ध केलेलें तेल प्यावें. यांच्या योगानें उदर बरें होऊन वायूनें बसलेला छातींतील बांधही मोकळा होतो. वातानें कफ किंवा पित्त आच्छादित झालें असल्यास किंवा कफपित्तानें वायु आवृत झाला असल्यास आणि रोगी सशक्त असल्यास त्या त्या दोषानुरूप औषधें मिळवून एरंडेल तेल प्यावें.

सुविरिक्तो नरो यस्तु पुनराध्मततां व्रजेत् ।
सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ १६८ ॥
सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ।
तीक्ष्णैः सक्षारगोमूत्रैर्बस्तिभिस्तमुपाचरेत् ॥ १६९ ॥
क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चापशाम्यति ।
ज्ञातीन्ससुहृदो दारान्ब्राह्मणान्नृपतीन्गुरून् ॥ १७० ॥
अनुज्ञाप्य भिषक्कर्म विदध्यात्संशयं ब्रुवन् ।

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ १७१ ॥
एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।
पानभोजनसंयुक्तं विषमस्मै प्रदापयेत् ॥ १७२ ॥
यस्मिन्वा कुपितः सर्पो विसृजेद्धिफले विषम् ।
तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥ १७३ ॥
विषेणाशु प्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्तते ।
विषेण हृतदोषं तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥ १७४ ॥
पाययेत भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।
त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्योश्च शाकं सैंधववास्तुकम् ॥ १७५ ॥
भक्षयेत्कालशाकं वा स्वरसोदकसाधितम् ।
निरम्लवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुक् ॥ १७६ ॥
मासमेकं ततश्चैव तृषितः स्वरसं पिबेत्
एवं विनिर्हृते दोषं शाकैर्मासात्परं ततः ॥ १७७ ॥
दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत्काप्परमं पयः

चांगले जुलाब झाले असूनही ज्याचें पोट पुनः फुगतें त्यास बरेचसे स्निग्ध आंबट व खारट बस्ति द्यावे. कफादिकांनीं आच्छादित झाल्यामुळें जर वायु पुनः पोट फुगवीत असेल तर जवखार व गोमूत्रमिश्रित तीक्ष्ण बस्ति द्यावे. त्रिदोषजन्य उदरांत सर्व प्रकारचे उपाय करूनही जर गुण आला नाहीं तर वैद्यानें रोग्याचे ज्ञातिबांधव, मित्र, बायको, शिष्ट ब्राह्मण, राजा व गुरू यांस सांगावें कीं मीं आपल्याकडून औषधोपचाराची शिकस्त केली, परंतु गुण आला नाहीं. आतां यास एकच शेवटचा उपाय उरलेला आहे. तो केला तर रोगी कदाचित् वांचण्याचा संभव आहे. परंतु जगेलच अशी खात्री नाहीं. मात्र हा उपाय न केल्यास रोगी निस्संशय मरणार आहे. तो उपाय सर्पाचें विष देणें हा होय. जर सर्वांची सम्मति पडली तर खाण्यापिण्याच्या पदार्थांतून सर्पाचें विष द्यावें. अगर क्रोधानें ज्या एखाद्या फळावर सर्पानें विष टाकलें असेल तें फळ खावयास द्यावें. हें विष जाज्वल्य व सत्वर क्रिया करणारें असल्यामुळें त्याच्या योगानें स्तब्ध होऊन स्रोतोमार्गांत भिनून बसलेला व उन्मार्गगामी झालेला दोषसमूह मोकळा व पातळ होऊन वाहूं लागतो. या प्रमाणें दोष निघून गेल्यावर रोग्यास थंड पाण्याचें सिंचन करून त्याच्या शक्तीच्या मानानें दूध किंवा कण्हेरी पाजावी. किंवा निशो-

तर, मण्डूकपर्णी, जव, चाकवत, किंवा कालशाक यांच्या भाज्या त्यांच्याच अंगरसांत आंबटाण, मीठ, तेल-तूप न घालतां शिजवून खाव्या. त्या वाटल्यास वाफवाव्या किंवा न वाफविल्या तरी चालेल. एक महिनापर्यंत अन्न न खातां नुस्त्या या भाज्या खाऊन असावें. तहान लागल्यास याच भाज्यांचा अंगरस घ्यावा. याप्रमाणें महिनाभर वरील भाज्या खाऊन सर्व दोष निघून गेले ह्मणजे अशक्त झालेल्या रोग्यास शक्ति येण्याकरितां हत्तिणीचें दूध पाजीत जावें.

इदं तु शल्यहर्तॄणां कर्म स्याद्दृष्टकर्मणाम् ॥ १७८ ॥
वामं कुक्षिं मापयित्वा नाभ्यधश्चतुरङ्गुलम् ।
मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १७९ ॥
विपाट्यान्त्रं ततःपश्चाद्वीक्ष्य बध्दक्षतान्त्रयोः ।
सर्पिषाभ्यज्य केशादीनवमृज्य विमोक्षयेत् ॥ १८० ॥
मूर्च्छनाद्यच्च सम्मूढमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।
छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ॥ १८१ ॥
बहुशः सङ्गृहीतानि ज्ञात्वा छित्वा पिपीलिकान् ।
प्रतियोगैः प्रवेश्यान्त्रं प्रैषैः सीव्येद्व्रणं ततः ॥ १८२ ॥
तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् ।
वामपार्श्वे त्वधो नाभेर्नाडीं दत्वा च गालयेत् ॥ १८३ ॥
निःस्राव्य च विमृज्येत वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथा बस्तिविरेकाद्यैर्म्लानं सर्वञ्च वेष्टयेत् ॥ १८४ ॥
निःसृते लङ्घितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ।
अतः परञ्च षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ॥ १८५ ॥
त्रीन्मासान्पयसा पेयां पिबेत्त्रींश्चापि भोजयेत् ।
श्यामाकं कोरदूष्यं वा क्षीरेण लघुभोजनः ॥ १८६ ॥
नरः संवत्सरेणैवं जयेत्प्राप्तं जलोदरम् ।

प्रयोगाणाञ्च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १८७ ॥

दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ।

प्रयोगापचिताङ्गानां हितं त्युदरिणां पयः

सर्वधातुक्षयार्तानां देवानाममृतं यथा ॥ १८८ ॥

आतां बद्धोदर व छिद्रोदर यांवरची शस्त्रक्रिया सांगतों. ती अनुभवी शस्त्रवैद्यानेंच करावी. बेंबीच्या खालीं डाव्या बाजूनें चार बोटें जागा सोडून चारच बोटें जागा चिरावी. नंतर त्या छिद्रांतून आंतडीं बाहेर काढून बद्धोदर आहे किंवा छिद्रोदर आहे हें पाहून बद्धोदर असल्यास त्यांत चिकटून बसलेले केंस, मळ, वगैरे दार्थ काढून टाकून तूप चोपडावें. छिद्रोदर असल्यास, त्यांचें शोधन करून आंतड्यांच्या छिद्रांवर मोठ्या मुंगाळ्यां कडून किंवा डोंगळ्यांकडून दंश करवावा. त्यायोगानें तीं सुजल्या सारखीं होऊन त्यांचीं तोंडें एकवटतील. नंतर आंतडीं आंत जागच्याजागीं बसवून बाहेरचा व्रण शिवून टाकावा. याच प्रमाणें वैद्यानें जलोदराचें ही वेधन करावें. त्यांत बेंबीच्या खालीं डाव्या बाजूस छिद्र करून त्यांतून नळी लावून पाणी काढावें. पाणी काढून झालें ह्मणजे छिद्रावर तूप चोपडून पोटावर कपड्याचा पट्टा बांधावा. याचप्रमाणें बस्ति, विरेचन वगैऱ्यांच्या योगानें पोट रिकामें झालें असतांही त्यावर पट्टा बांधावा. पाणी काढल्या नंतर लंघन करवून तूप व मिठावांचून पेया पाजावी. यानंतर सतत सहा महिनेपर्यंत दुधावर रहावें. पुढें तीन महिनेपर्यंत दुधाबरोबर पेया घ्यावी आणि त्यानंतर तीन महिनेपर्यंत सांवे व हरीक यांचा भात दुधाबरोबर जेवावा. याप्रमाणें एक वर्षपर्यंत लघुभोजन करून जलोदर बरें करावें. सर्वप्रयोगांवर दुधाचें अनुपान ठेवावें. त्यायोगानें इतर दोषांचा संसर्ग बाधत नाहीं आणि रोग्याच्या अंगांत शक्ति व दृढता कायम राहते. देवांस जसें अमृत तसें अनेक प्रकारच्या चिकित्साप्रयोगांनीं कृश झालेल्या व सर्व धातूंचा क्षय झालेल्या उदर रोग्यास दूध हें हितकर आहे. तत्र श्लोकौ

हेतुं प्राग्रूपमष्टानां लिङ्गं व्यासमासतः ।

उपद्रवान्गरीयस्त्वं साध्यासाध्यत्वमेव च ॥ १८९ ॥

जाताजाताम्बुलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानृषिः ।
समासव्यासनिर्देशैरुदराणां चिकित्सितम् ॥ १९० ॥

या उदरचिकित्साध्यायांत आत्रेय महर्षींनीं आठप्रकारच्या उदरांचीं कारणें, पूर्वरूप, लक्षणें, उपद्रव, गौरवलाघव, साध्यासाध्य विचार, पोटांत पाणी उत्पन्न झालेल्या व न झालेल्या उदराचीं लक्षणें आणि सर्वांची चिकित्सा इतके विषय संक्षिप्त व विस्तृत दोन्ही प्रकारांनीं वर्णन केले आहेत.

अठरावा अध्याय समाप्त.

अध्याय एकोणिसावा.

अथातो ग्रहणीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः

आता ग्रहणीचिकित्सेचा अध्याय सांगतों. आत्रेय ऋषि असेंच सांगते झाले.

आयुर्वर्णोबलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा ।
ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्चोक्ता देहाग्निहेतुकाः ॥ १ ॥
शान्तेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरञ्जीवत्यनामयः ।
रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ॥ २ ॥
यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम् ।
तत्राग्निर्हेतुराहारान्नत्यपक्वाद्रसादयः ॥ ३ ॥
अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।
तद्द्रवैर्भिन्नसङ्घातं स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥ ४ ॥
समानेनावधूतोऽग्निरुदर्यः पवनेन तु ।
काले भुक्तं समं सम्यक्पचत्यायुर्विवृद्धये ॥ ५ ॥
एवं रसमलायान्नमाशयस्थमवस्थितः ।
पचत्यग्निर्यथा स्थाल्यामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ।
मधुरात्प्राक्कफोद्भावात्फेनभूत उदीर्यते ॥ ७ ॥
परन्तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः ।
आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ ८ ॥
पक्वाशयन्तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वन्हिना ।
परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः ॥ ९ ॥
अन्नमिष्टं ह्युपकृतमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ।
देहे प्रीणाति गन्धादीन्घ्राणादीनीन्द्रियाणि च ॥ १० ॥

आयु, वर्ण, शक्ति, आरोग्य, उत्साह, पुष्टि, कांति, ओज, तेज, भूक व प्राण या सर्वांस जठराग्नि हा कारण आहे. तो अग्नि विझाला असतां मनुष्य मरतो, यथास्थित असला ह्मणजे निरोगी राहून चिरकालपर्यंत वांचतो, आणि विकृत झाला असतां रोगी होतो. ह्मणून अग्नि हाच सर्वांचा आधार ह्मटला जातो. अन्न जें शरीर, धातु, ओज, शक्ति, वर्ण इत्यादिकांचें पोषण करितें त्यास ही कारण अग्निच आहे. अग्नीनें आहार पक्व न झाल्यास रसादि धातु उत्पन्न होणार नाहींत. शरीरांतील प्राणवायूचें मुख्य काम अन्न ग्रहण करण्याचें आहे. तो खाल्लेलें अन्न कोठ्यांत (आमाशयांत) घेऊन जातो. त्या ठिकाणीं कफातील द्रवांशाच्या योगानें तें पातळ होतें. आणि स्निग्धतेनें नरम होतें. नंतर उदरस्थ समान वायु जठराग्नीस वारा घालून प्रदीप्त करितो. तो अग्नि योग्यकाळीं योग्यरीतीनें खाल्लेलें अन्न चांगल्या रीतीनें पचवितो. आणि त्यापासून आयुष्याची वृद्धि होते. ज्याप्रमाणें भांड्यांत तांदूळ व पाणी घालून त्याच्या खालीं विस्तव पेटविला असतां तो त्याचा भात बनवितो त्याप्रमाणें जठराग्नि हा आमाशयांतील अन्नाचें पचन करून त्यापासून रस व मळ बनवितो. आपण जें षड्रसयुक्त अन्न खातों तें पचन होऊं लागलें ह्मणजे प्रथम कफात्मक मधुररसानें तें फेंसदार होतें. नंतर त्यांतील आंबटपणानें त्याचें अर्धवट पचन होऊन तें आमाशयांतून हळू हळू झिरपून पक्वाशयांत येतें. या विदग्धावस्थेंत स्वच्छ पित्त

प्रकट होतें. पक्वाशयांत अन्न गेलें म्हणजे तेथें तें जठराग्नीच्या योगानें पक्व व शुष्क होऊन त्याचा गोळा होतो. या स्थितींत त्याच्या निबद्दपणानें वायूचें प्राधान्य असतें. अभीष्ट अन्न खाल्लें असतां तें प्रिय गन्धादिकांच्या योगानें शरीरास व घ्राणादि इन्द्रियांस प्रसन्न करितें.

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः
पञ्चाहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचन्ति हि ॥ ११ ॥
यथा स्वं स्वञ्च पुष्यन्ति देहद्रव्यगुणाः पृथक् ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः ॥ १२ ॥
सप्तभिर्देहधातारो द्विविधाश्च पुनः पुनः ।
यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ॥ १३ ॥
रसाद्रक्तं ततो मांस मांसान्मेदस्ततोऽस्थिच ।
अस्थ्नो मज्जाततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ॥ १४ ॥
रसात्स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डराः शिराः ।
मांसाद्वसा त्वचःषट् च मेदसः स्नायुसम्भवः ॥ १५ ॥
इत्युक्तवन्तमाचार्यं शिष्यस्त्विदमचोदयत् ।
रसाद्रक्तं विसदृशात्कथं देहेभिजायते ॥ १६ ॥
रसस्य च न रङ्गोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ।
रसाद्रक्तास्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ॥ १७ ॥
रसाद्रक्तात्तथामांसान्मेदसः श्वेतता कथम् ।
श्लक्ष्णाभ्यां मांसमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु ॥ १८ ॥
खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तथा ।
मज्ज्ञश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ॥ १९ ॥
सर्वदेहगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

अथापि मध्ये मज्जश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥ २० ॥
छिद्रं न दृश्यतेऽस्थ्नाश्च तन्निस्सरति वा कथम् ।

शरीर हें पांचभौतिक आहे. त्या पांच भूतांची पार्थिव, आप्य, आग्नेय, वायवीय, व आकाशीय अशी पांच प्रकारची उष्णता शरीरांत आहे. आपण जें अन्न खातों तें ही पांचभौतिकच आहे. त्या त्या प्रकारची उष्णता खाल्लेल्या अन्नांतील त्या त्या महाभूताच्या पार्थिवादि अंशाचें पचन करिते आणि पंचभूतात्मक शरीराच्या व पदार्थांच्या त्या त्या गुणांस पुष्टि देते. अन्नाचे गुरु, खर इत्यादि पार्थिव गुण शरीराच्या या गुणांची वृद्धि करितात. याचप्रमाणें इतर महाभूतांच्या गुणांविषयींही समजावें. याचप्रमाणें रसादि सातधातूंचें ही त्या त्या प्रकारच्या उष्णतेनें पचन होऊन त्यांचा मल व प्रसाद असा दोन प्रकारचा परिणाम होतो. अन्नाच्या रसापासून रक्त, रक्तापासून मास, मांसापासन, चरबी, चरबी पासून हाडें, हाडांपासून मज्जा, मज्जेपासून वीर्य आणि वीर्यापासून गर्भ या क्रमानें यांची उत्पत्ति होते. तसेंच रसापासून दूध, दुधापासून रक्त, रक्तापासून कंडरा व शिरा, मांसापासून वसा व सहा प्रकारच्या त्वचा आणि मेदापासून स्नायु उत्पन्न होतात. आत्रेय महर्षींचें हें निरूपण ऐकून अग्निवेश शिष्यानें प्रश्न केले कीं, महाराज! रस व रक्त या दोहोंचें स्वरूप एकमेकाहून अगदीं निराळें असून रसापासून रक्ताची उत्पत्ति कशी संभवते ? रसांत तर मुळींच रंग नाहीं मग त्यापासून तांबडें रक्त कसें बनतें ? दुसरें पातळ रसरक्तापासून घट्ट मांस कसें बनतें ? रस, रक्त व मांस यांपासून उत्पन्न होणारी चरबी पांढरी कशी होतें? गुळगुळीत-नरम मांस व मेदापासून बनणारीं हाडें खरखरीत कशीं होतात ? खरखरीत हाडांपासून होणारी व त्यांत राहणारी मज्जा चिकट व नरम कशी होते? आणि जर मज्जेपासून वीर्य बनतें व मज्जा हाडांत असते, तर विद्वानांच्या म्हणण्या प्रमाणें सर्व शरीर व्यापून असणारें वीर्य हाडांत छिद्र न दिसतां बाहेर कसें झिरपतें?

एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम् ॥ २१ ॥
तेजोरसानां सर्वेषां मनुजानां यदुच्यते ।

पित्तोष्मणः सरागेण रसो रक्तत्वमृच्छति ॥ २२ ॥
वाय्वग्नितेजसा रक्तमूष्मणा चाभिसंयुतम् ।
स्थिरतां प्राप्य शौक्ल्यञ्च मेदो देहेऽभिजायते ॥ २३ ॥
पृथिव्यम्ब्वनिलादीनां सङ्घातः श्लेष्मणावृतः ।
खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ॥ २४ ॥
करोति तत्र सौषिर्यमस्थ्नां मध्ये समीरणः ।
मेदसस्तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः ॥ २५ ॥
तस्मान्मज्ज्ञस्तु यः स्नेहः शुक्रं सञ्जायते ततः ।
वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौषिर्यं जायतेऽस्थिषु ॥ २६ ॥
तेन स्रवति तच्छुक्रं नवात्कुम्भादिवोदकम् ।
स्रोतोऽभिष्यन्दते देहात्समन्ताच्छुक्रवाहिभिः ॥ २७ ॥
हर्षेणोदीरितं रागात्सङ्कल्पाच्च मनोभवात् ।
विलीनं घृतवद्व्यायामोष्मणा स्थानविच्युतम् ॥ २८ ॥
बस्तौ सम्भृत्य निर्याति स्थलान्निम्नादिवोदकम् ।
किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं रसस्य च कफोऽसृजः ।
पित्तं मांसस्य च मलो मलः स्वेदस्तु मेदसः ।
स्यात्किट्टं केशलोमास्थ्नो मज्ज्ञः स्नेहोऽक्षिविट्त्वचाम् ॥ ३० ॥
प्रसादकिट्टे धातूनां पाकादेवंविधः स्मृतः ।

याप्रमाणें अग्निवेशाचे प्रश्न ऐकून आत्रेय महर्षि सांगते झाले कीं — मनुष्याच्या आहार रसांत जो तैजस अंश असतो तो, व पित्ताची उष्णता यांच्या योगानें रसांत लाली येऊन त्याचें रक्त बनतें. पुढें त्या रक्तांत वायु व अग्नि तेज यांची उष्णता मिळून तें घट्ट होतें अर्थात् त्यास मांसाचें स्वरूप येतें. सदरहू कारणांनींच पुढें त्यास पांढरेपणा येऊन मेद बनतो. पृथिव्यादि पंच महाभूतें कफानें आच्छादित होऊन मेदास खरखरीतपणा

आणून त्याचें हाड बनवितात. त्यांत पुढें वायु छिद्रें करितो. त्या छिद्रांतून मेद भरतो. त्या स्निग्ध पदार्थास मज्जा ह्मणतात. त्या मज्जेचा जो स्निग्ध अंश त्यापासून वीर्य बनतें. वायु व आकाशादि महाभूतांच्या योगानें हाडांत बारीक बारीक रन्ध्रें उत्पन्न होतात. त्यांतून, जसें कोऱ्या मडक्यांतून पाणी, तसें वीर्य झिरपतें. त्या योगानें सर्व शरीरांतील वीर्यवाहक स्रोतें ओलीं-चिकट झालेलीं असतात. कामवासनेनें, रतिविषयक प्रीतीनें किंवा मैथुनादि व्यायामाच्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या उष्णतेनें तुपाप्रमाणें विरघळून पातळ होऊन आपापल्या स्थानापासून सुटून बस्तींत सांचून जसें उतरत्या जागेवरून पाणी खालीं घरळत जातें तसें तें इंद्रियांतून बाहेर पडतें. अन्नाचा मल (किट्ट) विष्टा व मूत्र, रसाचा मल कफ, रक्ताचा व मांसाचा मल पित्त, मेदाचा मल घाम, हाडांचा मल केंस व लोम आणि मज्जेचा मल डोळ्यांतील, विष्ठेंतील व त्वचेंतील स्निग्धभाग. याप्रमाणें धातूंचा पाक होऊन त्यांपासून प्रसाद व मल अर्थात् उपयोगी व त्याज्य भाग बनतात.

परस्परोपसंस्तंभा धातुस्नेहपरम्परा ॥ ३१ ॥
वृष्यादीनां प्रभावस्तु पुष्णाति बलमाशु हि ।
षड्भिः केचिदहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्तनम् ॥ ३२ ॥
सन्तत्या भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत ।
व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ॥ ३३ ॥
युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ।
क्षिप्यमाणस्तु वैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ॥ ३४ ॥
करोति विकृतिश्चात्र खे वर्षामिव तोयदः ।
दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ॥ ३५ ॥
इति भौतिकधात्वन्नपक्तृणां कर्म भाषितम् ।
अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तॄणामधिको मतः ॥ ३६ ॥
तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ।

तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानैश्चनैर्हितैः ॥ १७ ॥
पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ।
योऽहि भुंक्ते विधिं मुक्त्वा ग्रहणीदोषपावकात् ॥ १८ ॥
स लौल्याल्लभते शीघ्रं वक्ष्यन्तेऽतः परन्तु ये ।

धातूंचा स्नेह ह्मणजे सार त्यांची जी परंपरा अर्थात् रसादि सात धातु हे परस्पर रूपांतर होऊन तयार असतात. पुढील धातु मागील धातूचा सार असतो. याप्रमाणें रक्तापासून तों वीर्यापर्यंत सर्व धातु एक दुसऱ्याचा सार निघून बनतात. ह्मणजे रसाचा सार रक्त, त्या रक्ताचा सार मांस, मांसाचा सार मेद याप्रमाणें क्रमानें सार निघत निघत शुक्रापर्यंत सातही धातु बनतात. अर्थात्च ते उत्तरोत्तर श्रेष्ठ आहेत. वृष्यादि पदार्थ जी एकदम वीर्यवृद्धि वगैरे करितात ती आपल्या स्वभावाच्या योगानें होय. ह्मणजे दूध वगैरे पदार्थ सेवन केले असतां त्यापासून तत्काल वीर्य वाढतें. इतर पदार्थाप्रमाणें क्रमशः परिणाम होत होत वीर्य बनत नाहीं. यास कारण अशा प्रकारच्या पदार्थांतील अचिन्त्यशक्ति हेंच होय. कांहीं आचार्यांच्या मतें अन्नाचा परिणाम होऊन वीर्य बनण्यास सहा दिवस लागतात. कित्येकांच्या मतें हें कार्य एकच दिवस-रात्रींत होतें. वास्तविक सिद्धान्त असा आहे कीं, अन्नरसापासून तों मज्जापर्यंतचे जे पोष्य धातु (ज्या धातूपासून जो धातु बनतो तो त्याचा पोष्य धातु) त्यांचा पुढचा एखाद्या चक्राप्रमाणें अविच्छिन्न चालतो [illegible] व पुढें नाश हीं नेहमी [illegible] उत्पन्न होत [illegible] कांहीं काळ [illegible] आहे. शरीरांतील [illegible] धातु [illegible] [illegible] [illegible] निरनिराळे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कांहीं [illegible] [illegible] ठिकाणीं [illegible] कर्ता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अनुमानानें [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

होतो. याप्रमाणें भूताग्नि, धात्वग्नि व अन्नपाचक-जठराग्नि यांचीं कर्में सांगितलीं. या सर्व अग्नींत अन्नपाचक जठराग्नि श्रेष्ठ होय. कारण तोच इतर सर्व अग्नींचें मूळ आहे. त्याच्याच वृद्धिक्षयावर इतरांची वृद्धि-क्षय हीं अवलंबून असतात. म्हणून विधिपूर्वक हितकर अन्नपानरूपी सरपण घालून या जठराग्नीचें मद्दून रक्षण करावें. कारण कीं याच अग्नीवर आयुष्य व बल यांची स्थिति अवलंबून आहे. जो मनुष्य विधि सोडून लंपटपणानें मनास वाटेल तसा आहार करितो त्याची ग्रहणी बिघडून त्यास लवकरच पुढें सांगितलेले रोग उत्पन्न होतात.

अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् ॥ ३९ ॥
असात्म्यगुरुशीतातिरूक्षसन्दुष्टभोजनात् ।
विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद्व्याधिकर्षणात् ॥ ४० ॥
देशकालर्तुवैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ।
दुष्यत्यग्निः स दुष्टोऽन्नं न तत्पचति लघ्वपि ॥ ४१ ॥
अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषतां च तत् ।
तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भोऽङ्गस्य सीदति ॥ ४२ ॥
शिरसो रुक्च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटिग्रहः ।
जृम्भाङ्गमर्दस्तृष्णा च ज्वरश्छर्दिः प्रवाहणम् ॥ ४३ ॥
अरोचकोऽविपाकश्च घोरमन्नविषं च तत् ।
संसृज्यमानं पित्तेन दाहं तृष्णां मुखामयान् ॥ ४४ ॥
जनयत्यम्लपित्तं च पित्तजांश्चापरान्गदान् ।
यक्ष्मपीनसमेहादीन्कफजान्कफसङ्गतः ॥ ४५ ॥
करोति वातसंसृष्टं वातजांश्च गदान्बहून् ।
मूत्ररोगांश्च मूत्रस्थं कुक्षिरोगान् शकृद्गतम् ॥ ४६ ॥
रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्याद्रोगान् रसादिजान् ।

उपास, अजीर्ण, अतिभोजन, असात्म्य, जड, थंड, अतिशय रूक्ष, किंवा दूषित अन्न खाणें, विरेचन, वमन, स्नेहन या कर्मांत चूक

होणें; रोगानें अशक्त होणें; देश—काल—ऋतु बिघडल्यानें किंवा मलमूत्रादिकांचे वेग थांबविल्यानें पाचक अग्नि दूषित होतो. तो दूषित अग्नि हलक्या अन्नाचें देखील पचन करूं शकत नाहीं. अन्न अपक्व राहिलें म्हणजे त्यांत अम्लत्व (आंबटपणा) येऊन विषाचे गुण येतात. अजीर्ण झालें असतां अवष्टंभ होतो, हातपाय गळतात, डोकें दुखतें, मूर्च्छा व भोंवळ येते, पाठ व कंबर धरते, आंभया येतात, अंग वळतें, तहान लागते, ताप येतो, उलटी व जुलाब होतात, तोंडाची रुचि नाहींशी होते व अन्न पचत नाहीं. हें अन्नविष भयंकर होय. हें पित्ताशीं मिळालें असतां दाह, तहान, मुखरोग, अम्लपित्त व इतर पित्तरोग उत्पन्न करितें. कफाशीं मिळालें असतां कफ क्षय, पीनस, प्रमेह वगैरे कफज रोग उत्पन्न करितें. वाताशीं मिळालें असतां अनेक प्रकारचे वातरोग उत्पन्न करितें. मूत्रांत गेलें असतां मूत्रसंबंधी रोग, आणि मलाशीं मिळालें असतां उदररोग उत्पन्न करितें. तसेंच रसादि धातूंशीं मिळालें असतां त्या त्या धातूंचे रोग उत्पन्न करितें.

विषमो धातुवैषम्यं करोति विषमं पचन् ॥ ४७ ॥
तीक्ष्णो मन्देन्धनो धातून्विशोषयति पावकः ।
युक्तं भुक्तवतो युक्तो धातुसाम्यं समं पचन् ॥ ४८ ॥
दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्यात्यूर्ध्वमधोपि वा ।
अधश्च पक्वमामं वा प्रवृत्तं ग्रहणीगदः ॥ ४९ ॥
उच्यते सर्वमेवान्नं प्रायो ह्यस्य विदह्यते ।
अतिसृष्टं विबद्धं वा द्रवं तदुपवेश्यते ॥ ५० ॥
तृष्णारोचकवैरस्यप्रसेकतमकान्वितः ॥
शूनपादकरः सास्थिपर्वरुक् छर्दनं ज्वरः ॥५१ ॥
लोहामगन्धिस्तिक्ताम्ल उद्गारश्चास्य जायते ।
पूर्वरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ॥५२ ॥

विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥
अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ॥ ५३ ॥
नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता ॥
अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ॥ ५४ ॥
दुर्बलाग्निबलाद्दुष्टा त्वाममेव विसृजति ॥
वातात्पित्तात्कफात्सर्वाद्ग्रहणीदोष उच्यते ॥ ५५ ॥
हेतुं लिङ्गं चिकित्सां च शृणु तस्याः पृथक् पृथक् ॥

पाचक अग्नि विषम असल्यास अन्नाचें विषम (अनियमित) पचन घडून धातूंत वैषम्य उत्पन्न करितो. तीक्ष्ण असून त्यास अन्नपानरूपी इंधन कमी मिळाल्यास तो धातूंचें शोषण करितो. समान अग्नि, युक्त भोजनानें चांगलें नियमपूर्वक पचन करून धातुसाम्य राखतो. अग्नि मंदावक असल्यास अन्नाचा विदाह करितो. व तें अर्धवट कच्चें व अर्धवट शिजलेलें अन्न वर किंवा खालीं जातें. तें पक्व किंवा अपक्व अन्न ग्रहणीच्या मार्गानें बाहेर पडूं लागलें म्हणजे त्यास ग्रहणी रोग म्हणतात. या रोगांत रुग्णाचें बहुतेक सर्व अन्न विदग्ध होतें आणि तें पातळ होऊन अवष्टंभयुक्त थोडथोडें किंवा अतिशय शौचास होतें, तहान लागते, अन्नावर अरुचि होते, तोंडाची चव बिघडते, लाळ गळते, तमक श्वास लागतो, हात पाय सुजतात, हाडें व पेरें दुखतात, उलटी होते, ताप येतो, आणि लोहासारखे किंवा हिरवट असे कडवट आंबट ढेकर येतात. तहान, आळस, शक्तिक्षय, अन्नाचा विदाह, अन्न उशिरां पचणें आणि अंग जड होणें हें संग्रहणीचें पूर्वरूप होय. अन्नाचें अधिष्ठान जो अग्नि तो ग्रहण करितो म्हणून तीस ग्रहणी म्हणतात. ही बेंबीच्या वर असून तिची स्थिति व पुष्टि अग्नीवर अवलंबून आहे. ही अपक्व अन्न धारण करून पक्व अन्न बाजूनें सोडते. अग्नि अशक्त झाला असतां ही ग्रहणी अशक्त व दूषित होऊन आमच अन्न सोडते. वातज, पित्तज, कफज व सान्निपातिक असे एकंदर चार प्रकारचे

ग्रहणीरोग आहेत. त्या प्रत्येकाचीं निरनिराळीं कारणें, लक्षणें, व चिकित्सा सांगतों ती ऐक.

कटुतिक्तकषायातिरूक्षशीतलभोजनैः ॥ ५६ ॥
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
करोति कुपितो मन्दमग्निं संछाद्य मारुतः ॥ ५७ ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ ५८ ॥
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजोऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीडाकार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ॥ ५९ ॥
गृद्धिः सर्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ॥ ६० ॥
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ।
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ ६१ ॥
पुनःपुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासान्वितोऽनिलात् ॥

तिखट, कडू, तुरट, अतिशयरूक्ष, व थंड भोजन; एकाच रसानें भोजन, उपास, फार मार्ग चालणें, वेग थांबविणें व अति मैथुन या कारणांनीं वायु कुपित होऊन अग्नीस आच्छादित करून मंद करितो. (त्यापासून संग्रहणी होते.) त्या वातज संग्रहणींत अन्न कष्टानें पचतें, अम्लपाक होतो, अंग खरखरीत होतें, घसा व तोंडास कोरड पडते, भूक-तहान लागते, डोळ्यांपुढें अंधेरी येते, कानांतून आवाज होतो, बरगड्या, मांड्या, जांघाडे व मान यांत अतिशय पीडा होते, विसूचिका होते, हृदयांत पीडा होते, कृशता व अशक्तता येते, तोंडाची चव बिघडते, मलद्वारांत कातरल्यासारखी पीडा होते, सर्व रस खावेसे वाटतात, मन उद्विग्न होतें, अन्न जिरल्यावर व जिरत असतां पोट फुगतें आणि जेवल्यावर बरें वाटतें, आपल्यास वातगुल्म, हृद्रोग किंवा प्लीहा

आहे असें रोग्यास वाटतें, आणि फार वेळानें, कष्टानें, पातळ (शुष्क नव्हे तें), शुष्क, पातळ (दाट नव्हे तें) अपक्व, फेंसाळ व शब्द करून वरचेवर शौचास होतें. त्यास खोकला व दमा ही असतो.

कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैःपित्तमुल्बणम् ॥ ६२ ॥
अग्निमाप्लावयद्धान्ति जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ॥ ६३ ॥
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृषार्दितः ।

तिखट, विदाही, आंबट, क्षारयुक्त पदार्थ, अजीर्ण वगैरे कारणांनीं पित्त वाढून तें ज्याप्रमाणें तापलेलें पाणी अग्नीस नष्ट करितें, त्याप्रमाणें पाचकाग्नीस बुडवून नाहींसा करितें. या पित्तजसंग्रहणींत अपक्व, निळसर–पिंवळट किंवा पिंवळट असें पातळ शौचास होतें, आणि दुर्गंधि व आंबट ढेंकर येतात; ऊर व घसा यांत जळजळतें अरुचि होते व तहान लागते.

गुर्वतिस्निग्धशीतान्नभोजनादतिभोजनात् ॥ ६४ ॥
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ॥ ६५ ॥
आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः ।
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ ६६ ॥
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥ ६७ ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ।
यथाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ।
तथापि ग्रहणीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ॥ ६८ ॥
पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां भेषजं शृण्वतः परम् ॥ ६९ ॥

जड, अतिशय स्निग्ध, थंड असें अन्न खाणें, अतिशय खाणें, आणि जेवल्याबरोबर निजणें या कारणांनीं कफ कुपित होऊन अग्नीस नष्ट करितो. त्यायोगानें अन्नपचन बरोबर होत नाहीं, मळमळतें, उलटी

होते, अन्नावर अरुचि होते, तोंड चिकट व गुळमट होतें, खोकला येतो, कफ पडतो, पीनस होतो, छाती भरल्यासारखी वाटते, पोट ताठ व जड वाटतें, दूषित गोड ढेंकर येतात, हातपाय गळतात, स्त्रियांवर अप्रीति होते आणि कच्चा, कफमिश्रित व जड अशा पातळ मळाचे जुलाब होतात. या कफज संग्रहणींत रोगी शरीरानें धष्टपुष्ट दिसला तरी अशक्त व आळशी असतो. मागें विमानस्थानांत रोगानीक विमान अध्यायांत जे चार प्रकारचे (सम, विषम, तीक्ष्ण, मंद) अग्नि सांगितले आहेत त्यांपैकीं सम अग्नि शिवाय बाकीचे तीन अग्नि ही संग्रहणीस कारणभूत होतात. वर वातादि निरनिराळ्या तीन दोषांपासून होणाऱ्या संग्रहणींचीं जी कारणें व लक्षणें सांगितलीं आहेत तीं एकत्र झालीं असतां त्रिदोषज संग्रहणी जाणावी. आतां यांचीं औषधें सांगतों तीं ऐक.

ग्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाहारमूर्च्छितम् ।
सविष्टम्भप्रसेकार्तिविदाहारुचिगौरवम् ॥ ७० ॥
आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा सुखोष्णेनाम्बुनोद्धरेत् ।
फलानां वा कषायेण पिप्पलीसर्षपैस्तथा ॥ ७१ ॥
लीनं पक्वाशयस्थं वाऽप्याममं स्रंसयेद्दीपनैः ।
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ॥ ७२ ॥
विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दद्यात्पेयादि लघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ ७३ ॥
ज्ञात्वा तु परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम् ।
दीपनीययुतं सर्पिः पाययेताल्पशो भिषक् ॥ ७४ ॥
किञ्चित्सन्धुक्षिते त्वग्नौ सक्तविण्मूत्रमारुतम् ।
द्वित्र्यण्यहानि सस्नेहं स्विन्नाभ्यक्तं निरूहयेत् ॥ ७५ ॥
तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।
सक्षारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥ ७६ ॥
शुद्धं रूक्षाशयं बद्धवर्चसं चानुवासयेत् ।
दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ७७ ॥
निरूढश्च विरिक्तश्च सम्यक्चैवानुवासितः ।
लघ्वन्नप्रतिसम्भुक्तः सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ ७८ ॥

विदग्ध आहाराच्या योगानें मूर्छित झालेले दोष ग्रहणीस धरून राहिले असून, त्यांत अवष्टंभ, लाळ गळणें, पीडा, विदाह, अरुचि, जडपणा हीं आमाचीं लक्षणें हीं दृष्टीस पडलीं असतां कोमट पाणी, गेळफळांचा काढा, किंवा पिंपळी व शिरस यांचा काढा देऊन ते दोष काढून टाकावे. आम दोष पातळ होऊन पक्काशयांत गेल्यास दीपक औषध मिश्रित (एरंडेल तेल किंवा आरग्वधादि) काढा वगैरे देऊन तो काढून टाकावा. आमरस सर्वशरीरभर पसरला असतां लंघन पाचन द्यावें आणि त्यायोगानें आमाशय शुद्ध झाला म्हणजे पिंपळी, पिंपळीमूळ, चवक, चित्रक, सुंठ हीं किंवा यांसारखीं दुसरीं दीपक औषधें घालून तयार केलेली पेज वगैरे हलकें अन्न तसेंच मागें सांगितलेले अनेक प्रकारचे हलके व दीपक पदार्थ द्यावे. वातज संग्रहणींत आम पक्क झाल्यावर पंचकोल वगैरे अग्निदीपक औषध युक्त घृत थोडें थोडें पाजावें. अग्नि कांहीसा प्रदीप्त झाला असून रोग्यास मळ-मूत्र व वायु यांचा अवरोध असल्यास दोन किंवा तीन दिवस स्नेहन, आणि नंतर स्वेदन व अभ्यंग करून निरूह बस्ति द्यावा. वायूचें शमन होऊन दोष आपापल्या स्थानापासून सुटले म्हणजे रेचन होण्याकरितां थोडा जवखार टाकून एरंडेल तेल किंवा तिल्वक घृत द्यावें. शोधनानें रूक्ष होऊन मळ सुकला असल्यास दीपक, आंबट (महाळुंग, डाळिंब वगैरे) व (कोष्ट, रास्ना, एरंड. वगैरे) वातनाशक औषधांनीं सिद्ध केलेल्या घृताचा योग्य प्रमाणानें अनुवासन बस्ति दिल्यावर, हलक्या अन्नाबरोबर पुन्हां घृतपान चालू ठेवावें.

द्वे पञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ७९ ॥
शणबीजं यवान्क्षोदान्कुलत्थान्सुरभींस्तथा ।
पाचयेदारनालेन वृक्षा सौवीरकेण वा ॥ ८० ॥
चतुर्भागावशेषेण पचेत्तैलं तुलाढकम् ।
स्वर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ दत्वा च युक्तितः ॥ ८१ ॥

सैन्धवोद्भिदसामुद्रबिडानां रोमकस्य च ।
ससौवर्चलपाक्यानां भागान्द्विपलिकान्पृथक् ॥ ८२ ॥
विनीयचूर्णितात्सिद्धात्ततो द्वे द्वे पले पिबेत् ।
करोत्यग्निं बलं वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ८३ ॥

दशमूलादिघृत—दशमुळें, सरल, देवदार, सुंठ, पिंपळी, पिंपळीमूळ, चित्रक, गजापिंपळी, तागाचें बीं, जव, बोरें, कुळीत, व काळेंजिरें, हीं द्रव्यें जवांच्या किंवा गव्हांच्या कांजींत अथवा दह्यांत शिजवून चतुर्थांश उरवून त्यांत चार शेर तूप शिजवावें. आणि नंतर त्यांत चार चार तोळे सज्जीखार व जवखार आणि सैंधव, उद्भिद, सामुद्र, बिड, रोमक, संचळ व सोरा यांचें प्रत्येकीं ८।८ तोळे चूर्ण मिळवावें. यांतून दरवेळीं ८।८ तोळे तूप प्यावें ह्मणजे अग्निदीपन, बल व वर्ण यांची वृद्धि, वातनाश, आणि अन्नपचन हीं होतात.

त्र्यूषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात्पले ॥
सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ ८४ ॥

त्र्यूषणादिघृत—त्रिकटु व त्रिफळा यांचा चार चार तोळे कल्क आणि चार तोळे गूळ घालून ३२ तोळे तूप यथाविधि मंदाग्नीवर सिद्ध करून योग्य प्रमाणानें ध्यावें.

पञ्चमूलाभयाव्योषविडङ्गशटीभिर्घृतम् ॥
शुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्यच ॥ ८५ ॥
शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्यच ॥
तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ॥ ८६ ॥
काञ्जिकेन च तत्पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥
शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ॥ ८७ ॥
सबीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥
सिद्धमभ्यञ्जनार्थञ्च तैलमेतैः प्रयोजयेत् ॥ ८८ ॥
एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥
वाते श्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धृते ।
दद्याच्चूर्णं पाचनार्थमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ८९ ॥

पञ्चमूलादिघृत व चूर्ण—बिल्वादि बृहत्पञ्चमुळें, हिरडे, त्रिकटु, वावडिंग, कचोरा, यांचा कल्क आणि सूक्त, महाळुंगाचा किंवा आल्याचा स्वरस, सुके मुळे किंवा बोरांचा काढा, चुक्याचा किंवा डाळिंबाचा रस, ताक, दह्यांवरची निवळ, मद्यावरची साय, बिनसाळी च्या किंवा साळासकट जवांची कांजी अथवा धान्यकांजी यांनीं सिद्ध केलेलें तूप अत्यंत अग्निदीपक आणि शूल, गुल्म, उदर, दमा, खोकला, वात व कफ यांचा नाश करणारें आहे. महाळुंगाचा रस घालून सिद्ध केलेलें तूपही तसेंच गुणकारी आहे. वर सांगितलेलीं औषधें घालून तेल सिद्ध करून त्याची अंगास मालिश करावी. किंवा वरील औषधांचें चूर्ण कोमट पाण्याबरोबर घ्यावें. कफाच्छादित वायु, आमकफ, किंवा वाताच्छादित कफ या दोषांत सदरहू चूर्ण द्यावें. हें उत्कृष्ट पाचक व अग्निदीपक आहे.

मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले ।
विनातिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥ ९० ॥
परीक्ष्यैवं पुरा सामं निरामं वा सदोषिणाम् ।
विधिनोपाचरेत्सम्यक्पाचनेनेतरेण वा ॥ ९१ ॥

मल अपक्व असल्यास जडपणामुळें पाण्यांत बुडतो आणि पक्व असल्यास पाण्यावर तरंगतो. अति पातळ, अति घट्ट, अति शीत किंवा कफदूषित अशा मळास मात्र वरील नियम लागू नाहीं. कारण अशा प्रकारचा मळ पक्व असूनही पाण्यांत बुडतो. याप्रमाणें रोग्याचा मळ पक्व आहे किंवा अपक्व याची पूर्वी परीक्षा करून पाचक किंवा रेचक, दीपक वगैरे जें योग्य वाटेल तें औषध यथाविधि द्यावें.

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदाश्च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ९२ ॥
गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयन्त्यामं दीपयन्त्याशु चानलम् ॥ ९३ ॥

चित्रकादि गुटिका—चित्रक, पिंपळीमूळ, सज्जीखार, जवखार, सैंधव, बिडलोण, संचळ, टांकण व समुद्राचें मीठ, त्रिकटु, हिंग, अजमोदा, चवक या सर्व जिनसांचें समभाग चूर्ण घेऊन त्यांच्या महा-ळुंगाच्या किंवा डाळिंबांच्या रसांत गोळ्या करून त्या द्याव्या. या आमाचें पचन करून अग्नीस प्रदीप्त करितात.

नागरातिविषामुस्तक्वाथः स्यादामपाचनः ।
मुस्तान्तकल्कः पथ्या वा नागरं चोष्णवारिणा ॥ ९४ ॥
देवदारुवचामुस्तनागरातिविषाभयाः ।
वारुण्यामासुतास्तोये कोष्णे वा लवणं पिबेत् ॥ ९५ ॥
पिबेत्सपरिकर्तामे मले वा दाडिमाम्बुना ।
बिडेन लवणं पिष्टं बिल्वं चित्रकनागरम् ॥ ९६ ॥
वर्चस्यामे सशूले च पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ।
सामे वा सकफे वाते कोष्ठशूलकरे पिबेत् ॥ ९७ ॥
कलिङ्गहिंग्वतिविषावचासौवर्चलाभयाः ।
छर्द्यर्शोग्रन्थिशूलेषु पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ ९८ ॥
पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।
अभयां पिप्पलीमूलं वचां कटुकरोहिणीम् ॥ ९९ ॥
पाठां वत्सकबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ।
पिबेन्निष्क्वाथ्य चूर्णानि कृत्वा कोष्णेन वारिणा ॥ १०० ॥
पित्तश्लेष्माभिभूतायां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ।
सामे सातिविषाव्योषलवणक्षारहिङ्गुवत् ।
निष्क्वाथ्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्णवारिणा ॥ १०१ ॥
पिप्पलीं नागरं पाठां शारिवां बृहतीद्वयम् ।
चित्रकं कौटजं बीजं लवणान्यथ पञ्च च ॥ १०२ ॥
तच्चूर्णं सयवक्षारं दध्युष्णाम्बुसुरासिभिः ।
पिबेदग्निविवृद्ध्यर्थं कोष्ठवातहरं नरः ॥ १०३ ॥

सुंठ, अतिविष, व नागरमोथा यांचा काढा आमपाचक आहे तो घ्यावा. सदरहू औषधांचा कल्क, हिरड्यांचें चूर्ण अथवा सुंठीचें चूर्ण ऊन पाण्याबरोबर घ्यावें. देवदार, वेखंड, नागरमोथा, सुंठ अतिविष व हिरडे यांचें चूर्ण व सैंधव मद्यांत भिजत ठेवून तें मद्य घ्यावें. किंवा हें चूर्ण कोमट पाण्याबरोबर घ्यावें. आम मल असून गुदांत कातरल्यासारखी पीडा होत असल्यास डाळिंबाच्या काढ्यांतून बिडलोण वाटून घ्यावें. आममळ असून शूळ होत असल्यास अथवा आम वातकफ असून पोटांत दुखत असल्यास कच्चें बेलफळ, चित्रक, व सुंठ हीं डाळिंबाच्या सालीच्या काढ्यांतून घ्यावीं. वांति, मूळव्याध, ग्रंथि, शूळ या विकारांत इंद्रजव, हिंग, अतिविष, वेखंड, संचळ व हिरडे यांचें चूर्ण ऊन पाण्याबरोबर घ्यावें. हिरडे, संचळ, काळें जिरें व मिरें यांचें चूर्ण ऊन पाण्याबरोबर घ्यावें. पित्त–दूषित ग्रहणींत शूळ होत असल्यास हिरडे, पिंपळीमूळ, वेखंड, कुटकी, पहाडमूळ, इंद्रजव चित्रक व सुंठ यांचा काढा घ्यावा. किंवा यांचें चूर्ण करून कोमट पाण्याबरोबर घ्यावें. आमपित्त कफदोषांत अतिविष, त्रिकटु, सैंधव जवखार व हिंग यांचा काढा अथवा कोमट पाण्याबरोबर चूर्ण करून घ्यावें. अग्नि प्रदीप्त करण्याकरितां व कोठ्यांतील वात काढून टाकण्याकरिता पिंपळी, सुंठ, पहाडमूळ, उपळसरी, रिंगणी, डोरली, चित्रक, इंद्रजव व पंचलवणें यांचें चूर्ण जवखार मिळवून दहीं, ऊनपाणी किंवा मद्यादिकांबरोबर घ्यावें.

मरिचः कुञ्चिकाम्बष्ठावृक्षाम्लाः कुडवाः पृथक् ।
पलानि दश चाम्लस्य वेतसस्य पलार्द्धकम् ॥ १०४ ॥
सौवर्चलं बिडं पाक्यं यवक्षारः ससैन्धवः ।
शटीपुष्करमूलानि हिङ्गु हिङ्गुशिराटिका ॥ १०५ ॥
तत्सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ।
हितं वाताभिभूतायां ग्रहण्यामरुचौ तथा ॥ १०६ ॥

मरिचादि चूर्ण—मिरें, काळें जिरें, पहाडमूळ व अमसोलें हीं प्रत्येकीं १६ तोळे, अम्लवेतस ४० तोळे, संचळ, बिडलोण, सोराखार, जवखार, सैंधव, कचोरा, पुष्करमूळ, हिंग व वेणुपत्री गवत हीं प्रत्येकीं दोन दोन तोळे याप्रमाणें सर्वांचें बारीक चूर्ण करून तें पूर्वोक्त अनुपानानें घ्यावें. हें वातदूषित ग्रहणी व अरुचि यांवर हितकर आहे.

चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणाच्च पलत्रयम् ।
लवणानाञ्च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ १०७ ॥
तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्ड्वामयगुल्मनुत् ॥ १०८ ॥
चव्यत्वक्पिप्पलीमूलधातकीव्योषचित्रकम् ।
कपित्थं बिल्वमम्बष्ठां शाल्मलं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १०९ ॥
शिलोद्भेदं तथाजाजीं पिष्ट्वा बदरभागिकम् ।
परिभर्ज्य घृते दध्ना यवागूं साधयेद्भिषक् ॥ ११० ॥
रसैः कपित्थचुक्रिका वृक्षाम्लैर्दाडिमस्य च ।
सर्वातिसारमन्दाग्निगुल्मार्शः प्लीहनाशिनी ॥ १११ ॥

अमसोलें, अम्लवेतस, डाळिंब व बोरें हीं चार मिळून एक शेर, त्रिकुटु १२ तोळे, चार लवणें मिळून १६ तोळे आणि खडीसाखर ३२ तोळे या सर्व जिनसांचें चूर्ण करून तें भाजी, आमटी, भात, कढी वगैरे पदार्थांत मिळवून घ्यावें. हें खोकला, अजीर्ण, अरुचि, दमा, हृद्रोग, पांडु व गुल्म यांचा नाश करितें. चवक, दालचिनी, पिंपळीमूळ, धायटीचीं फुलें, त्रिकटु, चित्रक, कंवठाचा गर, कच्चें बेलफळ, पहाडमूळ एकेक तोळा वाटून मोचरस, गजपिंपळी, दगड फूल व काळें जिरें हीं घालून, दहीं, कंवठ, चुका, आमसोलें किंवा डाळिंब यांच्या रसांत तुपाची फोडणी देऊन कण्हेरी सिद्ध करून घ्यावी. ही सर्व प्रकारचे अतिसार, अग्निमान्द्य, गुल्म, मूळव्याध, व प्लीहा यांचा नाश करिते.

पञ्चकोलकयूषश्च मूलकानाञ्च सोषणः ।
स्निग्धो दाडिमतक्राम्लो जाङ्गलः संस्कृतो रसः ॥ ११२ ॥
क्रव्यादस्वरसः शस्तो भोजनार्थे सदीपनः ।
तक्रारनालमद्यानि पानार्थेऽरिष्ट एव च ॥ ११३ ॥

पञ्चकोल घालून केलेलें मुग वगैऱ्यांचें कढण, मिरें टाकून केलेलें सुक्या मुळ्यांचें कढण, डाळिंब किंवा ताकाची आंबटाण घालून तुपाची फोडणी दिलेला जांगल मांसाचा शोरुवा, तसेंच दीपक औषधें घालून तयार केलेला मांसाहारी प्राण्यांचा मांसरस हीं भोजनास प्रशस्त आहेत. पिण्यास ताक, कांजी, मद्य, अरिष्ट हीं द्यावी.

तक्रन्तु ग्रहणीदोषे दीपनग्राहिलाघवात् ।
श्रेष्ठं मधुरपाकित्वान्नच पित्तं प्रकोपयेत् ॥ ११४ ॥
कषायोष्णविकासित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे मतम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात्सद्यस्कमविदाहितत् ॥ ११५ ॥
तस्मात्तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथार्शसाम् ।
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान्प्रयोजयेत ॥ ११६ ॥

ताक दीपक, ग्राहक व हलकें असल्यामुळें संग्रहणीवर उत्कृष्ट पथ्यकर आहे. तें आंबट आहे तरी त्याचा विपाक मधुर होत असल्यामुळें तें पित्तास प्रकुपित करीत नाहीं. तुरट, उष्ण, विकासी व रूक्ष असल्यामुळें कफासहि पथ्यकर आहे. गोड, आंबट व निकट असल्यामुळें वातावरही चांगलें आहे. तें ताजें केलेलें असलें ह्मणजे विदाहही करीत नाहीं. याप्रमाणें हें सर्वगुणसंपन्न असल्यामुळें उदररोगावर व मूळव्याधीवर जे ताकाचे प्रयोग सांगितले आहेत ते सर्व संग्रहणीवरही गुणकारी आहेत—त्यांचा उपयोग करावा.

यमान्यामलके पथ्या मरिचं त्रिपलांशिकम् ।
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ११७ ॥

तक्रकं सामुलं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः ।
दीपनं शोथगुल्मार्शःक्रिमिमेहोदरापहम् ॥ ११८ ॥

तक्रारिष्ट—ओंवा, आंवळे, हिरडे, मिरें हीं प्रत्येकीं बारा तोळे व पंचलवणें प्रत्येकीं ४ तोळे या सर्वांचें चूर्ण एकत्र करून तें ताकांत घालून अरिष्ट बनवून प्यावें. (साधारणपणें उन्हाळ्यांत तीन दिवस, थंडाच्या दिवसांत सहा दिवस आणि इतर काळीं चार दिवसपर्यंत झांकून ठेविल्यानें अरिष्ट बनतें.) हें दीपक असून सूज, गुल्म, मूळव्याध, कृमि, प्रमेह व उदर या रोगांचा नाश करतें.

स्वस्थानगतमुत्क्लिष्टमग्निनिर्वापकं भिषक् ।
पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण निर्हरेद्वमनेन वा ॥ ११९ ॥
अविदाहिभिरन्नैश्च लघुभिस्तिक्तसंयुतैः ।
जाङ्गलानां रसैर्यूषैर्मुद्गादीनां खडैरपि ॥ १२० ॥
दाडिमाम्लैः ससर्पिष्कैर्दीपनग्राहिसंयुतैः ।
तस्याग्निं दीपयेच्चूर्णैः सर्पिर्भिर्वा सतिक्तकैः ॥ १२१ ॥

अग्नि व पित्त या दोहोंचेंही स्थान ग्रहणी आहे. पित्त द्रव असल्यामुळें तें वाढलें असतां अग्नीस विझवतें. असें तें अग्नीस विझवणारें स्वस्थानापासून च्युत झालेलें व आपल्या स्थानांत असलेलें पित्त त्या त्या दोषानुरूप वमन किंवा विरेचनाच्या द्वारें काढून टाकावें. नंतर त्यास अविदाही, हलकें, तिक्त-औषधमिश्रित अन्न डाळिंबाच्या रसाची आंबटाण, तूप आणि दीपक व ग्राहक पदार्थांनीं सिद्ध केलेले जांगल प्राण्यांचे मांसरस, मूग, कुळीथ वगैऱ्यांचीं कढणें, तिक्त द्रव्यप्रधान चूर्णें किंवा तिक्त घृत हीं खाऊं घालून त्याचा अग्नि प्रदीप्त करावा.

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वां कुटन्नटम् ।
षड्ग्रन्था शारिवास्फोतासप्तपर्णाटरूषकान् ॥ १२२ ॥
पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनान् ।
कटुकां रोहिणीं मुस्तं निम्बं च द्विपलांशिकम् ॥ १२३ ॥

द्रोणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
किराततिक्तेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ॥ १२४ ॥
कल्कैरक्षसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणीगदे ।
तिक्तकं यद्घृतं प्रोक्तं कौष्ठिके तच्च दापयेत् ॥ १२५ ॥

चन्दनादिघृत—चंदन, पद्मकाष्ठ, वाळा, पहाडमूळ, मोरवेल, भद्रमोथा, वेखंड, पांढरी व काळी उपळसरी, सातवीण, अडुळसा, कडूपडवळ, उंबर, पिंपळ, वड, पिंपरी, पारोसापिंपळ यांच्या साली, कुटकी, नागरमोथा, व कडूलिंब हीं प्रत्येकीं आठ आठ तोळे घेऊन त्यांचा १६ शेर पाण्यांत काढा करावा. चतुर्थांश उरवून त्यांत कडू किराईत, इंद्रजव, क्षीरकाकोळी, पिंपळी व निळेंकमळ यांचा एकेक तोळा कल्क टाकून एक शेर तूप सिद्ध करावें. हें पित्तग्रहणींत द्यावें. याशिवाय कुष्ठचिकित्सेंत जीं तिक्तघृतें सांगितलीं आहेत तीं हीं द्यावी.

नागरातिविषे मुस्तं धातकीं सरसाञ्जनम् ।
वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥ १२६ ॥
पिबेत्समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ १२७ ॥
अर्शांसि च गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १२८ ॥

नागरादिचूर्ण—सुंठ, अतिविष, नागरमोथा, धायटीचीं फुलें, रसांजन, कुड्याची साल व बिया, बेल, पहाडमूळ व कुटकी या सर्व औषधांचें समभाग चूर्ण, तांदळाचें धुवण व मधांतून प्यावें. हें पित्तग्रहणींत होणारे रक्ताचे जुलाब, मूळव्याध, गुदशूळ, व (पाण्याचे) जुलाब यांस बरें करितें. हें नागरादि चूर्ण कृष्णात्रेयांनीं फार पूज्य मानलें आहे.

भूनिम्बं कटुकं व्योषं मुस्तामिन्द्रयवान् समान् ।
द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥ १२९ ॥

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।
कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारनुत् ॥ १३० ॥

भूनिम्बादिचूर्ण--किराइत, कुटकी, त्रिकटु, नागरमोथा व इंद्रजव हीं समभाग, चित्रक दोन भाग आणि कुड्याची साल सोळा भाग घेऊन त्यांचें चूर्ण करून तें गूळ व थंड पाण्याबरोबर घ्यावें. हें संग्रहणी, गुल्म, कावीळ, ताप, पांडु, प्रमेह, अरुचि व अतिसार यांचा नाश करितें.

वचामतिविषां पाठां सप्तपर्णरसाञ्जनम् ।
श्योनाकोदीच्यकट्वङ्गवत्सकत्वग्दुरालभाः ॥ १३१ ॥
दार्वीं पर्पटकं मूर्वां यमानीं मधुशिग्रुकम् ।
पटोलपत्रं सिद्धार्थान्यूथिकं जातिपल्लवान् ॥ १३२ ॥
जम्ब्वाम्रबिल्वमध्यानि निम्बशाकफलानि च ।
तद्रोगशममन्विच्छन् भूनिंबाद्येन योजयेत् ॥ १३३ ॥

वेखंड, अतिविष, पहाडमूळ, सातवीण, रसांजन, टेंटू, वाळा, टेंभुरणी, कुड्याची साल, धमासा, दारुहळद, पित्तपापडा, मोरवेल, ओंवा, तांबड्या शेवग्याच्या बिया, कडूपडवळीचीं पानें, शिरस, जुई, जाईचीं पानें, जांभूळ व आंबा यांची कोय, बेलफळाचा गीर, कडू लिंबाचीं पानें व बिया या सर्व जिनसांनें समभाग चूर्ण पूर्वोक्त भूनिंबादिचूर्णाशीं मिळवून घेतलें असतां त्या चूर्णानें बरे होणारे रोग शमन पावतात.

किराततिक्तं षड्ग्रन्था त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।
चन्दनं पद्मकोशीरं दार्वीत्वक्कटुरोहिणी ॥ १३४ ॥
कुटजत्वक्फलं मुस्तं यमानी देवदारु च ।
पटोलनिम्बपत्रैलासौराष्ट्र्यतिविषात्वचः ॥ १३५ ॥
मधुशिग्रोश्च बीजानि मूर्वा पर्पटकाँस्तथा ।
तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ॥ १३६ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ।
कामलां सन्निपातश्च मुखरोगाँश्च नाशयेत् ॥ १३७ ॥

किरातादिचूर्ण—किराईत, वेखंड, त्रायमाण, त्रिकटु, चंदन, पद्मकाष्ठ, वाळा, दारुहळद, दालचिनी, कुटकी, कुड्याची साल व बिया, नागरमोथा, ओंवा, देवदार, कडू पडवळ व कडू लिंबाचीं पानें, वेलची, तुरटी, अतिविष, दालचिनी, तांबड्या शेवग्याच्या बिया, मोरवेल व पित्तपापडा या सर्व समभाग औषधांचें चूर्ण करून तें मधांतून चाटावें किंवा मद्यांतून अथवा पाण्यांतून प्यावें. हें हृद्रोग, पांडु, संग्रहणी, गुल्म, शूळ, अरुचि, ताप, कावीळ, सन्निपात व मुखरोग यांचा नाश करितें.

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वमितस्य यथाविधि ।
कट्वम्ललवणक्षारैस्तिक्तैश्चाग्निं विवर्धयेत् ॥ १३८ ॥
पलाशं चित्रकं चव्यं मातुलुङ्गं हरीतकीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं पाठां नागरधान्यकम् ॥ १३९ ॥
कार्षिकाण्युदकप्रस्थे पक्त्वा पादावशेषितम् ।
पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥ १४० ॥
शुष्कमूलकयूषेण कौलत्थेनाथवा पुनः ।
कट्वम्लक्षारपटुना लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥ १४१ ॥
अम्लं चानुपिबेत्तक्रं तक्रारिष्टमथापि वा ।
मदिरां मध्वरिष्टान्वा निगदं शीधुमेव वा ॥ १४२ ॥

कफदूषित ग्रहणींत रोग्यास यथाविधि वमन करवून तिखट, आंबट क्षार व कडू औषधांनीं त्याचा अग्नि प्रदीप्त करवावा. पळस, चित्रक, चवक, महाळुंग, हिरडे, पिंपळी, पिंपळीमूळ, सुंठ व धणे हीं औषधें प्रत्येकीं एकेक तोळा घेऊन एक शेर पाण्यांत शिजवावीं. चतुर्थांश काढा उरवून गाळून घ्यावा व तो पाण्याऐवजीं प्यावा. तसेंच हींच औषधें

घालून सिद्ध केलेली कण्हेरी प्यावी. तिखट, आंबट, क्षार व खारट औषधांनीं युक्त्या मुळ्यांचें किंवा कुळतांचें कढण करून त्याबरोबर हलकें अन्न खावें आणि त्यावर आंबट ताक, तक्रारिष्ट, मद्य, मध्वरिष्ट, निगद किंवा शीधुपान करावें.

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गश्च ततोऽर्धतः।
चित्रकस्य ततोऽर्धं स्यात्तथा भल्लातकाढकम् ॥ १४३ ॥
मञ्जिष्ठात्रिपलश्चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत्।
द्रोणशेषे तु तच्छीतं मध्वर्धाढकसंयुतम् ॥ १४४ ॥
एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूषिते।
कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ १४५ ॥
ग्रहणीं दीपयत्येष बृंहणः कफपित्तजित्।
शोथं कुष्ठं किलासञ्च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत् ॥ १४६ ॥

मध्वासव—मोहाचीं फुलें सोळा शेर, वावडिंगें ८ शेर, चित्रक ४ शेर, बिबे ४ शेर व मञ्जिष्ठ १२ तोळे, हीं सर्व औषधें ९६ शेर पाण्यांत शिजवून चतुर्थांश काढा उरला ह्मणजे गाळून घेऊन तो निवल्यावर त्यांत ४ शेर मध घालावा. आणि वेलची, कमळांचे देंठ, अगर व चंदन हीं सुवासिक द्रव्यें वाटून मडक्याच्या आंतल्या आंगानें लिपून त्यांत सदरहू मिश्रण भरून ठेवावें. असें एक महिनाभर ठेवल्यानें आसव तयार होतें. हें ग्रहणीस प्रदीप्त करितें, पुष्टि देतें, कफ-पित्तास जिंकितें आणि सूज, कुष्ठ, किलास व प्रमेह यांचा नाश करितें.

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्द्धक्षयीकृतम्।
क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ १४७ ॥
तं पिबन् ग्रहणीदोषाञ्जयेत्सर्वान् हिताशनः।
तद्वद्द्राक्षेक्षुखर्जूरस्वरसानःसुतान् पिबेत् ॥ १४८ ॥

दुसरें मध्वासव—मोहाच्या फुलांचा स्वरस शिजवून अर्धा आटवून त्यांत निवल्यावर चतुर्थांश मध घालून पूर्वींच्या आसवाप्रमाणेंच

मडक्यांत भरून आसव तयार करावें. हें आसव पिऊन हिताहार केला असतां सर्व प्रकारचे ग्रहणीरोग बरे होतात. याच रीतीनें द्राक्षें, ऊंस, खजूर यांच्या स्वरसांचीं आसवें तयार करून घ्यावीं.

प्रस्थौ दुरालभाया द्वौ प्रस्थमामलकस्य च ।
यष्टी चित्रकदन्त्योर्द्वौ प्रत्यग्रं चाभयाशतम् ॥ १४९ ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा शीतं द्रोणावशेषितम् ।
सगुडद्विशतं पूतं मधुनः कुडवायुतम् ॥ १५० ॥
तद्वत्प्रियङ्गोः पिप्पल्या विडङ्गानाश्च चूर्णितैः ।
कुडवैर्घृतकुम्भस्थं पक्षजातं ततः पिबेत् ॥ १५१ ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगार्शः कुष्ठवीसर्पमेहनुत् ।
स्वरवर्णकरश्चैव रक्तपित्तकफापहः ॥ १५२ ॥

दुरालभासव—धमासा दोन शेर, आंवळे, ज्येष्ठमध, चित्रक, व दन्तीमूळ एक एक शेर, आणि ताजे हिरडे शंभर हीं सर्व औषधें १२८ शेर पाण्यांत शिजवून चतुर्थांश काढा उरला ह्मणजे त्यांत ८०० तोळे गूळ घालावा आणि उतरून गाळून घ्यावा. निवल्यावर त्यांत ३२ तोळे मध व गहुला, पिंपळी, व वावंडिंगें यांचें प्रत्यकीं १६ तोळे चूर्ण घालून तुपानें राबलेल्या मडक्यांत भरून ठेवावें. पंधरा दिवसांनीं आसव तयार झालें ह्मणजे प्यावें हें ग्रहणी, पाण्डुरोग, मूळव्याध, कुष्ठ, विसर्प, प्रमेह, यांचें नाशक, स्वर सुधारणारें, कांतिवर्धक आणि रक्त-पित्त व कफनाशक आहे.

हरिद्रा पञ्चमूले द्वे वीरकर्षभजीवकम् ।
एषां पञ्च पलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ १५३ ॥
द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य द्विशतं भिषक् ।
चूर्णितान्कुडवार्द्धांशान्प्रक्षिपेच्च समाक्षिकान् ॥ १५४ ॥
प्रियङ्गुमुस्तमाञ्जिष्ठाविडङ्गमधुकप्लवान् ।
लोध्रं शाबरकञ्चैव मासार्धं स्थापयेत्ततः ॥ १५५ ॥
एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।
आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ १५६ ॥

मूलासव—हळद, दारुहळद, दशमुळें, क्षीरकाकोळी, ऋषभक व जीवक हीं औषधें प्रत्येकीं २०।२० तोळे घेऊन १२८ शेर पाण्यांत शिजवावीं. चतुर्थांश काढा उरला ह्मणजे गाळून घेऊन त्यांत ८०० तोळे गूळ बारीक करून घालावा. तसेंच १६ तोळे मध आणि गहुला, नागरमोथा, मंजिष्ठ, वावडिंग, ज्येष्ठमध, जलमोथा, लोध्र व पठाणीलोध या प्रत्येकांचें ८।८ तोळे चूर्ण घालून पंधरा दिवसपर्यंत तुपानें रावलेल्या मडक्यांत भरून ठेवावें. हें मूलासव अग्निदीपक, रक्तपित्तनाशक, पोटफुगी, कफ, हृद्रोग, पांडुरोग, व हात पाय गळणें या विकारांस नाहींसें करणारें आहे.

मास्थिकं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुडं मध्यं बिभीतकात् ।
उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपल्ले निधापयेत् ॥ १५७ ॥
तस्मात्पलं सुजातात्तु सलिलाञ्जलिसंयुतम् ।
पिबेत्पिण्डासवो ह्येष रोगानीक विनाशनः ॥ १५८ ॥
स्वस्थोऽप्येनं पिबेन्मासं नरः सिद्धं रसायनम् ।
इच्छँस्तेषामनुत्पत्तिं रोगाणां ये प्रकीर्तिताः ॥ १५९ ॥

पिण्डासव—१ शेर पिंपळी, १ शेर गूळ व १ शेर बेहेड्याच्या बिया (जल्पकल्पतरुकार गंगाधर शास्त्र्यांच्या मतें मध्यम आकृतीचे बेहेडे) या वाटून दोन शेर पाण्यांत कालवून तें पाणी मडक्यांत भरून मडकें जवाच्या भुसांत पुरून ठेवावें. महिन्यानें चांगलें आसव तयार झालें ह्मणजे त्यांतून आठ तोळे आसव घेऊन ३२ तोळे पाणी मिळवून प्यावें. हें पिण्डासव एकंदर रोगसमूहाचा नाश करितें. हें सिद्ध रसायन आहे. निरोगी मनुष्यानेंही एक महिनाभर हें घेतलें असतां त्यास पूर्वोक्ति रोग होणार नाहींत.

नवे पिप्पलिमध्वाक्ते कलशेऽगुरुधूपिते ।
मध्वाढकं जलसमं चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ १६० ॥

कुडवार्धं विडङ्गानां पिप्पल्याःकुडवं तथा ।
चतुर्थकांशान् त्वक्क्षीर्याः केशरं मरिचानिच ॥ १६१ ॥
त्वगेलापत्रकशटीक्रमुकातिविषाघनम् ।
हरेण्वेलुकतेजोव्हाविप्पलीमूलचित्रकान् ॥१६२॥
कार्षिकाँस्तान्स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् !
मन्दं सन्दीपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥ १६३ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगकुष्ठार्शःश्वयथुज्वरान् ।
वातश्लेष्मामयाँश्चान्यान्मध्वरिष्टो व्यपोहित ॥ १६४ ॥

मध्वरिष्ट—एक कोरें मडकें घेऊन त्याच्या आंतून पिंपळीचा कल्क व मध यांचा लेप करावा व अगराची धुरी द्यावी. नंतर त्या मडक्यांत ८ शेर मध, ८ शेर पाणी, ८ तोळे वावडिंगें, १६ तोळे पिंपळी, आणि वंशलोचन, नागकेशर, मिरें, दालचिनी, वेलची, तमालपत्र. कचोरा, सुपारी, अतिविष, नागरमोथा, रेणुकबीज, एलवालुक, चवक, पिंपळीमूळ, व चित्रक हीं प्रत्येकीं एक एक तोळा या प्रमाणें सर्वांचें चूर्ण घालून तें मिश्रण एक महिनाभर पुरून ठेवावें. नंतर सेवन करावें. हें मध्वरिष्ट मन्दाग्नीस प्रदीप्त करितें, विषमाग्नीस सम करितें, आणि हृद्रोग, पांडुरोग, संग्रणी, कुष्ठ, मूळव्याध, सूज, ताप, व इतर वात कफ रोग यांस नाहींसें करितें.

समूलां पिप्पलीं क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानिच ।
मातुलुङ्गाभया रास्ना शटी मरिचनागरम् ॥ १६५ ॥
कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत्प्रातःसुखाम्बुना ।
श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ १६६ ॥
एतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समाहृते ।
गौल्मिके षट्पलंप्रोक्तं भल्लातकघृतञ्च यत् ॥ १६७ ॥

पिंपळी, पिंपळीमूळ, जवखार, सज्जीखार, पंचलवणें, महाळुंगाची साल, हिरडे, रास्ना, कचोरा, मिरें व सुंठ हीं सर्व औषधें समभाग घेऊन त्यांचें चूर्ण करावें व कफज संग्रहणींत सकाळीं कोमट पाण्या-बरोबर घ्यावें. हें शक्ति व अग्नि वाढविणारें आहे. वात-कफज संग्र-हणींत याच औषधांनीं सिद्ध केलेलें घृत घ्यावें. अथवा गुल्मावर जें षट्पल घृत सांगितलें आहे त्याचा उपयोग करावा.

बिडं कालोत्थलवणं सर्जिका यावशूकजम् ।
सप्तला कण्टकारी च चित्रकश्चेति दाहयेत् ॥ १६८ ॥
सप्तकृत्वः स्रुतस्यास्य क्षारस्य द्व्याढकेन तु ।
आढकं सर्पिषः पक्त्वा पिबेदग्निविवर्धनम् ॥ १६९ ॥

क्षारघृतम्—बिडलोण, काचलवण, सज्जीखार, जवखार, आणि निवडुंग, रिंगणी व चित्रक यांची राख हीं सर्व समभाग घेऊन पाण्यांत कालवून तें पाणी, गाळावें. याप्रमाणें सात वेळ गाळलेल्या १६ शेर पाण्यांत ८ शेर तूप सिद्ध करून तें घ्यावें. हें अग्निवर्धक आहे.

समूलां पिप्पलीं पाठां चव्येन्द्रयवनागरम् ।
चित्रकातिविषे हिङ्गु श्वदंष्ट्रां कटुरोहिणीम् ॥ १७० ॥
वचां च कार्षिकं पञ्च लवणानां पलानिच ।
दध्नः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वये ॥ १७१ ॥
चूर्णीकृतानि निष्क्वाथ्य शनैरन्तर्गतेरसे ।
अन्तर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णं कृत्वा घृताप्लुतम् ॥ १७२ ॥
पिबेत्पाणितलं तस्मिञ्जीर्णे स्यान्मधुराशनः ।
वातश्लेष्मामयान्सर्वान्हन्याद्विषगरांश्च सः ॥ १७३ ॥

पिपळी, पिपळीमूळ, चवक, इन्द्रजव, सुंठ, चित्रक, अतिविष' हिंग, गोखरू, कुटकी व वेखंड हीं द्रव्यें प्रत्येकीं एक एक तोळा, व पंचलवणें मिळून २० तोळे यांचे चूर्ण करून तें चार शेर दहीं व तेल

आणि तूप ३२।३२ तोळे यांत शिजवावें. हें मिश्रण साधारण आटून कोरडें झालें ह्मणजे एका शरावांत भरून तोंडावर झांकण बसवून कापडमात करून अग्नींत ठेवावें. त्याचा धूर आंतल्याआंत राहून तें चांगलें भाजलें ह्मणजे त्याचें चूर्ण करून दरवेळीं एक तोळा प्रमाणें तुपांतून घ्यावें. हें जिरलें ह्मणजे मधुर अन्न भक्षण करावें. हें सर्व वातकफरोग आणि विषविकार व गरदोष यांस नाहींसें करितें.

भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रिकम् ।
अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥ १७४ ॥
स क्षारः सर्पिषा पीतो भोज्यो वाऽप्यवचूर्णितः ।
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥ १७५ ॥

बिबे, त्रिकटु, त्रिफळा, सैंधव, संचळ व बिडलोण, हीं प्रत्येकीं ८।८ तोळे घेऊन गायीच्या शेणाच्या गोंवऱ्याच्या अग्नींत वर सांगितल्याप्रमाणें अन्तर्धूम पद्धतीनें जाळून त्यांचा क्षार तुपाबरोबर, किंवा इतर भक्ष्य पदार्थांबरोबर खावा. हा हृद्रोग, पांडु, संग्रहणी, गुल्म, उदावर्त व पोटशूळ यांचा नाश करितो.

दुरालभा करञ्जौ द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
षड्ग्रन्थां मदनं मूर्वां पाठामारग्वधं तथा ॥ १७६ ॥
गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।
दग्ध्वा च तं पिबेत्क्षारं ग्रहणीबलवर्धनम् ॥ १७७ ॥

धमासा, करंज, घाणेरा करंज, सातविणीची साल, कुड्याची साल, वेखंड, गेळफळ, मोरवेल, पहाडमूळ व बाहव्याचा मगज या समभाग औषधांचें चूर्ण करून त्यांत गोमूत्र घालून पूर्वोक्त अन्तर्धूम विधीनें दहन करावें. यापासून जो क्षार बनतो तो घेतल्यानें ग्रहणीची शक्ति वाढवितो.

भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ।
दहेन्माहिषमूत्रेण क्षार एषोऽग्निवर्धनः ॥ १७८ ॥

किराईत, कुटकी, कडू पडवळ, कडू लिंब व पित्तपापडा या औषधांचें हत्तीच्या मूत्रांत दहन करून तयार होणारा क्षार घेतल्यानें अग्नि प्रदीप्त होतो.

हे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ।
मुस्तश्च बस्तमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ॥ १७९ ॥

हळद, दारुहळद, वेखंड, कोष्ठ, चित्रक, कुटकी, व नागरमोथा या औषधांचें बोकडाच्या मुतांत दहन करून क्षार काढावा व तो सेवन करावा. हा अग्नीस वाढविणारा आहे.

चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात् ।
वार्ताकीकुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ॥ १८० ॥
दग्धानि वार्ताकुरसे गुलिका भोजनोत्तराः ।
भुक्तं भुक्तं पचत्याशु कासश्वासार्शसां हिताः ।
विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ १८१ ॥

क्षारगुटिका-निवडुंगाचे दांडे १६ तोळे, सैंधव, संचळ व बिडलोण प्रत्येकीं ४।४ तोळे, पिकून सुकलेलीं डोरली वांगीं १६ तोळे, रुईचीं मुळें ३२ तोळे व चित्रकमुळें ८ तोळे हीं सर्व दहन करून यांच्या क्षाराच्या, डोरली वांग्याच्या रसांत गोळ्या करून जेवल्यावर घ्याव्या. या लवकर अन्नपचन करितात, खोकला, दमा व मूळव्याध यांवर हितकर आहेत. आणि विसूचिका, पडसें व हृद्रोग यांचें ही शमन करितात.

वत्सकातिविषे पाठां दुःस्पर्शं हिङ्गु चित्रकम् ।
चूर्णीकृत्य पलाशानां क्षारे मूत्रस्रुते पचेत् ॥ १८२ ॥
आयसे भाजने सान्द्रात्तस्मात्कोलं सुखाम्बुना ।
मद्यैर्वा ग्रहणीदोषे शोथार्शःपाण्डुमान्पिबेत् ॥ १८३ ॥

कुड्याची साल, अतिविष, पहाडमूळ, धमासा, हिंग व चित्रक. या औषधांचें चूर्ण करावें व तें पळसाचा क्षार काढून गाळलेल्या गोमूत्रांत

मिळवून लोखंडाच्या भांड्यांत शिजवावें. दाट झालें ह्मणजे उतरून ठेवावें. यांतून दरवेळीं ८ मासे प्रमाण कोमट पाण्यांतून किंवा मद्याबरोबर घेतलें असतां संग्रहणी, सूज, मूळव्याध व पांडुरोग बरे होतात.

त्रिफलां कटभीं चव्यं बिल्वमध्यमयोरजः ।
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठाञ्च हिङ्गु च ॥ १८३ ॥

मधुकं मुष्ककयवक्षारौ त्रिकटुकं वचाम ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं स्वर्जिकां निम्बचित्रकौ ॥ १८४ ॥

मूर्वाजमोदेन्द्रयवान् गुडूचीं देवदारु च ।
कार्षिकं लवणानाञ्च पञ्चानां पलिकान्पृथक् ॥ १८५ ॥

भागान्दधि त्रिकुडवे घृततैलेन मूर्च्छितान् ।
अन्तर्धूमं शनैर्दग्ध्वा तस्मात्पाणितलं पिबेत ॥ १८६ ॥

सर्पिषा कफवातार्शोग्रहणी पाण्डुरोगवान् ।
प्लीहमूत्रग्रहश्वासहिक्काकासकृमिज्वरान् ।
शोषातिसारौ श्वयथुं प्रमेहानाहहृद्ग्रहान् ॥ १८७ ॥

हन्यात्सर्वविषश्चैव क्षारोऽग्निजननो वरः ।
जीर्णे रसैर्वा मधुरैरन्नं स्यात्पयसापिवा ॥ १८८ ॥

त्रिफळा, मालकांगोणी, चवक, बेलफळाचा मगज, लोहचूर्ण, कुटकी, नागरमोथा, कोष्ठ, पहाडमूळ, हिंग, ज्येष्ठमध, घंटापाटली, जवखार, त्रिकटु, वेखंड, वावडिंग, पिंपळीमूळ, सज्जीखार, कडूलिंब, चित्रक, मोरवेल, अजमोदा, इंद्रजव, गुळवेल, देवदार, हीं औषधें प्रत्येकीं एक एक तोळा आणि पांच लवणें प्रत्येकीं ४।४ तोळे घेऊन सर्वांचें चूर्ण करावें आणि त्यांत ९६ तोळे दहीं व या शिवाय तेल तूप मिळवून तें सर्व मिश्रण मडक्यांत भरून पूर्वी सांगितलेल्या अन्तर्धूम विधीनें मन्दाग्नींत दग्ध करून त्याचा क्षार करावा. यापैकीं दरवेळेस एक तोळा क्षार तुपांतून घेतला असतां तो कफवातज मूळव्याध, संग्रहणी, पांडुरोग, प्लीहवृद्धि, लघ्वी कोंडणें, दमा, उचकी, खोकला, कृमि, ताप, क्षय अतिसार, सूज, प्रमेह, पोटफुगी, छाती धरणें व सर्व प्रकारचे विषविकार

याचा नाश करून उत्कृष्ट प्रतीचें अग्निदीपन करितो. हा क्षार पचल्यावर मधुर मांसरसाबरोबर किंवा दुधाबरोबर भात जेवावा.

त्रिदोषे विधिवद्वैद्यः पञ्चकर्माणि कारयेत् ।
घृतक्षारासवारिष्टान्दद्याच्चाग्निविवर्धनान् ॥ १८९ ॥
क्रिया या चानिलादीनां निर्दिष्टा ग्रहणींप्रति ।
व्यत्यासात्तां समस्तांश्च कुर्याद्दोषविशेषवित् ॥ १९० ॥

त्रिदोषज संग्रहणींत वैद्यानें वमनादि पञ्चकर्में करवावीं. अग्निवर्धक घृतें, क्षार, आसवें, अरिष्टें, वगैरे द्यावीं. तसेंच मागें वातादिजन्य संग्रहणीची जी निरनिराळी चिकित्सा सांगितली आहे ती सर्व, दोष-विशेषानुसार जरूर वाटल्यास त्यांत कांहीं फेरफार करून, योजावी.

स्नेहनं स्वेदनं शुद्धिर्लङ्घनं दीपनञ्चयत ।
चूर्णानि लवणक्षारमध्वरिष्ट सुरासवाः ॥ १९१ ॥
विविधास्तक्रयोगाश्च दीपनानाञ्च सर्पिषाम ।
ग्रहणीरोगिभिःसेव्याः क्रियांचावस्थिकींशृणु ॥ १९२ ॥

संग्रहणीच्या रोग्यानें स्नेहन, स्वेदन, शोधन, लंघन, दीपन, चूर्णें, लवणें, क्षार, मध्वरिष्टें, सुरा, आसवें, अनेक प्रकारचे तक्रप्रयोग व दीपक घृतप्रयोग यांचें सेवन करावें. आतां कोणत्या अवस्थेंत कोणती चिकित्सा करावी हें ऐक.

ष्ठीवने श्लैष्मिके रूक्षं दीपनं तिक्तसंयुतम ।
सकृद्रूक्षं सकृत्स्निग्धं कृशे बहुकफे हितम ॥ १९३ ॥
परिक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम ।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरसंयुतम ॥ १९४ ॥
बहुवातस्य तु स्नेहलवणाम्लयुतं हितम ।
सन्धुक्षति यदा वन्हिः परेषां विधिनेन्धनैः ॥ १९५ ॥
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम ।
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ १९६ ॥
मन्दाग्निरपि पक्वन्तु पुरीषं योऽतिसार्यते ।
दीपनीयौषधैर्युक्तां घृतमात्रां पिबेत्तु सः ॥ १९७ ॥
तया समानः पवनः प्रसन्नो मार्गमाश्रितः ।

अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलम् ॥ १९८ ॥
काठिनाद्यः पुरीषन्तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः।
सघृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ॥ १९९ ॥
रौक्ष्यान्मन्दे पिबेत्सर्पिस्तैलं वा दीपनैर्युतम् ।
अतिस्नेहात्तु मन्देऽग्नौ चूर्णारिष्टासवाहिताः ॥ २०० ॥

कफजन्य प्रसेकांत तिक्त व रूक्ष असें अग्निदीपक औषध द्यावें. रोगी कृश असून त्यास कफाचा जोर असल्यास एकदां रूक्ष व एकदां स्निग्ध असें पालटून पालटून द्यावें. कृश झालेल्या मनुष्यास दीपक औषध द्यावयाचें तें स्नेहसंयोगानें द्यावें. पित्ताचा जोर असलेल्या रोग्यास दीपक औषध द्यावयाचें तें तिक्त व मधुर अशा औषधांनीं मिश्रित असावें. वाताचा जोर असलेल्या रोग्यास स्निग्ध, लवण व आंबट अशा औषधांनीं संयुक्त दीपन-द्यावें. विधिपूर्वक सरपण घातल्यानें ज्याप्रमाणें बाह्य अग्नि प्रदीप्त होतो, त्यचप्रमाणें विधिपूर्वक दीपक औषध घेतल्यानें जठराग्नि प्रदीप्त होतो. अशक्त जठराग्नीचें दीपन करण्यास स्नेहच उत्कृष्ट होय. स्नेहानें प्रदीप्त झालेल्या अग्नीचें शमन करण्यास चांगलें जड अन्नही समर्थ होत नाहीं. रोग्याचा अग्नि मंद झाल्यानें व कफाचा क्षय झाल्या कारणानें जर त्याचा मल पक्क होऊन ही त्यास पातळ परसाकडे होत असेल तर दीपक औषधमिश्रित घृत थोडथोडें पाजावें. या योगानें अग्निदीपक जो समान वायु तो मोकळा होऊन आपल्या मार्गावर येऊन अग्नीच्या निकटवर्ती असल्यामुळें त्यास प्रदीप्त करितो. मळाचा खडा धरल्यामुळें ज्यास कष्टानें शौचास होतें, त्यानें पंचलवण-मिश्रित तूप पिऊन वर जेवावें. रूक्षतेमुळें अग्नि मंद पडला असल्यास दीपक औषधमिश्रित तूप अथवा तेल प्यावें. आणि तोच अग्नि जर अति स्निग्धतेच्या योगानें मंद झाला असेल तर पूर्वोक्त चूर्णें, अरिष्टें, आसवें वगैरे घ्यावीं.

भिन्ने गुदेऽपलेहस्तु बिडतैलसुरासवाः ।
उदावर्त्तात्तु मन्देऽग्नौ निरूहाः स्नेहबस्तयः ॥ २०१ ॥

दोषवृध्या तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दोषविधिं चरेत् ।
व्याधिमुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ॥ २०२ ॥
उपवासाच्च मन्देऽग्नौ यवागूभिः पिबेद्धृतम् ।
अन्नावपीडितं चालं दीपनं बृंहणञ्च तत् ॥ २०३ ॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशिताशिनाम् ॥ २०४ ॥
लघुतीक्ष्णोष्णशोधित्वाद्दीपयन्त्याशुतेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात्तथाशुतरबृंहणाः ॥ २०५ ॥
नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वन्हिरल्पो वातीन्धनावृतः ॥ २०६ ॥
स्नेहान्नविधिभिश्चित्रैश्चूर्णारिष्टसुरासवैः ।
प्रयुक्तैर्भिषजा सम्यग्बलमग्नेः प्रवर्धते ॥ २०७ ॥
यथा हि सारदार्वग्निः स्थिरः सन्तिष्ठते चिरम् ।
स्नेहान्नविधिभिस्तद्वदन्तराग्निर्भवेत्स्थिरः ॥ २०८ ॥
हितं जाणं मितं चाश्नंश्चिरमारोग्यमश्नुते ।
अवैषम्येण धातूनामग्निवृद्धौ यतेत वा ॥ २०९ ॥
समैर्दोषैः समो मध्ये देहस्योष्माग्निसंस्थितः ।
पचत्यन्नं तदारोग्यपुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ॥ २१० ॥
दोषैर्मन्दोऽतिवृद्धो वा विषमैर्जनयेद्गदान् ।
पाच्यं मन्दस्य तत्रोक्तमतिवृद्धस्य वक्ष्यते ॥ २११ ॥

फार जुलाब होऊन मलद्वार पिकून बाहेर आलें असल्यास अवलेह, बिड, तेल, सुरा, आसव हीं द्यावीं. उदावर्तानें अग्नि मंद झाला असल्यास निरूह व स्नेहबस्ति द्यावे. वातादि दोष वाढल्यामुळें अग्नि मंद झाला असल्यास शोधन करवून पेयादि क्रम करावा. रोगांतून उठल्यामुळें अग्नि मंद पडला असल्यास (दीपकऔषधयुक्त) तूप हेंच अग्निदीपक होय. उपासांनीं अग्नि मंद झाला असल्यास अर्ध्या जेवणावर तूप घातलेली कण्हेरी प्यावी. ही अग्निदीपक व पौष्टिक आहे. पुष्कळ दिवसांच्या आजारीपणांत अग्नि मंद राहून अशक्त व कृश झालेल्या रोग्यास मांसभक्षक प्रसह प्राण्यांच्या मांसाचें आंबटाण घातलेले शोरुवे द्यावे. कारण ते हलके, तीक्ष्ण, उष्ण व शोधक असल्यामुळें अग्नीस सत्वर प्रदीप्त करितात. आणि प्रसह प्राण्यांचें मांस मांसानें वाढलें

असल्यामुळें त्याचे शोरुवे फार लवकर पुष्टि देतात. उपासानें तसेंच अति भोजनानें जठराग्नि नाश पावतो. ज्याप्रमाणें बाह्य अग्नि, सरपण न घातलें तर विझतो, किंवा थोड्या अग्नींत पुष्कळ सरपण घातलें असतां तो विझतो, त्याचप्रमाणें जठराग्निविषयींही समजावें. अनेक प्रकारचे स्नेह, अन्नपान, चूर्णें, अरिष्टें, मद्यें, आसवें यांची वैद्यानें यथायोग्य योजना केली असता अग्नीचें बळ वाढतें. ज्याप्रमाणें खैर वगैरे सारवान् लाकडाचा अग्नि पुष्कळ वेळपर्यंत जसाच्या तसा टिकतो त्याचप्रमाणें स्निग्ध अन्नपानाच्या योगानें जठराग्नि कायम राहतो. हितकर, पूर्वीचें अन्न पचल्यानंतर, व नेमस्त असा जो आहार करतो तो दीर्घकालपर्यंत आरोग्य भोगतो. जठराग्नि वाढविण्याकरितां जे उपाय करावयाचे त्यांपासून धातुवैषम्य उत्पन्न होणार नाहीं ही खबरदारी घेतली पाहिजे. वातादिदोष समस्थितींत असले ह्मणजे जठराग्नि सम राहतो व तो सम अग्नि उत्तम रीतीनें अन्नाचें पचन करून आरोग्य, पुष्टि, आयुष्य व शक्ति यांची वृद्धि करितो. विषम दोषांच्या योगानें अग्नि मंदावला किंवा फार वाढला असतां अनेक प्रकारचे रोग उत्पन्न करितो. मन्दाग्नीची चिकित्सा येथपर्यंत सांगितली. आतां पुढें वाढलेल्या अग्नीची चिकित्सा सांगतों.

भस्मकचिकित्सामाह.

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ।
स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ २१२ ॥
तथा लब्धबलो देहे विरूक्षे सानिलोनलः ।
परिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशुर्मुहुर्मुहुः ॥ २१३ ॥
पक्त्वान्नं सततं धातूञ्छोणितादीन्पचत्यपि ।
ततो दौर्बल्यमातङ्कान्मृत्युं चोपनयेन्नरम् ॥ २१४ ॥
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ।
तृट्श्वासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ॥ २१५ ॥

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धशीतैर्मधुरविज्जलैः
अन्नपानैर्नयेच्छान्ति दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ॥ २१६ ॥
मुहुर्मुहुरजीर्णे ऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥ २१७ ॥
पायसं कृशरां स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम्
अद्यात्तथौदकानूपपिशितानि घृतानिच ॥ २१८ ॥
मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान्स्थिरतोयचरांस्तथा ।
आविकं सघृतं मांसमद्यादत्यग्निनाशनम् ॥ २१९ ॥
यवागूं समधूच्छिष्टां घृतं वा क्षुधितः पिबेत् ।
गोधूमचूर्णमन्थं वा व्याधयित्वा शिरां पिबेत् ॥ २२० ॥
पयो वा शर्करां सर्पिर्जीवनीयौषधैः शृतम् ।
फलानां तैलयोनीनामुत्कुञ्चाश्च सशर्कराः ॥ २२१ ॥
मार्दवं जनयन्त्यग्नेः स्निग्धान्मांसरसांस्तथा ।
पिबेच्छीताम्बुना सर्पिर्मधूच्छिष्टेन वा युतम् ॥ २२२ ॥

मनुष्याचा कफ क्षीण होऊन आमाशयांत पित्त वाढलें व त्यांत वायु येऊन मिळाला ह्मणजे तें कुपित पित्त आपल्या उष्णतेनें ग्रहणींत अग्निचा जोर वाढवितें. याप्रमाणें बळावलेला अग्नि वातयुक्त होत्साता रूक्ष शरीरांत आपल्या तीक्ष्णतेच्या योगानें फारच लवकर व वरचेवर अन्नाचें पचन करितो. याप्रमाणें तो अग्नि सतत पचन करीत असल्यामुळें अन्न संपलें ह्मणजे मग रक्तादि धातूंचें पचन करूं लागतो. त्यायोगानें अशक्तता व रोग उत्पन्न होऊन मनुष्य मृत्युप्रत पावतो. जेवलें कीं रोग्यास शांति वाटते व अन्न जिरलें कीं पुन्हां कलकलूं लागतें. तहान, दमा, दाह, मूर्च्छा वगैरे अत्याग्नि पासून होणारे रोग उद्भवतात. या अतिशय वाढलेल्या अग्नीस जड, स्निग्ध, थंड, मधुर, रसभरित—बुळबुळीत अन्नपानांच्या योगानें, पाण्यानें जसा पेटलेला विस्तव विझवितात त्याप्रमाणें, शांत करावे. त्यास एकसारखें वरचेवर

पूर्वीचें अन्न जिरलें नसलें तरी, खावयास देत असावें. कारण न जाणो कदाचित् त्या अग्नीस अन्नरूपी सरपण नसल्यामुळें अवकाश मिळून तो रोग्याचा नाश करील. खीर, खिचडी, स्निग्ध, पिठाचे, गुळाचे पदार्थ, उदकांत व पाणथळ जमिनींत राहणाऱ्या प्राण्यांचें मांस व तूप हे पदार्थ खावे. विशेषेंकरून नरम व तलाव वगैरे सांचलेल्या पाण्यांतील मासे खावे. मेंढ्याचें मांस तुपांत शिजवून खावें. यापासून वाढलेला अग्नि शांत होतो. भूक लागली असतां मेण घालून कण्हेरी प्यावी. किंवा तूप प्यावें. किंवा क्षीर तोडून गव्हांच्या पिठाचें मन्थ प्यावें. दूध, साखर, किंवा जीवनीय गणांतील औषधांनीं सिद्ध केलेलें तूप प्यावें. तेल निघणाऱ्या फळांचा चोंथा, साखर मिळवून खावा. यापासून अग्नि मंद पडतो. स्निग्ध मांसरस प्यावे. थंड पाण्यांतून किंवा मेण घालून तूप प्यावें.

गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिबेन्नरः ।
आनूपरससिद्धान्वा त्रींस्नेहांस्तैलवर्जितान् ॥२२३ ॥
गोधूमचूर्णमन्थं वा व्यधयित्वा क्षिरां पिबेत् ।
पयसा सम्मिताश्चापि घनां त्रिस्नेहसंयुताम् ॥ २२४ ॥
नारीस्तन्येन संयुक्तां पिबेदौदुम्बरीत्वचम् ।
आभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यग्निशान्तये ॥ २२५ ॥
श्यामात्रिवृद्विपकं वा पयोदद्याद्विरेचनम् ।
असकृत्पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥ २२६ ॥
प्रसमीक्ष्य भिषक्प्राज्ञस्तस्मैदद्याद्विधानवित् ।
यत्किञ्चिन्मधुरं मेद्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।

---

१ कांहीं पुस्तकांत ' भृतानि ' असा पाठ आढळतो. तो घेतल्यास डुक्कर वगैरे चरबी असणाऱ्या प्राण्यांचें मांस असा अर्थ होतो.

२ क्वचित् ' सुभृतं ' पाठ आहे. त्याचा अर्थ पुष्कळ चरबी वालें मेंढ्याचें मांस खावें असा होतो.

तदस्यग्निहितं सर्वं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ २२७ ॥
मेद्यान्यन्नानि योऽत्यग्नावप्रशान्तः समश्नुते ।
न तन्निमित्तं व्यसनं लभते पुष्टिमेवच ॥ २२८ ॥
कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः।
समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ॥ २२९ ॥

गव्हांचें पीठ तुपासह दुधांत कालवून प्यावें. किंवा आनूप प्राण्यांच्या मांसरसांतून तूप, वसा व मज्जा हीं प्यावीं. शीर तोडून गव्हांच्या पिठाचें मंथ प्यावें, गव्हांचें पीठ, तूप, वसा व मज्जा मिळवून दुधांत दाट भिजवून खावें. उंबराची साल बायकोच्या आंगावरच्या दुधांत वाटून प्यावी. अथवा यांची खीर करून प्यावी. ती भस्मक अग्नीस शांत करिते. काळा निशोत्तर घालून कढविलेलें दूध रेच होण्याकरितां द्यावें. आणि पित्तशमन होण्याकरितां वरचेवर दुधाची खीर पाजावी. कुशल वैद्यानें बरोबर विचार करून यथाविधि ही चिकित्सा करावी. मधुर, मेद वाढविणारे, कफ करणारे व जड असे जे जे पदार्थ आहेत ते सर्व भस्मकाग्नीवर हितकर होत. दिवसा जेवणावर निजणें हें हितकर आहे. ज्या मनुष्याचा अग्नि अतिशय वाढलेला असेल त्यानें मेद वाढविणारे पदार्थ खूप खावे. त्यापासून त्यास अपाय न होतां पुष्टि प्राप्त होते. कफ वाढला, वात व पित्त दबले व जठराग्नि सम झाला ह्मणजे धातुसाम्य होऊन अन्न बरोबर पचतें आणि पुष्टि, आयुष्य व शक्ति यांची वृद्धि होते.

पथ्यापथ्यमिहैकत्रभुक्तं समशनं मतम् ।
विषमं बहुवाल्पं वाप्यप्राप्तातीतकालयोः ॥ २३० ॥
भुक्तं पूर्वान्नशेषे तु पुनरध्यशनं मतम् ।
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान्व्याधीन्सृजन्ति वा ॥ २३१ ॥
प्रातराशेत्यजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ।

दिवा प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ॥ २३२ ॥
तस्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः ।
व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ॥ २३३ ॥
उत्क्लेदमपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ।
अक्लिन्नेष्वन्नमासिक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति ॥ २३४ ॥
अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्धि मिश्रितम् ।
रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च ॥ २३५ ॥
यान्ति कोष्ठे च विक्लेदं संवृते देहधातवः ।
क्लिन्नेष्वन्यदपक्केषु तेष्वासिक्तं प्रदुष्यति ।
विदग्धेषु पयस्स्वन्यत्पयस्तप्तेष्विवार्पितम् ॥ २३६ ॥
नैशेष्वाहारजातेषु नाविपक्केषु बुद्धिमान् ।
तस्मादन्यत्समश्नीयात्पालयिष्यन्बलायुषी ॥ २३७ ॥

पथ्य व अपथ्य दोन्ही प्रकारचें अन्न एकत्र खाणें यास समशन ह्मणतात. फार, थोडें अथवा नियमित वेळेच्या पूर्वी किंवा नंतर खाणें यास विषमाशन ह्मणतात. पूर्वी खाल्लेलें अन्न पोटांत शिल्लक असतां पुन्हां त्यावर खाणें-यास अध्यशन ह्मणतात. हीं तिन्ही प्रकारचीं अविहित जेवणें मृत्यु किंवा घोर व्याधि उत्पन्न करितात. सकाळचें जेवण जिरलें नसून ही संध्याकाळीं जेवलें तरी दोष नाहीं. कारण दिवसा सूर्याच्या किरणांनीं मनुष्याचें हृदय कमळाप्रमाणें प्रफुल्लित असतें. हृदय प्रफुल्लित असलें ह्मणजे शरीरांतील स्रोतें अर्थात् सर्वत्र विकसित असतात. शिवाय दिवसा व्यायाम, विचार व चित्तविक्षेप ह्या क्रिया चालू असल्यामुळें धातूंचा उत्क्लेद नाहींसा होतो. अशा स्थितींत पूर्वीचें अन्न अक्लिन्न असल्यामुळें त्यांत नवीन अन्न पडलें तरी तें बिघडत नाहीं. ज्याप्रमाणें न नासलेल्या दुधांत दुसरें दूध मिसळलें तरी तें नासत नाहीं त्याचप्रमाणें हें समजावें. रात्रीच्या वेळीं

हृदय कोंडजलेलें असतें व त्यामुळें सर्व द्वारें बंद असतात. द्वारें बंद झालीं कीं कोष्ठस्थ धातूंस क्लेद प्राप्त होतो. त्यायोगानें अन्न अपक्क व क्लेदयुक्त होतें. आणि त्यांत नवीन अन्न टाकलें म्हणजे तें बिघडतें. ज्या प्रमाणें नासलेल्या दुधांत दुसरें दूध मिळविलें असतां तें नासतें त्याच प्रमाणें हें ही समजावें. बल व आयुष्य हीं कायम राखूं इच्छिणाऱ्या बुद्धिमान् मनुष्यानें या कारणास्तव रात्रीचें जेवण पचलें नसल्यास सकाळीं दुसरें जेवण जेऊं नये.

अन्तरग्निगुणा देहं यथा धारयते च सः ।
यथान्नं पच्यते यांश्च यथाहारः करोत्यपि ॥ २३८ ॥
येऽग्नयो यांश्च पुष्यन्ति यावन्तो ये पचन्ति यान् ।
रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मलानां तेभ्य एव च ॥ २३९ ॥
तृष्णानामाशुकृद्धेतुर्धातुकालो द्रवक्रमः ।
रोगैकदेशकृद्धेतुरन्तरग्निर्यथाधिकः ॥ २४० ॥
सन्दुष्यति यथा दुष्टो यान्रोगाञ्जनयत्यपि ।
ग्रहणी या यथावच्च ग्रहणीदोषलक्षणम् ॥ २४१ ॥
पूर्वरूपं पृथक्चैव व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ।
चतुर्विधस्य निर्दिष्टं तथा चावस्थिकी क्रिया ॥ २४२ ॥
जायते च यथात्यग्निर्येच्च तस्य चिकित्सितम् ।
उक्तवानिह तत्सर्वं ग्रहणीदोषके मुनिः ॥ २४३ ॥

जठराग्नीचे गुण, जठराग्नि कशा रीतीनें शरीर धारण करितो, अन्न कसें पचतें, कोणता आहार कोणते गुण उत्पन्न करितो, कोणता अग्नि कोणत्या गुणाचें पोषण करितो, अग्नि किती प्रकारचे, कोणता कोणाचें पचन करितो, रसादिकांची क्रमोत्पत्ति, त्यांपासून मलाची उत्पत्ति, शीघ्र तृष्णा उत्पन्न करणारीं कारणें, धातूंच्या उत्पत्तिचा काळ व क्रम, एकदेशीय रोग होण्याचा हेतु, जठराग्नि कशानें फार

त होतो, दूषित होऊन कोणते रोग उत्पन्न करितो, प्रकृत व दूषित णीचीं लक्षणें, पूर्वरूप, चार निरनिराळ्या प्रकारच्या ग्रहणीची चिकि, त्या त्या दोषस्थित्यनुरूप चिकित्सा, जठराग्नि अतिशय कसा होतो व त्याची चिकित्सा, इतके विषय या ग्रहणीचिकित्सेच्या यांत आत्रेय ऋषींनीं सांगितले आहेत.

एकोणिसावा अध्याय समाप्त.

